

TANULMÁNYOK

- 3 **Széman Zsuzsa:** A banki szektor munkaerőpolitikája és az idősök
- 11 **Nicholas Barr (szerk.):** Munkaerőpiac és szociálpolitika Közép- és Kelet-Európában (A Világbank kiadványa)

MAGYAR VALÓSÁG

- 32 **Győri Péter:** Eladósodott társadalom Fővárosi díjhátralékok 1984–1994
- 46 **Krémer Balázs:** Cigányutak a vállalkozások kalandos világában

A SZOCIÁLIS MUNKA MODELLJEI

- 62 **Charles Zastrow:** Mit tegyünk, hogy a szociális munka élvezetes hivatás legyen?
- 82 **Heinz J. Kersting – Marlo Riege:** A szociális munka és a szociálpedagógia professzionalizálása Németországban
- 91 **Vizsolyi Ákos:** A segítség útjai

ESETTANULMÁNY

- 95 **Lőrincz Norbert:** Szociális munkások az utcán, a prostituáltak között

I. rész

(1. rész)

Vö. 5. m.
2. rész

Széman Zsuzsa

A banki szektor munkaerőpolitikája és az időssek*

Bevezetés

Az Esély 1994/2. számában egy jelenleg zajló kutatás keretében a privatizált ipari vállalatok idősokkal szemben tanúsított viselkedését elemeztem (Széman Zsuzsa: Az ipari vállalatok munkaerőpolitikája és az idősök). Ennek konklúziója, hogy a 40 év fölötti munkaerő különböző, a cikkben tárgyalt okok miatt egyre kevésbé kívánatos az ipari vállalatok számára. Különösen az 50 év körüli nők tűntek veszélyeztetettnek. Összességében a vizsgált ipari vállalatok túlnyomó többségében az idősödő munkaerő veszélyeztetetté vált. Az alábbi tanulmány egy másik szektor, a bankok és pénzüintézetek ettől teljesen eltérő viselkedését kívánja bemutatni. Mivel a kutatás jelenleg is zajlik, a banki szférán kívül eső pénzüintézetek később kerülnek bemutatásra.

A bankok általános jellemzői

Az ipari és a banki szférában az idősödő munkaerővel szemben tanúsított különböző stratégiák megértéséhez szükséges az e szektorra jellemző néhány sajátosságot röviden megemlíteni.

A 80-as évek közepén, zömmel a korszak végén, 1987–1989 között felső kezdeményezésre a szektort korábban uraló egy-két bank mellett új bankok létesültek, és megkezdődött a régiek *átalakulása*. E periódusban alakult ki a *kétszintű bankrendszer* a kereskedelmi és lakossági tevékenységek párhuzamos végzésére. A gyakorlatban ez a tevékenységi körök bővülését és a korábbi monopolhelyzet – pl. egy bank végezte a lakossági szolgáltatásokat, egy másik a kereskedelmi tevékenységet – feloldását jelentette. Banki tevékenységük már ekkor erős üzleti orientációt mutatott, ezt a magyarországi mértékkel mérve jó infrastruktúra – pl. 10 főre jutott 8 számítógép – is elősegítette.

A 90-es évek gazdasági és társadalmi változásai a már a 80-as évek végén is meglévő üzletorientált banki szemléletet tovább erősítették. Ezért az ipari

*A cikk alapját képező tanulmány az Aktív Társadalom Alapítvány és az OTKA támogatásával készült.

és a banki szféra helyzete erősen különbözött egymástól. Míg az ipari szektorban az átállás *diszkontinuitást* idézett elő, a banki szektort a 80-as évek végén lezajlott állami beavatkozásnak köszönhetően a *kontinuitás* jellemezte. A *privatizációs* folyamat másként érintette a bankokat, mint az ipari szektort. Többségük továbbra is a magyar állam közvetlen vagy közvetett tulajdonában maradt. A külföldi tulajdon aránya mindössze 20–30%-ot, az egyéb tulajdonforma aránya pedig 18%–25%-ot ért el. (Volt olyan bank is, amelynek túlnyomó többsége állami tulajdonban, a fennmaradó hányad pedig lakossági és magán társaságok tulajdonában volt.)

Annak ellenére kontinuitásról beszélünk, hogy a 80-as évek végén kialakított kétszintű bankrendszer nyugati színvonalra való fejlődését számos feltétel gátolta, pl. szabályozási, költségvetési problémák, elvonások stb. Számos ismeretlen tényezővel is számolni kellett. 1990 elején életbe lépett a csődtörvény. 1992-ben a 67 431 jogi személyiségű gazdasági szervezetnek már 3,1%-a ellen (2145) indult csődeljárás. Az ipari ágazatban ez az arány 5,3%-ot (14 796-ból 788 ellen), az építőiparban 3,4%-ot (8687-ből 298 ellen), a mezőgazdaságban pedig 10%-ot (3675-ből 373) ért el (Statisztikai Havi Közlemények 1992/12. KSH:87).

Más források szerint 1992-ben az összes vállalat 6%-a jutott csődbe (69 386-ból 4169). A folyamat az állami tulajdonú vállalatok között volt a legérőteljesebb. 22,5%-uk ellen indult a jelzett évben csődeljárás. Őket követték a mezőgazdasági szövetkezetek 13,9%-kal (Igazságügyi Minisztérium, Az APEH-adatai, feldolgozva Laky T. A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok, Nesporova–Simonyi 1994). 1992 végén további 5000 vállalat esetében még nem fejeződött be a csődeljárás, 2700 esetében pedig kérdéses volt a csődeljárás megindítása (Nesporova–Simonyi 1994).

A vállalatok átalakulással együttjáró bizonytalan helyzete miatt a bankoknak egyre nagyobb kockázatot jelentett a hitelezés. A sok rosszul kihelyezett hitel miatt a bankok különösen problémás időszakot éltek át 1991-ben és 1992-ben. A csődeljárás során tönkrement vállalatok vissza nem fizetett hiteleit egyedül a bankok nem tudták korrigálni. Így az államnak kellett beavatkoznia hitelkonszolidációval, majd 1993-ban bankkonszolidációval, ami ismét stabilizálta a bankok helyzetét.

A bankok viselkedése a munkaerővel szemben

Általános jellemzők

A fent vázolt folyamatok miatt a rendszerváltás következtében a 90-es évek elején az ipari ágazatban tapasztalt leépítési hullám a banki szektort *nem sújtotta*. Az új bankok terjeszkedtek, és így munkaerőre volt szükségük. Pl. az egyik 1988-ban alapított és országos méretűvé nőtt bank 59-szeresére növelte induló létszámát, lényegesen meghaladva ezzel az 1000 főt. A régi bankok sem csökkentették az alkalmazotti létszámot, részben azért nem, mert az újak elszívták munkaerőjüket egy részét, részben pedig azért nem, mert tevékenységi körük szélesedése miatt új munkaerőre volt szükségük.

Akár új, akár átalakuló bankról beszélünk, közös vonásként emelhető ki a *nők magas aránya*. Ez általában 70%-ot ért el, s ez az arány egészen a középvezetői szintig megmaradt. A felső szintű vezetők között az arány a férfiak javára megfordult, s az esetek többségében a nőknek csupán 10–20–30%-a tartozott e körbe. Az új bankoknál ez a trend kevésbé volt érzékelhető.

Sem a régi (3), sem az új bankok (11) nem diszkriminálták dolgozóikat kor szerint. Mégis, e két csoporton belül volt némi eltérés a korstruktúra és az idős dolgozókkal szembeni viselkedés tekintetében, amelyet még regionális tényezők, helyi adottságok is tovább finomítottak.

Tradicionális bankok

A fővárosban a „rég” bankok, amennyiben munkaerőt vettek fel, mind a felső vezetők (vezérigazgatótól a főosztályvezetőig), mind a középvezetők körében a 45 évet jelölték meg jelentkezési korhatárnak. Úgy vélték, hogy az 50–55 éves, pénzügyi gyakorlatlal rendelkező munkaerő a bank tevékenységi körében bekövetkezett változások követéséhez nem elég *rugalmas*. Az említett korhatárhoz azonban nem ragaszkodtak mereven. A felvételnél elsősorban *szakmai szempontok* (a bank konkrét célja, az adott szakterület, a munkakör, beosztás), az *iskolai végzettség*, a *gyakorlati idő*, a *személyiség*, az *esetleges nyelvtudás és az öltözködés* voltak meghatározóak. Így a gyakorlatban előfordult, hogy a meghirdetett állást egy 50 éves ember töltötte be.

A banknál már régebben alkalmazásban álló munkatársak esetében nem volt ilyen megkötés. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy az idősebb dolgozóktól megváltak volna.

Ez az idősebb alkalmazottal szembeni *toleráns szemlélet magas korstruktúrát* eredményezett a vezetők körében. A vezetői korstruktúra eltérő volt a *főváros–vidék* tekintetében. A központi vezetők 45,6 éves átlagkora csaknem egyezik a munkaerőfelvételnél kívánatosnak tartott 45 évvel. Megyei vezetőknél azonban ez az érték már két évvel magasabb volt (47,6 év). A legmagasabb átlagéletkor (48,3 év) a *budapesti hálózati* dolgozó vezetők körében mutatkozott, ami igazolja, hogy a régi bankok nem váltak meg a hosszú ideje náluk dolgozó tapasztalt munkaerőtől.

Egy több ezer főt alkalmazó tradicionális bank átlagéletkor kimutatása 1993-ban

Központi vezető 45,6 év	Megyei hálózati vezető 47,6 év	Budapesti hálózati vezető 48,3 év
Központi dolgozók nyugdíjasokkal 40,7 év	Megyei dolgozók nyugdíjasokkal 39,4 év	Budapesti hálózati dolgozók nyugdíjasokkal 38,9 év
Központi dolgozók nyugdíjasok nélkül 39,1 év	Megyei dolgozók nyugdíjasok nélkül 38,5 év	Budapesti hálózati dolgozók nyugdíjasok nélkül 37,8 év

Nyugdíjasok és részmunka-idősök aránya az összes központi dolgozónál 7,5%	Nyugdíjasok és részmunka-idősök aránya az összes megyei dolgozó esetében 7,2%	Nyugdíjasok és részmunka-idősök aránya az összes budapesti hálózati dolgozónál 5,2%
--	--	--

A statisztika szerint a *beosztottak* körében az átlagéletkor a központban, a fővárosi fiókokban és vidéken hirtelen egyaránt jelentősen csökkent. A beosztott dolgozók összessége a *központban* középkorú volt. Átlagos életkoruk alig haladta meg a 40 évet (40,7), s ebben a számban benne foglaltatnak a nyugdíjas és részmunkaidős dolgozók is, akiknek aránya a munkaerő 7,5%-át alkotta.

A nyugdíjasok és a részmunkaidősök aránya csaknem azonos volt a *megyék* esetében is, 7,2%, de az átlagéletkor itt még tovább csökkent 39,4 évre. A központhoz képest a megyék 1,3 évvel fiatalodtak.

Ennél erőteljesebb fiatalodást csak a budapesti hálózatok mutattak. Itt volt a nyugdíjasok és részmunkaidősök aránya a legalacsonyabb (5,2%), és az átlagos életkor is itt volt a legalacsonyabb (38,9 év).

Az átlagéletkor csökkenés vezetői és beosztottak között

Központban	megyei szinten	budapesti hálózatban
4,9*	8,2*	9,4*
6,5**	9,1**	9,8**

* Csökkenés a nyugdíjasokat is beleértve

** Csökkenés a nyugdíjasok nélkül

Ezek a statisztikák több fontos dologra mutatnak rá.

1. A tradicionális bankok az ipari szektorral ellentétben nemhogy nem szorultak a korengedményes nyugdíj eszközének használatára, de továbbra is foglalkoztattak *nyugdíjas munkaerőt*, ami csaknem teljesen megszűnt az ipari vállalatok esetében.

A példaként említett tradicionális bank adatai is mutatják, hogy esetükben a nyugdíjasok szerepe nemigen változott. Arányuk egy nagy bank összlétszámában három évvel a rendszerváltás után (1993-ban) is közel azonos (központban 7,5%, megyei hálózatban 7,2%, budapesti hálózatban 5,2%, ebben az arányban benne foglaltatnak a részmunkaidős dolgozók is) volt, mint a nyugdíjasok aránya az 1986-os munkaerőforrásban (6,2%). (A nemzetgazdaság munkaerőmérlege 1992. január 1. 1992.)

2. A vezetőkhöz képest a *beosztottak* (a központban, a megyéknél és a budapesti fiókokban) 4,9–9,4 (nyugdíjasokkal), illetve 6,5–9,8 évvel (nyugdíjasok nélkül) voltak fiatalabbak.

3. A főváros, ahol a *hálózati fiókokban* beosztottként a (tradicionális) bank összlétszámának 22,5%-a dolgozott, *fiatalodott a legjobban*. Ezt feltehetően a főváros kiemelt helyzete, különös húzóereje magyarázza.

4. A felső vezetői szinten a *középkorúak*, az alsóbb kategóriába sorolt vezetőknél a *tapasztalt idősödő* munkaerő dominált, míg a fiókoknál, ahol fontos volt az ügyfélforgalom, nagy számban alkalmaztak *fiatalabb* korosz-

tályokba tartozókat, akik mind a technika, mind a banki tevékenységek területén gyorsabban alkalmazkodtak az új megoldásokhoz, eljárásokhoz.

Összességében az egész állományra kivetítve (a nyugdíjas dolgozókkal együtt) e hagyományos bankban (és a vizsgált többiben is) az *átlagéletkor* a 40 évet közelítette meg. De a nyugdíjas munkaerő nélkül is csaknem elérte a fenti bűvös határt: 38,4 év volt. A középkorú munkaerő összefügg a bank életútjával, az ide több évtizede belépett, viszonylag nagyszámú fiatal munkaerő természetes öregedésével.

Az új bankok

Az új típusú követelményrendszer és a rövid múlt miatt a nemrég alakult bankokban a dolgozók *átlagéletkora* általában igen *alacsony* volt: 30–35 év. Az egyik új, nagylétszámú bank esetében az átlagéletkor mind a felső vezetőknél, mind a banki tevékenység egyéb területein a bank megalakulása óta, mely öt évet ölelt fel, *mindössze 32 év körül* mozgott. Ennek oka, hogy az új bankok igen fiatal gárdával indultak. A természetes fogyásra vonatkozó statisztikáik is azt mutatják, hogy alig akadt nyugdíjas kor közelében lévő alkalmazottjuk. Pl. a már említett felfejlődött új banknál a létszám 0,1–0,2%-a hagyta el a munkaerőpiacot nyugdíjazással.

Egy kisebb bank esetében az egyik vidéki fiók még ennél is érdekesebb képet mutatott. Az ott dolgozók átlagéletkora 25 év volt. A bankok ugyanis olyanokat alkalmaztak szívesen, akikkel legalább tíz évre előre lehetett számolni, és akikben nagy volt a becsvágy, az ambíció, a kreativitás, olyan tulajdonságok, amelyek egy új bank kialakulásához elengedhetetlenek. Ezért sok bank szívesen alkalmazott *30 év alatti, 30 év körüli munkaerőt mind a beosztottak, mind a vezetők között*. A már idézett, országos méretűvé nőtt bankban pl. a vezérigazgató életkora alig haladta meg a 30 évet, s több igazgatói szintű munkakörben is fiatalok, köztük nők dolgoztak. A fiatal korosztály alkalmazásával magyarázták gyors és dinamikus fejlődésüket. A munkaerőtoborzás többnyire informálisan történt, de támogatták a fiatalok ösztöndíjas tanulását is. Cserében a végzősöknek meghatározott ideig a banknál kellett dolgozniuk. Erre azért volt szükség, mert a később létrejött bankok magasabb fizetésért az alig néhány éve alakultaktól is elszívták a munkaerőt, elsősorban a fiatalabbakat.

Képzés nélkül az újonnan alakult bankok nem maradtak volna életképesek. A munkaerőgond néha kényszermegoldásokat is szült. Pl. a már említett vidéki fióknál a vezető 22 éves, középiskolát végzett munkaerő volt, aki munka mellett képezte magát tovább. Ez a helyzet ismét összefügg a bankok fejlődésével.

A megnövekedett munkakereslet miatt ugyanis a szakmában erős volt a *munkaerőcsábítás*, mind az „igen új”, az „új”, mind pedig a „rég” bankok részéről. A bankok az eltávozott embereket elsősorban fiatalokkal igyekeztek pótolni, akiket elképzeléseiknek megfelelő belső és külső képzésben (bankárképző) részesítették. A képzés célja kettős volt.

a) A korábban elért minőségi szint *megtartása és továbbfejlesztése* a banki műveletek többrétűvé tételével és a szolgáltatások színvonalának emelésével.

b) Olyan *szakembergárda* kialakítása, amelyből nehézség nélkül lehetett az esetleg eláramló munkaerőt pótolni. Noha a képzésbe elsősorban a fiatalokat vonták be, nyitva állt az út a *középkorú* munkaerő előtt is.

Összességében elmondható, hogy az újonnan alakult bankok magjában többnyire igen alacsony volt az átlagéletkor, 32–35 év körül mozgott, de voltak olyan régiók, ahol az átlagkor 25 évre csökkent. A tradicionális bankokkal összehasonlítva általában *három-hat* évvel alacsonyabb volt a munkaerő életkora az új bankok esetében mind a beosztottak, mind a vezetés körében. Az átlagos életkorból egyenesen következik, hogy az új bankokban sokkal kisebb arányban fordultak elő középkorú, 40 éves és idősebb alkalmazottak. A kép mégsem egyszerűsíthető le ennyire.

A korstruktúrában *eltérés* mutatkozott a főváros és a vidék között. Vidéken, ahol egyszerre sok bank jelent meg, a munkaerő csábítás lehetősége (a fiókbankok kis száma miatt) egy idő után kifulladásig. Az új bankok vagy

a) az egészen fiatalok felé fordultak, s akár képzettség nélkül is felvették őket, vagy

b) munkaerőszükségletüket más, a banki szférán kívüli cégek pénzügyi – már idősebb – szakembereivel oldották meg.

Ez utóbbi esetben „külsősök” kerültek be a bankszakmába. Ez a szakembergárda valamivel idősebbé tette a vidéki új bankok átlagéletkorát a fővároshoz (központ) képest. Ez az átlagéletkor az egyes vidéki bankoknál a lehetőségek függvényében erősen szóródott.

A felső vezetőknél 32–35 év helyett az átlagéletkor 30–40 év között mozgott, de *több banknál közelebb állt a 40-hez*.

A szolgáltatásnál az átlagéletkor 35–45 év között volt.

A hitelkihelyezéseknél pedig még magasabb volt a szóródás: 35–50 év.

Az új bankok többsége hangsúlyozta, hogy a banki tevékenységek elvégzéséhez kreatív és mechanikus feladatokat ellátó munkaerőre egyaránt szükség van. A mechanikus és egyhangú, de tapasztalatot igénylő munkakörökben szívesebben alkalmaztak *középkorú vagy idősebb* munkaerőt. Úgy vélték viszont, hogy a kreativitás nem viseli el a skatulyákat, ezért mechanikus banki feladatok megoldására a fiatalok többsége kevésbé alkalmas. Ugyanakkor egy idősödő alkalmazottól már nehezebb a bank által a talponmaradáshoz, a terjeszkedéshez elengedhetetlen nagyszámú új ötletet elvárni.

Ez a munkaerőpolitika így nemtől függetlenül teret engedett az *idősebb*, 50 éves korostálynak alkalmazotti szinten. Úgyszintén sok volt az idősebb nő vagy férfi az ilyen típusú munkaerőpolitikát folytató bankok fiókvezetői között is.

A középkorú, 40–45 éves, még lendületes, de már tapasztalt munkaerőt, az irántuk megnyilvánuló nagyobb bizalom miatt az üzleti tevékenységek elvégzéséhez alkalmazták.

Az eddig elmondottakból egyenesen következik, hogy a fenti munkaerőpolitikát folytató új bankok semmiféle diszkriminálást nem alkalmaztak az idősökkel szemben. Sőt, az idősödő munkaerő tudatos alkalmazására törekedtek. Tapasztalataik szerint bizonyos területeken a *legjobb eredményeket*

akkor érték el, ha idősebb és fiatalabb munkaerőt együtt alkalmaztak. Ilyen terület volt a hitelkonstrukció, ahol általában 30 év alatti, jó teherbírású fiatal és egy tapasztalt idősebb, 50 év körüli férfi dolgozott együtt.

A fenti munkaerőpolitika egyenes következménye, hogy az új bankok sem éltek a korengedményes nyugdíjazás lehetőségével. Semmilyen leépítés nem volt. A munkaerő vidéken is természetes módon távozott a munkaerőpiacról. De a tradicionális bankokkal ellentétben többségük nyugdíjast mégsem alkalmazott.

E nem diszkrimináló, tudatos magatartás egyben azt is jelentette, hogy a különböző neműeket is lehetőleg a bank szempontjából legelőnyösebb munkakörökben alkalmazták. Ez sok esetben azzal járt, hogy bizonyos munkakörökben egyáltalán nem alkalmaztak nőket, más területeken viszont a nők domináltak.

Pl. a bankok *üzemeltetésére, működésére* vonatkozó gazdasági feladatokat férfiak látták el. A vezetés véleménye szerint a férfiak alkalmasabbak a kockázatok vállalására, gyorsabban hoznak döntéseket, szélesebb látókörűek.

A *felső vezetők* között megnyilvánuló férfi túlsúly további okaként (kivételek természetesen itt is voltak!) hozták fel a kétkeresős családmódot, amely miatt a nők elfoglaltabbak, és emiatt kevésbé képesek a bankok magas teljesítménnyel egybekötött *piaci* érdekeit követni. Hangsúlyozták, hogy egy új, terjeszkedő vagy pozícióit megőrizni kívánó bank esetében a munkaóra nem 8 órából, hanem ennek a többszöröséből áll, amit egy családban élő nő – főleg ha kisgyermek van – csak ritkán képes vállalni. Márpedig az új bankok többsége úgy vélte, hogy a karriert fiatalon kell megalapozni, s ezért vezetőknek a férfiak a megfelelőbbek. Minden esetben megjegyezték viszont az egyedülálló, illetve a karriert előnyben részesítő nő férfiakéval egyenlő lehetőségeit.

Üzleti ügyekben, gazdasági vonalon, pl. hitelkihelyezéseknél ismét előtérbe került a férfi túlsúly.

A *főkönyvelői feladatokat* ellátó gazdasági vezető viszont csaknem minden esetben nő volt. Ezt a nők rendkívül alkalmas precíz adminisztrációs képességével magyarázták.

Középvezető (fiókvezető) szinten is jó képet mutatott a nők aránya, mert a vezetés szerint az ilyen jellegű munkát ők pontosabban végzik.

Úgyszintén túlnyomó többségben nők dolgoztak a *banki szolgáltatásban* (a pultok mögött) és az adminisztrációban.

Összegzés

A vizsgálat *jelentős eltérést mutatott a banki és az ipari szektor* vállalatainak időségekkel szemben tanúsított magatartását illetően.

Az *ipari vállalatok* a privatizáció során munkaerőfölöslegük lecsapolása, illetve a munkaerő cseréje miatt eredményesen alkalmazták a korengedményes nyugdíjazást. Amennyiben ez az eszköz nem állna rendelkezésükre, korszerűsítési, profitszerzési évekekből egyszerűen elbocsátának idősödő, fizikailag rossz állapotban lévő dolgozóikat.

A bankok, ezzel ellentétben, nem diszkrimináltak. Sőt, a tradicionális bankoknál még a csaknem változatlan formában meglévő nyugdíjas alkalmazotti réteg is megtalálható. Bár minden esetben nagy számban alkalmaztak fiatal munkaerőt, az eltávozási utak hagyományosak maradtak, ami esetükben csak a természetes fogyást öleli fel. Ez is elsősorban a régi bankoknál érvényesül. Az újaknál az alacsonyabb korstruktúra miatti természetes fogyás (nyugdíjazás) még alacsonyabb.

A régi bankok és az új bankok többsége megtalálta azt a munkaerőpolitikai stratégiát és egyensúlyt, amelynek során a legjobb eredmény elérése érdekében fiatal és idős munkaerőt együtt alkalmaznak, a korosztályokat párosítva, illetve egyes területekre specializálják az időseket és a fiatalokat.

Ennek a diszkriminációmentes viselkedésnek az oka az, hogy az elmúlt időszakban az ágazat felfutóágban volt.

Ugyanakkor az eddigi vizsgálatok egy lehetséges negatív tendenciát is érzékelték, amely elsősorban a kis bankokat érinti.

Az 1994-re elszaporodott közepes és kisebb bankok a negatív gazdasági folyamatok következtében félnek a konkurenciától, az összevonásoktól, ami létszámleépítéssel jár. Ez természetesen kihatna az idősekkel szemben alkalmazott munkaerőpolitikára is. Ugyancsak kérdéses, hogy esetükben egy erőteljesebb, nagyobb nyugati tőkét bevonó privatizációs folyamat nem indítana-e el az idős munkaerőre nézve hátrányos folyamatokat. Ettől nem kell azoknak az új, erős bankoknak félniük, amelyek munkaerőstruktúrájukat eleve a modern követelményeknek megfelelően alakították ki.

Úgy tűnik, a nagy állami bankok felfutóban vannak, de legalábbis tartani tudják a korábbi szintet, s így a munkaerő esetükben természetes módon hagyja el a munkaerőpiacot, bár a kereskedelmi bankok privatizálása előidézhet „karcúsítást”, s akkor elképzelhető, hogy az érintett bankok is élnek majd az ipari szektorban észlelt eszközökkel, amelyek között fontos helyet kapott a nyugdíjas munkaerőpiac csaknem teljes erodálása és a korengedményes nyugdíj.

Irodalom

- A nemzetgazdaság munkaerőmérlege (1992), Budapest: KSH, Cambridge.
Laky T. (1993), A munkaerőpiac keresletét és kínálatát alakító folyamatok. Budapest, Munkaügyi Kutató Intézet.
Nesporova, A.-Simonyi, Á. (1994), Labour Market Developments in Hungary. ILO Budapest.
Statisztikai Havi Közlemények (1992). 1992/12. Budapest KSH
Széman Zs. (1994) Az ipari vállalatok munkaerőpolitikája és az idősek.

Nicholas Barr

Munkaerőpiac és szociálpolitika Közép- és Kelet-Európában*

Az átalakuláson innen és túl

1. rész

Az Olvasóhoz

Összefoglalónk célja, hogy rávilágítson a *Munkaerőpiac és Szociálpolitika Közép- és Kelet-Európában* című, Nicholas Barr szerkesztésében megjelent könyv (New York: Oxford University Press. 1994) megállapításaira. A szerkesztő ezúton szeretné megköszönni Michael Treadway értő munkáját, amellyel a könyv tartalmát összesűrítette, és Alfred Imhoff segítségét, amellyel megoldotta a fordítás és kiadás nehézségeit. Václav Havel a könyv előszavában így ír:

„E könyv kiadása egybeesik az *ancien regime* bukásának ötödik évfordulójával. Bemutatja a posztkommunista kormányok eredményeit és hibáit, valamint javaslatokat tesz az előttünk álló útra vonatkozóan. A szerzők szerint a reformok fő célja a magasabb életszínvonal elérése, valamint a személyi és szabadságjogok jobb védelme. A munkaerőpiac és a szociálpolitika ezen célok elérésében központi szerepet játszik, nemcsak az emberek szükségtelen szenvedésekkel szembeni védelme miatt, hanem a modern ipari társadalom termelékenységének a javítása okán is... A reformok materiális vetülete – magasabb életszínvonal, az utazás szabadsága, szabad hozzáférés a világ sajtójához – fontos. De nem ez a legfontosabb. A magasabb életszínvonal és a demokrácia csupán eszközök; a reformok igazi célja, hogy az egyes állampolgár *lehetőségei* növekedjenek. Ennek elsődleges módja az, ha tudáshoz juttatják őt és lehetőséghez, hogy tudását használhassa... A lehetőségnek van egy inkább technikai vonatkozása is. Ez nagyon szorosan összefügg a jobb egészségi állapottal, a több területen felhasználható képzettséggel, a jól működő munkaerőpiaccal, ami kibővíti a munkalehetősége-

* A könyv a London School of Economics and Political Science közreműködésével készült. Az összefoglaló, amelynek az első részét az alábbiakban közöljük, az azonos című könyv összefoglalása. A könyvet szerkesztette Nicholas Barr. Az összefoglaló a Világbank kiadványa.

ket és a jövedelembiztonsággal is. Habár a bizonytalanság nem kerülhető el teljesen egy piacgazdaságban, a nagy szegénység és bizonytalanság megfosztja az egyént identitásától és szabadságától. E témákkal foglalkozik a könyv.”

A jobb jövő reménye elsöpörte azt a régi rendszert, amely évtizedeken át gátolta a növekedést, és megfosztotta a polgárokat a szabadságtól Közép- és Kelet-Európában. 1989 után a demokrácia és a vállalkozás szabadsága gyorsan elterjedt a régióban. 1994 elején a gazdasági termelésnek már több mint egy harmada származott a magánszektorból, és néhány országban megkezdődött a növekedés, az átalakulás kezdetén végbement visszaesés után. Az átalakulás, bár szükséges és kívánatos, nem jár könnyek nélkül. 1989 decemberében Varsó központi munkanélküli hivatala összesen öt személynek fizetett segélyt. Pontosan egy év múlva, 12 hónappal a robbanásszerűen lezajló reformok kezdete után több mint egy millió lengyel volt munka nélkül. 1993 közepére ez a szám 3 millióra növekedett. Litvániában 1990 és 1992 között a termelés a felére csökkent. A szegénység és a csecsemőhalandóság növekedett a térség legtöbb országában, a halálozási mutatók egy harmaddal romlottak Oroszországban. A bűnesetek száma mindenütt meredeken emelkedett. A régió népeit szükségtelen arra emlékeztetni, hogy a reformok korai szakasza bizonytalansággal jár és fájdalmas, alkalmanként annyira, hogy némi nosztalgiával tekintenek vissza a múlt biztonságára.

A reform lényege

A Közép- és Kelet-Európában végbemenő reformoknak két központi célja van: az életszínvonal emelése, elsősorban egy nyugati típusú piacgazdaság felé történő elmozdulás révén, valamint az egyén szabadságának kiterjesztése és jogainak védelme a totalitáriusról a demokratikus kormányzásra való átérés segítségével. A *Munkaerőpiac és szociálpolitika Közép- és Kelet-Európában: az átalakuláson innen és túl* címben megjelölt területeken alkalmazható rövid és középtávú kormányzati politikáról szól. Döntéshozóknak készült, és megkísérli egy tág stratégia felvázolását az emberi erőforrások vonatkozásában, részben a már meghozott döntések, részben pedig az átalakulás természetének tükrében.

A javasolt stratégia széles területet ölel fel: bér- és foglalkoztatáspolitikai, a munkanélküliség kezelése, társadalombiztosítás, családi támogatások és szociális segélyezés, oktatás és egészségügy. A stratégiák gyakorlati alkalmazásának részletei eltérőek az egyes országokban. Ugyanakkor, mivel a térség alapvető problémái megegyeznek, a politikai döntéshozók reményeink szerint az általános iránymutatást céljaikkal összeegyeztethetőnek és a helyi viszonyok között alkalmazhatónak fogják találni.

A stratégia három érven nyugszik. Egyrészt az emberi erőforrások fejlesztésének módjai – a munkaerőpiaci hatékonyság javítása, az oktatás és szakképzés színvonalának emelése, a munkanélküliség és a szegénység csökkentése és a jobb egészségi állapot – a közép- és kelet-európai reformok alapvető területei. Másrészt, miközben a piaci verseny fejlődése az átalakulás

legfontosabb dimenziója, az államnak szerteágazó, fontos – igaz, kissé eltérő – szerepe van ezeken a területeken (amelyeket együtt szociális szektornak nevezünk). Harmadrészt a reformok általában és a szociális szektorokban is bukásra vannak ítélve, amennyiben az irányelvek megtervezésén túl azok politikai és közigazgatási vetületei nem kapnak elegendő súlyt a végrehajtás során.

Az emberi erőforrások központi szerepe

A hatékony humánpolitika hozzájárul a reformok politikai és gazdasági sikeréhez egyaránt. A demokrácia képzett polgárságot kíván meg. A képzés kitágítja az egyéni választások lehetőségét. Eltérő módon, de ugyanide vezet a jobb egészségi állapot is. A hatékony munkaerőpiac pedig elengedhetetlen az egyéni szabadsághoz. Az e területeken alkalmazott elképzelések az átmenet politikai életképességéhez is szorosan kapcsolódnak. Az átmenet politikai támogatottsága hamar semmivé lesz, ha a reformok révén a kereseti lehetőségek, az oktatás és az egészségügyi ellátások nem javulnak, nem tágitják az egyén választási lehetőségeit.

Az emberi erőforrások ezen aspektusainak közös gazdasági jellemzője, hogy mind a munkaerő hatékonyságával, mind pedig a gazdasági növekedéssel kapcsolatban vannak. Habár az oksági összefüggések bonyolultak, és nem is értjük őket igazán, a kapcsolat empirikus bizonyítékai erőteljesek. A közgazdászok összefüggést látnak például számos kelet-ázsiai országnak az elmúlt néhány évtizedben végbement gazdasági növekedése és a megfelelő alapfokú oktatás területén elért eredményei között. Az egészség szintén igen közvetlenül járul hozzá a gazdaság növekedéséhez: nemcsak azért, mert az egészségesebb munkások többet termelnek, és az egészséges diákok jobban tanulnak, hanem azért is, mert azok az erőforrások, amelyeket nem a betegségek kezelésére költenek, beruházhatók, felhasználhatók másutt. A hatékony munkaerőpiac és a szegénység elleni küzdelem szintén fontos meghatározói a gazdasági növekedésnek.

Közép- és Kelet-Európa gazdaságaiban manapság az emberi erőforrások fejlesztésének valós és fenyegető elégtelenségei gátolják a gazdasági fejlődést, és veszélyeztetik a politikai stabilitást. Például míg a beiskolázás szintje általában jó az egész régióban, a szakmastruktúra nagyon torz. Megfelelő oktatás, képzés, főleg átképzés híján a szakmastruktúra torzulásai rontják a reform hatékonyságát, mivel akadályozzák a kínálati reakciókat. A gazdasági növekedés nagymértékben függ attól, hogy a cégek tudnak-e alkalmazni elegendő, megfelelő képzettségű munkaerőt. Éles ellentétben Nyugat-Európa második világháborút követő újjáépítésével, a hidegháború utáni „helyreállítás” nem pusztán anyagi beruházások dolga (igaz, ezek is fontosak), hanem az olyan befektetéseké is, amelyek célja a szakmastruktúra kiigazítása és szélesítése. Szerencsére, a már elért és általában magas beiskolázási szint lehetővé fogja tenni az új ismeretek elterjedését és elsajátítását, amint a szükséges beruházások megtörténnek.

A gazdasági termelés hirtelen visszaesése és az ezzel járó költségvetési

nehézségek a szociális szektorok számára elérhető forrásokat is veszélyeztetik. Az ehhez társuló érdektelenségnek súlyos ára lehet a jövőben. A szegénység elleni küzdelmet szolgáló alapok elvonása gazdasági szempontból helytelen, különösen ott, ahol a következmény alultápláltság, betegség és bűnözés. Megfigyelhető, hogy ahol a közegészségügyi (például dohányzás-ellenes kampányok) és gyógyellátási kiadások szintje túl alacsony, ott az emberek általában korábban halnak és gyakrabban betegszenek meg. A kereső kiesése legtöbbször elszegényedéshez és az egyébként is nehéz helyzetben lévő költségvetés terheinek növekedéséhez vezet.

A fentiekén túl bizonyos közberuházások jelentősen *csökkentik* a közkiadásokat, és így indokoltak, függetlenül az alacsony költségvetési bevételektől és annak parancsoló szükségétől, hogy a közkiadásokat a gyors, magánszektor által vezetett növekedésnek megfelelő szintre szorítsák le. A munkaerőpiaci szolgáltatások lerövidíthetik a munkanélküliség időtartamát. Az egészségügy finanszírozásának és igazgatásának javítása elkerülhetővé teszi a költségrobbanást. A lehetséges megtakarításokat nem szabad alábecsülni: 1990-ben – részben az ellenőrizhetetlen költségek jólismert problémája miatt – az Egyesült Államok egészségügyi közkiadásainak GDP-hányada (annak ellenére, hogy az amerikai rendszer lényegében magánellátásokra épül) meggyezett az Egyesült Királyság *teljes* nemzeti egészségügyi szolgáltatásának GDP-hányadával. Közép- és Kelet-Európában azonban az előző rendszer túlságosan is nyilvánvaló hiányosságai miatt széles körű ellenérzések uralkodnak a kormányzati szerepvállalással szemben, néha még az olyan funkciókkal szemben is, amelyeket a kormányok a magánszektornál hatékonyabban tudnak betölteni.

Az állam új és megváltozott szerepe

Közép- és Kelet-Európa korábbi rendszerei, amelyekben az állam uralt minden gazdasági tevékenységet, összeomlottak, mert nem voltak életképesek. Az 1990-es évek eleje a térség minden országában a termelés jelentős visszaesését hozta. A hatás egyebek közt az adóbevételek hirtelen csökkenése és a szociális háló iránti igények növekedése volt. Az államháztartás ebből következő válságos helyzete jellemezte az átmenet korai szakaszát. A régi rendszer fenntarthatatlanságának másik oka, hogy a magángazdaság növekedése értelemszerűen magával hozta az állam közellátói szerepének csökkenését, míg a magánellátások lehetőségeinek megteremtésében az állam szerepe felértékelődött.

Az államháztartás kritikus helyzete és az állami szerepvállalás megváltoztatásának szüksége két kérdést vetett fel: milyen *mértékű* legyen az állam tevékenysége – és így módon a költségek fedezetébe való bekapcsolódása – az emberi erőforrások terén, és mi a megfelelő *struktúra* ezekhez a tevékenységekhez. Azaz: mely tevékenységek maradjanak főleg közellátások, és melyek váljanak nagyrészt vagy teljesen magánellátásokká? Fontos, hogy e két kérdést logikusan elkülönítsük. A mérték elsősorban a költségvetés helyzetén múlik. A köz- és magánellátások megfelelő keveréke megközelíthető

a gazdasági hatékonyság technikai szemszögéből vagy morális értékek felől, például az állam újraelosztó szerepének oldaláról.

A szakmai érvek főleg a gazdaságelmélet viszonylag friss eredményein nyugszanak, amelyek kritériumokat adnak annak elbírálásához, hogy hol valószínű a hatékony piaci működés, és hol nem. A piac tökéletlenségéről szóló érveket a közellátások tökéletlenségéről szóló érvekkel szembe kell állítani, hiszen sok szempontból ez utóbbiak voltak az elmúlt rendszer bukásának kiváltói. Ugyanakkor a szociális szektorok számos részterületén a magánellátások hatékony működésének feltételei hiányoznak, így az állam gondosan tervezett közreműködése javíthat a dolgok állásán. Az emberi erőforrások terén játszott jelentős állami szerep ezért indokolható lehet a *hatékonyság* okán.

A továbbiakban (és a könyvben, amelynek ez az írás az összefoglalója) javasolt irányelvek ezekből a – főleg technikai – megfontolásokból indulnak ki. Ahol e javaslatok értékítéleten alapulnak, a vizsgálódás a nyugat-európai tapasztalatokat vette figyelembe, részben azért, mert a közép- és kelet-európai országok öröklött értékrendszere azonos kulturális háttérrel bír. De ezen túl, és közelebbről megfogalmazva, a reform-országok közül többen szeretnének csatlakozni az Európai Unióhoz. Amennyiben és amikor ez megtörténik, alkalmazkodniuk kell az EU előírásaihoz, amelyek viszont meghatározott értékrendet testesítenek meg. Az érvek kifejtése során világossá fog válni, hogy a piac tökéletlenségéről szóló technikai érvek egybecsengenek a nyugat-európai országok értékrendjével. Ugyanakkor az átalakuló országokban a jövedelmek színvonala csak töredéke a nyugatinak. Lehetetlen elérni a szociális szolgáltatások és szociális védelem azon szintjét, ahol a gazdag országok állnak, erőforrások felhasználása nélkül, ami viszont aláásná a növekedés és a munkahelyteremtés lehetőségeit.

A politika és az államigazgatás szerepe

Azon politikai struktúrák megfigyelése, amelyek révén a választók befolyásolják az irányelveket, valamint az ezeket végrehajtó közigazgatási rendszer vizsgálata ugyanolyan fontos, mint a helyes elvek kidolgozása. A piacgazdaság kiépülése és a kormányzati módszerek változásai a politikai és közigazgatási intézmények rendkívüli átalakulását kívánják meg. A közigazgatás oldaláról nézve, az állami tulajdonban levő iparágakat – azaz eleinte szinte az egész gazdaságot – privatizálni kell. A jogi háttér komoly revíziót igényel, és sok új jogszabályra is szükség van a piaci kapcsolatok szabályozásához. A jövedelemelosztás, egészségügy, oktatás és szakképzés adminisztrációját újjá kell szervezni. Ezek és más változások is óriási követelményeket támasztanak az igen korlátozott intézményi háttérrel szemben. Ezért a reformnak, legalábbis a kezdetben, adminisztratív szempontból egyszerűnek kell lennie – amennyire csak lehet.

A közigazgatási vonatkozásokon túl a reformok határozott politikai tartalmat is hordoznak. A politikai problémák a reform szerves és elkerülhetetlen részét képezik. A központi tervezés rendszerének lényege sok szem-

pontból a jelentősen torzított árárányokban rejtett, ezért a reform sikere érdekében az ár- és bérrendszernek meg kell változnia. Ez azt is jelenti, hogy bizonyos bérek és árak csökkenni fognak másokhoz képest. A reform következtében elkerülhetetlen, hogy legyenek vesztesek, legalábbis rövid távon. Ha a vesztesek politikai hatalommal bírnak, meggátolhatják vagy visszafordíthatják a reformokat.

A problémák közé tartozik, hogy a demokrácia új jelenség a régióban, legalábbis a második világháború óta. A törvényhozók és köztisztviselők kevés gyakorlatra tettek szert a politikai demokrácia terén, ám meg kell küzdeniük a növekvő munkanélküliséggel, a termelés kezdeti csökkenésével, a szűkülő költségvetési bevételekkel szemben növekvő igényekkel; meg kell birkóznuk a csalódottsággal, hogy az életszínvonal nem emelkedett, és néhány országban szembe kell nézniük a nacionalizmussal is. Ezek azok a problémák, amelyeket a racionális elképzelések egyedül nem oldhatnak meg. A politikai stabilizáció – a többé-kevésbé stabil politikai intézmények, demokratikus játékszabályok és viszonyok létrejötte – központi jelentőséggel bír a reformok és a gazdasági stabilizáció szempontjából.

Az átalakulás központi kérdései

Az átalakulás vezérelveinek kidolgozásában három kérdés játssza a legfontosabb szerepet, és nyújtja a háttérrel a humánpolitika tervezéséhez és végrehajtásához. A hatékony végrehajtáson felül, amelyet már említettünk a korábbiakban, és amelyhez még visszatérünk, a gazdasági reformoknak két másik pillére is van. Az első a stabilizáció, amely a közkiadások kontrollját és az infláció megfékezését jelenti, főként makrogazdasági eszközök révén. A második a szerkezetváltás, amely a magángazdaság bevezetéséből (és ebből eredően az állam szerepének csökkenéséből és az ipari termékszerkezet-változásból), valamint az ennek érdekében tett törvényhozási és szabályozási tevékenységből áll.

A stabilizáció és az államháztartási válság

Mint már korábban említettük, az átalakulás első lépcsőjének központi eleme a termelés meredek visszaesése volt mindegyik reformgazdaságban. Az 1. tábla azt mutatja, hogy a gazdasági termelés különböző mértékben csökkent 1990 és 1992 között az egyes országokban. A visszaesés azonban mindig jelentős, a hivatalos adatokból származó átlag szerint hozzávetőleg évi 11% volt – tehát 3 év alatt a termelés közel egy harmada. Ez a szám több okból is túlzó lehet, de a visszaesés kétségtelenül felülmúl mindent, amit a Nyugat ipari országai a második világháború óta valaha megtapasztaltak. A termelés csökkenésén túl komoly inflációs problémák is felmerültek. Még a legkevésbé érintett országokban is közel duplájára emelkedtek az árak 1990 és 1992 között, néhány országban pedig hiperinfláció vagy azt megközelítő áremelkedés ment végbe.

Az 1993-as és 1994-es becsült növekedési adatok azt sugallják, hogy a visszaesés ördögi köre néhány országban megtört. Azok az országok mutatják a növekedés jeleit, ahol a stabilizációs erőfeszítések a legnagyobbak voltak. Lengyelországban a GDP már második éve 4%-os növekedést mutat, és az ipari termelés is évi 7–8%-kal nő, ami Európában a leggyorsabb. Albániában a termelés katasztrofális visszaesése után 1993-ban a GDP 11%-kal nőtt. Évek óta most először ígérkezik növekedés Csehországban, Magyarországon, Szlovéniában és talán néhány balti államban. Azonban ezen országok egyikében sem sikerült megoldani az államháztartási krízist – nem is beszélve a többi országról, ahol még biztató jelek sem látszanak. Nagy nyomás nehezedik a költségvetésre, ami a költségek visszafogását és a makrogazdasági stabilitást veszélyezteti.

Miért volt és van szükség stabilizációra? A stabilizáció egyik fő célja az, hogy az 1990 és 1992 között tapasztalt inflációt elkerülhetővé tegye. Magától értetődő kérdés (amit a közép- és kelet-európai emberek és mások is gyakran feltesznek) az, hogy miért olyan veszélyes az infláció. Miért kell a döntéshozóknak magukra venniük a költségvetési kényszerzubbonyt, amit az anti-inflációs politika jelent, amikor olyan nagyok az igények az állami kiadásokkal szemben? Miért kell a folytatódó recesszió kockázatát vállalni egy pusztán számviteli kérdésnek látszó dolog miatt, amit indexálással is meg lehetne oldani?

A válasz egyszerű: az infláció, ha csak nem viszonylag alacsony, könnyen felgyorsulhat, a száguldó inflációnak pedig katasztrofális hatásai vannak. Amikor a pénz, a gazdaság dolgainak mérőeszköze, instabillá válik, a gazdasági folyamatok számontartása és megfigyelése lehetetlen lesz. A cégek könyvei nem tükrözik a termelést vagy a nyereséget, a közintézmények nem tudják kontrollálni vagy akárcsak felmérni kiadásait. A hitelnújtás és -felvétel, és így a megtakarítások és beruházások átgondolatlaná, sőt, könnyelművé válnak, amikor a ma kölcsönadott pénz holnapi értékét csak találgatni lehet. A következmények közé tartozik a hazai és a külföldiek által eszközölt beruházások csökkenése. Államháztartási következmények is vannak. Ha az adókat az adókötelezettség létrejötte után hónapokkal fizetik be, az időközben végbemenő infláció felemésztí a bevételeket, tovább rontja a költségvetés helyzetét, és további inflációhoz vezet. Végül, mivel nem egyformán hat a gazdaság különböző szereplőire, az inflációnak végtelenül igazságtalan újraelosztó hatásai vannak. Azok, akik termelő munkát végeznek, és különösen azok, akik a közellátásban dolgoznak (ahol a bérkiigazítások általában ritkák), bérük és életszínvonaluk jelentős csökkenését tapasztalják meg, miközben a haszonlesők és korrupt bürokraták gyarapodnak. Az állampolgárok ellenérzéssel viseltetnek az olyan kormányokkal szemben, amelyek mindezt megengedik.

Ezek a következmények rendszeresen előfordultak például Latin-Amerikában. Az infláció tönkreteszi a piacgazdaság azon képességét, hogy az árukat racionálisan és a jövedelmeket politikailag elviselhető módon ossza el. Az infláció ily módon győzedelmeskedik a reform központi céljai fölött. A stabilizációs politikának rövid távon képesnek kell lennie arra, hogy megfékezze az inflációt. Ennek feltétele, hogy a reáljövedelmek nagyjából lépést

tartsanak a termeléssel, és ha a termelés csökken, a reáljövedelmeknek is közel azonos mértékben kell csökkenniük.

Döntések és hátulütők. A termelés visszaesése miatt a stabilizáció elkerülhetetlenné tesz számos nehéz döntést. A gazdasági növekedés új erőforrásokat hoz létre, amelyeket fel lehet használni az új (vagy a kielégítetlen régi) igények kielégítésére anélkül, hogy a meglévő erőforrások allokációján változtatni kellene. Amikor azonban a termelés csökken, a döntéshozóknak módot kell találniuk arra, hogy a rendelkezésre álló kevesebb erőforrásból több feladatot oldjanak meg. Ezért válik a hatékonyság növelése az átmenet legfontosabb kérdésévé.

Egyaránt fontos kérdés, hogy miként osszák el a megtermelt javakat az egyes felhasználások között egy adott időpontban (statikus hatékonyság), valamint az, hogy mi módon kell az erőforrásokat hasznosítani a termelés növekedésének gyorsítása érdekében (dinamikus hatékonyság) – például a fogyasztás csökkentése és a beruházások növelése révén. Az itt meghozandó döntéseknek legalább három dimenziója van: alternatív tevékenységek (amit az orvosi ellátásra költünk, nem költhető családi támogatásokra, amit viszont ezekre fordítunk, nem használható fel utak építésére); közkiadások és magánkiadások (amit egy cég adók formájában befizet, már nem fordíthatja bérekre vagy új berendezésekre); jelen- vagy jövőbeli fogyasztás (több fogyasztás ma kevesebb beruházást jelent a jövő számára, a kevesebb beruházás viszont általában kevesebb jövőbeli fogyasztást eredményez).

A központi dilemma (tradeoff) érinti a magasabb jelenbeli életszínvonal kérdését (amely komoly politikai feszültségek forrása); a magasabb jövőbeli életszínvonalat (amely a reform egyik központi célja, és amely az emberi és fizikai erőforrásokba történt és történő beruházások függvénye); valamint a költségvetési megszorításokat, amelyek révén a közületi szektor összeszűkül, hogy helyet adjon a fejlődő magánszektornak. Ezenkívül a legtöbb közép- és kelet-európai országnak eleget kell tennie hitelvisszafizetési kötelezettségeinek. Amikor a gazdaság teljesítménye esik, a fogyasztás csak akkor lehet magas, ha a beruházások szintje alacsony; ez a jelen életszínvonalát élesen szembeállítja a növekedéssel és a jövőbeli életszínvonallal. A megnövekedett kormányzati kiadásokat a külső hitelfelvételen kívül adóemelésekkel, belső hitelezéssel és nagyobb pénzkínálattal lehet fedezni. Mindegyik megoldásnak van hátulütője: a túl nagy adóterhek elveszik a munkakedvet és az új munkahelyek létrehozása ellen hatnak. Ha a belső eladósodás nagy, a kamatlábak emelkedése miatt a magánberuházások szintje csökken, és ez árt a gazdaságnak. A monetáris expanzió inflációs nyomást gerjeszt, és árthat a nemzetközi versenyképességnek. Ezek a megoldások tehát ellentmondanak az életszínvonal akár jelen-, akár jövőbeli emelkedése iránti igénynek, esetleg mindkettőnek. Annak az eldöntése, hogy az erőforrások iránti igények hogyan elégítenek ki, elvileg olyan kérdés, amit gazdasági hatékonyság alapján kell megoldani, de ugyanakkor a kormány egyik legnagyobb politikai feladata is.

Szerkezetváltás: a piac és az állam

A kommunista korszakból kilépő gazdaságok nagyon különböznek a fejlett Nyugat gazdaságaitól. Elsősorban azért, mert Keleten a termelőeszközök állami tulajdona közel általános volt. Másodsorban, mert a termelés szerkezete jelentősen eltolódott a nehézipar és a mezőgazdaság felé. Harmadsorban pedig azért, mert a kereskedelem szerkezete eltorzult, különösen a túlzott specializáció és az ebből következő gigantomániás termelési egységek miatt – amire a magyarázat a tervezés egyszerűsége volt (például Magyarország néhány gyártóegysége látta el autóbusszokkal a kommunista országok többségét).

Miért van szükség szerkezetváltásra? A gazdasági növekedés újraindítása megköveteli a szerkezetváltást és az egyensúlytalanságok megszüntetését. Az állami vállalatok nem rendelkeznek azokkal az ösztönzőkkel, amelyek a magánvállalkozásokat a hatékony működésre sarkallják, továbbá a közpénzeket is elszívják. A nehézipar és a mezőgazdaság felé történt eltolódás gátolja a szolgáltatások fejlődését, amelyek alapvető kiegészítői az első kettőnek, és Nyugaton a növekedés fő forrásai. Az a tendencia, hogy iparáganként egy óriásvállalat működjön, a régió egészét tekintve nem szolgálja a hatékony kínálatot, és mesterséges monopóliumokat hoz létre, amelyek szintén a hatékonyságot és az egyenlőséget veszélyeztetik.

Két további változás bír különös fontossággal a szociális szektorok területén azok közül, amelyeket a változás szükségessége hoz magával: nagyobb hatalom, de egyúttal nagyobb felelősség az egyén oldalán, valamint egy új viszony a piac és az állam között, az utóbbi jóval kisebb súlyával.

Az egyén és az állam változó szerepe. A reformok a felelősség újraelosztását kívánják meg az állam, a vállalkozások és az egyének között. A régi rendszerben az állam és a vállalatok gazdasági funkciói között átfedések voltak, és mindkettő nagyrészt a munkások igényeinek kielégítéséért volt felelős. Az állam számos ellátást finanszírozott, részben közvetlenül, részben pedig közvetetten, az alapvető cikkek ártámogatásán keresztül. Jelentős állami támogatásban részesültek a vállalatok is, gyakran puha költségvetési korlát formájában, ami azt jelentette, hogy a vállalatok veszteségeit szinte automatikusan fedezte az állam. A vállalatok biztosították a munkahelyet, és olyan béreket fizettek, amelyeknek igen kevés köze volt a piaci mechanizmusokhoz; számos ellátás adminisztrációját végezték, így a családi támogatásokét, néhány országban pedig a lakástámogatásokét és az óvodai ellátásokét is.

A piacgazdaságban a vállalkozások felelőssége arra terjed ki, hogy a termelés hatékony legyen és nyereséget hozzon, ami hosszú távon óvja a munkahelyeket és újakat hoz létre. Veszteségek esetén az állami költségvetés nem nyújt segítséget. Az egyének az állam segítségével felelősséget viselnek azért, hogy legyen munkájuk vagy más pénzkereseti lehetőségük. E felelősség elfogadása azt jelenti, hogy a munkahely biztonsága csökken – ami a jobb hatékonyság és a magasabb életszínvonal elkerülhetetlen ára. Egy hatékony munkaerőpiac a kiigazítás árát a munkaerő-állomány egy alcsoportjával fizetteti meg: a munkanélküliekkel. Az állam ellensúlyozza ezt – leg-

alábbis részben – úgy, hogy a jövedelmeket újraelosztja az alkalmazásban állóktól például a munkanélküliek és az idősek felé. Az újraelosztáson felül az állam segítséget nyújt a hatékony piaci működéshez, és kiegészíti, illetve helyettesíti a piaci tevékenységet az olyan esetekben, amikor a piac nem hatékony, vagy nem létezik.

Az újfajta felősségvállalásból két alapelv következik:

– A hatékonyság érdekében a béreket és a foglalkoztatást a piaci viszonyok fogják meghatározni. Habár a hatékonyságra való törekvést valamelyest mérséklük más célkitűzések (például azok, amelyeket a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet megállapodásai tartalmaznak), a munkaerőpiac fő célja az, hogy a munkavállalók termelékeny állások felé áramlását segítse.

– A jövedelemtranszferek válnak a szegénység elleni küzdelem és az újraelosztás legfontosabb módszerévé.

E kettős célkitűzés – a munkaerő hatékony felhasználása és az igazságos bánásmód – két eszközzel érhető el: a hatékony munkaerőpiaccal és a jövedelemtranszferek rendszerével.

Az állam és a piac közötti választóvonal. Sok szempontból az állam és a piac közötti mezsgye jelenti a gazdasági reform központi kérdését. A piacnak óriási előnyei vannak a gazdaság nagyobb részében az állammal szemben. De a szabály alól vannak kivételek. A korábbi szocialista országok kemény leckét kaptak abból, hogy a kizárólagos megoldások, mint például a központi tervezés, nem működnek. De az is alapvető hiba lenne, ha azt feltételeznénk, hogy a helyes megoldás a másik véglet – azaz a piac erőinek érvényesülése mindig és minden körülmények között. Kiegyensúlyozottabb válasz az, hogy egy piacgazdaságban az állami intervenció ritkább, mint a régi rendszerben, és hogy amikor az állam szerepet vállal, az gyakran nem a termelés vagy az elosztás terén történik.

Az állam tevékenységeinek nagyságrend (mekkora legyen a közületi szektor?) és szerkezet (melyek legyenek a közületi szektorok?) szerinti megkülönböztetése fontos dolog, amikor az állam szerepéről gondolkodunk. A költségvetés válságos helyzete nem elégséges indok a privatizációhoz. Ilyen döntést megalapozottabban lehet hozni, ha a kiindulási alap a gazdaság szerkezete. Ugyanígy azokat a termékeket, amelyeket a magánszektor hatékonyan állít elő, akkor is meg kell hagyni piaci körben, ha éppen költségvetési többlet keletkezik.

Fontos továbbá különbséget tenni az állami beavatkozás különböző fajtái között. A beavatkozás nem okvetlenül jelenti egy tevékenység közületi irányítását: jelentheti a magántevékenység szabályozását is (például a fogyasztók fokozott védelme olyan területeken, ahol az emberek kevés információval vannak felvértezve, mint például a gyógyszerek tesztelése). A beavatkozás formája lehet részleges közfinanszírozás is, oly módon, hogy ezzel elősegítse a magángazdaságban folyó tevékenységeket (például adókedvezmények révén, amelyek a magán nyugdíjbiztosításokhoz való csatlakozást segítik elő). Előfordulhat az is, hogy magánszektorban folyó termelést vagy szolgáltatásokat közpénzekből finanszíroznak (például ingyenes gyógyszerellátás, oktatási utalványok). Végül pedig az állami beavatkozás – például munkanélküliek felé irányuló – jövedelemtranszfer formáját is öltheti.

A piac technikai problémái indokolhatják (de nem automatikusan) az állami beavatkozást. Az állami beavatkozás alapvetően két feltétel fennállása esetén lehet helytálló: ha a piac működési zavarokkal küszködik, illetve ha az intervenció hatékonyságjavuláshoz vezet.

Ha szemügyre vesszük más országok költségvetési kiadásait és azok szerkezetét, hasznos kitekintést nyerünk, természetesen annak tudatában, hogy nem létezik egyedül üdvözítő megoldás. A 2. táblázat az összes költségvetési kiadást és a szociális kiadásokat mutatja be a GDP százalékaiban, néhány iparosodott ország, a magasabb jövedelmű latin-amerikai országok, néhány jó teljesítményt mutató ázsiai ország és a kelet-közép-európai országok esetében. A választást főleg az – egyébként igen korlátozott – adatok elérhetősége befolyásolta. Az adatok nem minden esetben vethetők össze maradéktalanul, és *kizárólag* a kormányzati kiadásokat tartalmazzák, így az összes közkiadásnál szűkebb kört ölelnek fel. A szóródás sávjának alsó régióiban (Argentína, Japán, Mexikó és Thaiföld) az összes állami kiadások a GDP 15–20 százalékát tették ki; a felső régióban – Közép- és Kelet-Európa nélkül – ez az arány 40–50% volt (Franciaország és Olaszország). A közép- és kelet-európai országok magas mutatói kiugranak a többi közül. (A Jugoszláviára vonatkozó alacsony számadat nem jelzi pontosan a kiadásokat, mivel azok legnagyobb részét nem a szövetségi állam, hanem a köztársaságok, illetve a különböző helyi önkormányzatok fizették.) A térség néhány más országában a központi szociális kiadások bizonyos összetevőinek adatai hasonló okok miatt alacsonyabbak – így a volt Csehszlovákia egészségügyi és oktatási kiadásainak esetében.

A szociális kiadások (társadalombiztosítás, jóléti kiadások, lakástámogatások, egészségügyi és oktatási kiadások) a fejlett ipari országokban az összes költségvetési kiadás fele (Kanada, Egyesült Királyság, Egyesült Államok) és két harmada (Franciaország és Németország) között voltak. Ezek az eltérések azonban félrevezetők, mivel sok látszólag szerényebb kiadást eszközölő országban (de Németországban is) a szociális támogatások kötelezettsége (különösen az oktatásé) alacsonyabb közigazgatási szinteken található. A felsorolt latin-amerikai országok mutatói (Brazília kivételével) alacsonyak, ám a szociális kiadások még így is jelentős részét képezik a központi kiadásoknak. A két feltüntetett, fejlett ázsiai országban a szociális kiadások (különösen az a kategória, amely a társadalombiztosítást is tartalmazza) jóval kisebb mértékben részesednek a központi kiadásokból, mint a fejlett ipari országokban. Figyelemre méltó azonban, hogy a korábbiakban említett kiadások magasak, Szingapúrban pedig a költségvetési kiadások közel egy ötödét teszik ki. Érdekes jelenség, hogy a szociális kiadások GDP-hez viszonyított aránya Közép- és Kelet-Európában nem különbözik a fejlett ipari országokban megfigyelt arányoktól, annak ellenére, hogy az utóbbiak esetében az egy főre jutó jövedelmek sokkal magasabbak.

Az OECD országok összes, közigazgatási szinten eszközölt szociális kiadásait a 3. táblázat mutatja. A jóléti állam kialakítását kevésbé szem előtt tartó országokban (Ausztrália, Japán, Portugália és az Egyesült Államok) a szociális közkiadások 1990-ben a GDP 16 és 20 százaléka között voltak; a legtöbbet költők 35 százalékot vagy annál is többet fordítottak szociális cé-

lokra (Hollandia és a skandináv államok). Európában az állam dominálta a jövedelemtranszferek és az oktatást a 20. század nagyobbik részében, de a második világháború óta okvetlenül. Az OECD országok egészségügyi közkiadásainak aránya az összes egészségügyi kiadáshoz hasonlítva következetesen nőtt 1960 óta, és 1990-re majdnem elérte a 75 százalékot. A GDP százalékában kifejezett növekedés gyors volt az 1960-as és 70-es években, és jóval lassabb a 80-as években. Lehetséges, hogy a bemutatott adatok egy csúcsot jeleznek. Az olyan politikai vezetők, mint Ronald Reagan az Egyesült Államokban és Margaret Thatcher az Egyesült Királyságban elszánt kísérletet tettek az állami szektor visszaszorítására az 1980-as években. A hosszan tartó, nagyarányú munkanélküliség és a nyugdíjasok számának előre látható emelkedése Nyugat-Európa országaiban kétélyekhez vezetett a jóléti kiadásokkal kapcsolatban. A Nyugat kormányai takarékoskodni akartak. Az Egyesült Királyság reformjai, amelyeket az 1980-as évek végén vezettek be, az állami nyugdíjakat szerény mértékben csökkenteni fogják 2000-től kezdődően. Az Egyesült Államokban törvény született a nyugdíjkorhatár fokozatos emeléséről. A kiadások gondos vizsgálata és sok vita után Németországban néhány járadék mértékét csökkentették 1993-ban (a munkanélküli segélyt például 3%-kal). Az elszánt erőfeszítések ellenére az állami szerepvállalás szerkezete nem változott jelentősen, legalábbis ami a köz- és magánvékenységek egymáshoz való viszonyát illeti. Ehelyett a szerepvállalás *mértéke* csökkent valamelyest, és ez talán így is fog folytatódni.

Az OECD országokra jellemző kép ily módon az, hogy 1. a szociális közkiadások mértékét felülvizsgálják, de 2. a kiadások szerkezete nagyrészt változatlan marad, és 3. a szociális közkiadások még keveset költő ipari országokban is a GDP egy hatodát-egy ötödét tették ki 1990-ben. Az első megfigyelés egyértelműen a makrogazdasági helyzet és a demográfiai kilátások eredménye. A másodikat és a harmadikat, legalábbis részben, a piac funkciózavarai (market failure) magyarázzák, amelyek a magánfinanszírozást és -ellátást rossz hatékonyságúvá vagy lehetetlenné teszik számos területen. Miért van az, hogy egyes országokban a szociális közkiadások a GDP 15, míg másutt 30 százalékát teszik ki? Elsősorban azért, mert a célok különbözhetnek: az állam szociális kiadásai alacsonyabbak ott, ahol a társadalmi szolidaritás kevésbé fontos célkitűzés (mint Ausztráliában és az Egyesült Államokban). Másodsorban azért, mert a korlátok eltérőek: a kiadások alacsonyabbak ott, ahol a jövedelmek is alacsonyak és a pénzügyi korlátok szorosabbak (mint Portugáliában). Harmadsorban azért, mert a szociális feltételek eltérőek: a szociális kiadások alacsonyabbak ott, ahol a vállalatok jelentős szociális szerepet vállalnak (Japán), vagy ahol a tágabban értelmezett családra még mindig lehet bizonyos mértékben támaszkodni.

Az átalakulás dinamikája

Számos közép- és kelet-európai ország piaci mechanizmusokat vezetett be, és liberalizálta politikai intézményrendszerét. Az eredmények kettősek. Egyfelől jobb a hatékonyság, a kormány hajlandó a politikai párbeszédre – ezek

örömteli fejlemények, akár az erőteljesebben átalakuló országok gazdasági növekedésének újraindulása. Másfelől az államháztartási válság rendkívül romboló, mivel visszafogja a reformokat. A változást elősegítő, ill. azt gátoló és elterelő erők kölcsönhatása néhány fontos közbenső eredményhez vezetett, amelyek hatása általában jó. Az általunk ajánlott stratégiai vezérelvek e dinamikával kapcsolatban mutathatók be.

A változásokat elősegítő erők

A gazdasági és politikai liberalizáció hatalmas erőket szabadított fel, amelyek a közép- és kelet-európai országokban végbemenő változások mozgatói.

A gazdasági erők. A piaci rendszer felé való elmozdulás két gazdasági hajtóerőt szabadít fel: a jövedelmek nagyobb szóródását és az önérdék hangsúlyozottabb szerepét. A jövedelmek nagyobb szóródása az ár- és bérliberalizáció eredménye. A piac által meghatározott bérek a jobb munkavégzést segítik elő, és arra bátorítják a munkavállalókat, hogy termelékenyebb állásokat keressenek: a munkavállalók úgy reagálnak, hogy olyan szakértelmet sajátítanak el, amely iránt nagy a kereslet. Ez az eredmény a reformok egyik alapvető célja. Vannak azonban rosszabb eredmények is. Habár néhányan jobban élnek, többen vannak olyanok, akik rosszabbul. A vesztesek között aránytalanul sok a nő, a gyermek és az idős személy. A változásoknak csak a mértéke vitatott, nem az iránya. Az átalakulás súlyosbítja a szegénységet, mivel a termelés csökkenése a reálbéreket lenyomja, a bőséges támogatásokat megvonják az alapvető fogyasztási cikkektől, és a munkanélküliség növekszik. A munkanélküliség és a szegénység elleni küzdelem következképp egyre fontosabb.

Politikai erők. A gazdasági erőkkal párhuzamosan a politikai liberalizáció is felszabadít bizonyos erőket. Ezek közül néhány már az átalakulás kezdetén elkezdett hatni, voltak, amelyek csak később. A kezdeti időszakot a központi tervezés és a totális állam elleni reakció jellemezte. Ez a reakció a magángazdaság irányába történő elmozdulásban fejeződött ki (mint a tervezéssel szembeni reakció). Ugyanez volt a helyzet a decentralizációval (reakció a központi tervezéssel szemben) és a demokráciával. Általában ezek a tendenciák pozitívak, azonban az is előfordul, hogy túllőnek a célon, és kevésbé kívánatos eredményekhez vezetnek. Szabályozás hiányában bizonyos piacok nem működnek hatékonyan. A decentralizáció gátat vethet az országos szintű fejlődési folyamatoknak. A demokrácia megbéníthatja a törvényhozást például olyan esetekben, amikor a parlamenti képviselőlet sok kis párt között oszlik meg. A szociális szektorokban ezek a társadalmi trendek a túl gyors privatizáció irányába hatnak olyan területeken, ahol a magánosítás nem feltétlenül célravezető (példának okáért túl gyors és túl nagyléptékű elmozdulás az egészségügyi ellátások közfinanszírozásától az egészségbiztosítás felé). Könnyen elégtelen koordinációhoz vezetnek az oktatás és szakképzés reformjában, valamint olyan törvényeket eredményezhetnek, amelyek vagy rosszul vannak fogalmazva, vagy végrehajthatatlanul bonyolultak. Az életszínvonal gyors javulásába vetett remények hiábavalónak bizonyultak, és

ezért néhány országban a reformerek, de néha még a reformok politikai népszerűsége is csökkent.

A változások korlátai

A korlátok sokféle formában jelennek meg, és jól magyarázzák, hogy miért tart az átalakulás ilyen sokáig. A korlátokat nagyjából aszerint lehet kategorizálni, hogy gazdaságiak, politikaiak vagy intézményiek-e.

Gazdasági korlátok. A korlátok e csoportja elsősorban a munkaerő és a tőke régi rendszertől örökölt rossz elosztásából fakad, jelentős munkaerő-vándorlást téve szükségessé, ami valószínűleg magas munkanélküliséggel jár együtt. A második korlát maga az államháztartás válsága. A termelés az állami szektorban zuhant leginkább ott, ahonnan a legtöbb adóbevétel származik. Ezt a csökkenést csak részben ellensúlyozta a magánszektor megnövekedett aktivitása, mivel ezen a területen az adók behajtása még nem igazán hatékony. A közkiadások ugyanakkor lassabban csökkentek. A szociális kiadásokat így módon az államháztartási válság összepréselte, pontosan akkor, amikor a szociális védőhálóval szembeni elvárások növekedőben voltak. Az átalakulás harmadik fő korlátozó tényezője a törvényhozási infrastruktúra, amely nem volt megfelelő a piacgazdaság működtetéséhez. Jelentős hiányosságok mutatkoztak olyan alapvető területeken, mint a magántulajdon definíciója, a magánvállalkozások működésének szabályai, a bankrendszer és más pénzintézetek, mint például a biztosítók és tőzsdék szabályozása, a munkafeltételekre vonatkozó előírások, a fogyasztóvédelem. Ezek a hiányosságok, habár más területeket talán jobban befolyásoltak, a szociális szektorokban végbemenő reformokat is hátráltatták.

Politikai korlátok. A politikai korlátoknak két alapvető típusa létezik: azok, amelyek politikai viselkedésmódokból és azok, amelyek a kormányzás rendszeréből fakadnak. A munkanélküliséggel szembeni politikai viselkedésmód különösen fontos. 1938 előtt az olyan országok, mint Csehszlovákia, iparosodottak voltak, és piacgazdasággal rendelkeztek. Az ilyen országokat a reformok inkább visszavetítik saját történelmükhöz. A Szovjetunió volt társaságaiban más a helyzet: ezek sosem voltak demokráciák, és modern ipargazdasággal sem rendelkeztek. A modern munkanélküliség így új jelenség, és a számos munkanélküli potenciális elégedetlensége azt jelenti, hogy a reformok véghezviteléhez szükséges politikai akarat nem garantált (különösen, ha a már említett kormányzási problémák is jelen vannak).

A kormányzati gépezet szintén korlátokat emelt az átalakulás korai szakaszában. A törvényhozói és végrehajtói hatalom és felelősség valamelyest cseppfolyósak voltak, és a bírói hatalom sem volt mindig abban a helyzetben, hogy rendezze a vitákat. A választási rendszer néha felaprózott erőmegosztást hozott, ami instabil kormánykoalíciókhoz vezetett. A szükségessé vált új törvények száma és az egyes rendelkezések részletessége a parlamenteket túlterhelte. A probléma különösen súlyos volt a szociális szektorokkal kapcsolatos törvények esetében, amelyek gyakran súlyos politikai töltettel bírtak. Az alkotmányos rendelkezések (tehát a játékszabályok) mellett további kor-

látot jelentett a demokratikus politikában való jártasság kezdeti hiánya (különösen a gyakorlott, profi politikusoké).

Intézményi korlátok. Az átalakulás korai szakaszában az intézményi korlátok egyik oka a legjobb képességű közalkalmazottak átáramlása a magánszektorba. A közületi szféra ellenállt a változásnak, részben azért, mert a változás fájdalmas, de azért is, mert akiknek hatalmuk volt, azok meg is kívánták tartani ezt a hatalmat. Az állami intézményeket arra kérték, hogy az államháztartás nagy részterületeit magánosítsák, egyértelmű érdekűkötésekhez vezetett. További problémát jelentett, hogy a reformok általában alulértékelték a közigazgatásban való jártasságot. Arra például kevés erőfeszítést fordítottak, hogy megvalósításban gyakorlott embereket is bevonjanak a szociálpolitikai tervezőmunkába. E problémák egyike sem a régió sajátossága, ám óriási erővel hatnak az átalakulásra, annak mértéke és gyorsasága miatt.

A meglévő emberi tőke nagy része nem megfelelő, ami jelentős korlátozó tényező maradt. A probléma nem kizárólag az, hogy túl kevés az emberi tőke, hanem az, hogy nem a megfelelő típusú. A „tradicionális” gondolkodás túlsúlyban van. A hátulütőkkel (trade off) és az ösztönzők fontosságával kapcsolatos, már említett koncepciók nem kapnak elegendő súlyt. A korszerű technológiai képzés gyakran nem megfelelő, és így, részben következményként, a modernizáláshoz való hozzáállás nem egyértelmű. A korai időszakban a reformok végrehajtásának komoly akadályát jelentette a koncepció és a szakértelem hiánya.

A játszma állása

Két okunk is van arra, hogy azt mondjuk, az eddigi reformok – a változások mögött rejlő pozitív és negatív erők eredőjeként – nagy elmozdulást jelentettek a helyes irányba. Elsősorban az, hogy a múlt már nem kínál valós alternatívát, nem utolsó sorban a központi tervezés egyre gyatrább gazdasági teljesítménye miatt. Másodsorban pedig az, hogy a reformok már rövid távon is hoztak tartósan ígérkező, hasznos eredményeket.

Gazdasági eredmények

A korai reformok gazdasági eredményei közé tartozik a nagyobb áruváltás-ték: a jobb ösztönzők és hitelképesség, valamint a külföldi know-how jobb hozzáférhetősége. Az árliberalizáció letörte a túlkeresletet, és elősegítette a keresett áruk termelését. A sorban állás jószereivel megszűnt, akárcsak a feketepiaci árak. A hiány sok más káros hatása is eltűnt: a kényszerhelyettesítés (például sajt vásárlása tej helyett, ha éppen csak sajt kapható), a kényszermegtakarítások, a megalázó és időigényes sorbanállás, a hiánycikkekhez hozzásegítőknek fizetett kenőpénzek. Ami igazán meglepő, az nem az eredmények mértéke, hanem inkább az a sebesség, amivel a piac erői ezeket kitermelték.

Nemcsak az elérhető áruk mennyisége, hanem a választék és a minőség

is javult. Az árliberalizáció és a recesszió együttes hatása az volt, hogy a gazdaság hiánygazdaságból kereslethiányossá változott. Ez megerősítette a fogyasztók pozícióját, akik most már jobban megkövetelhetik, hogy az általuk kívánt árukhoz olcsóbban jussanak hozzá, míg a kereskedők e kereslet kielégítésében váltak érdekelté. A külföldi áruk megjelenése további javulást hozott. Nagyobb választási lehetőség kezd megmutatkozni a munkaerőpiac, az egészségügy és az oktatás terén is.

A piaci bérek és árak a kínálat liberalizációjával együtt javították a munkához való hozzáállást. A piaci bérszint és a kemény költségvetési korlát arra ösztönözte a vállalkozásokat, hogy csak annyi embert foglalkoztassanak, amennyire feltétlenül szükségük van, azok pedig a megfelelő szakértelemmel rendelkezzenek. Ez az egyént arra készteti, hogy a megfelelő szakismeretekre szert tegyen. A gazdasági reformok felszabadították a rejtett vállalkozói tehetséget, különösen a felnövekvő magánszektorban.

Közép- és Kelet-Európa legtöbb országa javította export-teljesítményét, és megnövelte valutatartalékait. Ennek egyik következménye, hogy a hazai fizetőeszközök konvertibilissé váltak legalább a kibocsátó országon belül, valamint az, hogy sok ország valutájának árfolyama viszonylag stabilná vált.

Végül, a hazai fizetőeszköz konvertibilitása és a növekvő külföldi befektetések révén javult a nyugati technológia és szakismeretek hozzáférhetősége. Néhány országban jelentős javulás mutatkozott meg – viszonylag gyorsan – a távközlés, a banki szolgáltatások, a kereskedelem és a tömegtájékoztatás területén. A külföldi könyvek – köztük tankönyvek – szintén könnyebben elérhetők.

Politikai eredmények

A reform számottevő politikai eredményeket is hozott. A legtöbb országban gyorsan fejlődött a szabad sajtó, és ennek részeként a szabad elektronikus sajtó. Ahogy a külkereskedelmi nyitás ösztönözte a hazai ipari termelést, úgy ösztönözték a kormányokat nyitottságra a külföldi információk és hatások.

A szabad, többpárti választások egyre inkább követelménnyé váltak. Ezek, a szabad sajtóval egyetemben, új politikai kultúra felépülésének kezdetét hozták, ami elengedhetetlen a demokratikus kormányzás hatékonyságához. Az egyén jogbiztonsága is javult. Ez kisebb mértékben a (régi rendszerben csak formálisan létező) alkotmányos garanciákból és nagyobb részt a szabad választásokból és a sajtószabadságból fakadt.

Stratégiai irányelvek

Milyen irányban haladhat tovább a munkaerőpiaci és a szociálpolitikai reform? A könyv által megfogalmazott stratégiai irányelvek és ajánlások a tágabban értelmezett szociálpolitika szinte minden területével foglalkoznak. Céljuk az, hogy a változások hajtóerőiből származó pozitív hatásokat megőrizzék úgy, hogy eközben a korlátokra és a negatív következményekre is

tekintettel legyenek. Az átalakulás kezdetén jelentkező igények: az államháztartási válság kezelése, a gazdaság nagy részének privatizálása és így az állam szerepének csökkentése és más változások végrehajtása megmaradtak. Ezek a szükségletek közvetlenül elvezetnek egy négyelemes stratégiához, amelynek elemei: a költségvetés ellenőrzése, a piaci erők felszabadítása és szabályozása, valamint a reformok végrehajtása.

– *A makrogazdasági egyensúly fenntartása az a válasz, amit a nagy állami szektor általában és az államháztartási válság megkíván.* Ide tartozik a közületi szektor csökkentése, a kormányzati bevételek és kiadások egyensúlyba hozatala és egy stabil pénzügyi rendszer működtetése (ez utóbbi kívül esik jelen tanulmány témakörén). A szociális szektor költségrobbanásának fékezése és a szolgáltatások finanszírozásának diverzifikálása azok az eszközök, amelyek révén a makrogazdasági egyensúly fenntartható.

– *A magasabb életszínvonal elérésének elsődleges módja a piacépítés.* Ide tartozik a fogyasztók választási lehetőségének és a kínálatnak a szélesítése. Az ösztönzők javításához használt eszközök közé tartozik a piac bér-szabályozó szerepének érvényesítése és az olyan adók elkerülése (például a szociális programok finanszírozására széles körben használatos béradók), amelyek szintjükből fakadóan nem ösztönöznek munkára vagy új foglalkoztatásra. A piacépítéshez tartoznak azok a tevékenységek is, amelyek a munka termelékenységét emelik, valamint előmozdítják a munkahelyek és a foglalkozások közötti mobilitást.

– *A piaci erők szabályozása a piacépítés kiegészítője.* Két, teljesen különböző cél elérése végett van rá szükség: az egyik a piac funkciózavarainak kezelése, a másik pedig a jövedelmek újraelosztása. A szabályozás (például a gyógyszer-kísérletek rendszerének esetében) a kínálat szélesítésére irányuló törekvések szükséges kísérője. A munkanélküliség és a szegénység kezelése jövedelemtámogatásból és olyan közvetlen segítségből áll, amelynek célja, hogy a munkavállalók és a munkalehetőségek találkozzanak. Lépéseket szükséges tenni annak érdekében, hogy az alapvető javakhoz és szolgáltatásokhoz, így a táplálkozáshoz, gyógyellátáshoz és oktatáshoz való hozzájutás biztosított legyen. Végül, az egyénnek rendelkeznie kell azzal a lehetőséggel, hogy munkanélküliségből eredő jövedelemvesztés ellen biztosítsa magát, és ettől elkülönülten, a saját életciklusán belül jövedelem-újraelosztást tudjon végezni. Habár elméletileg ezek a célkitűzések elérhetők magánbiztosítások, magánnyugdíjak és hasonlóak révén, számos probléma, így a tőkepiacok tökéletlensége állami intervenciót tesz kívánatossá, legalább a magánszektorban folyó tevékenységek szabályozása végett.

– *A reformok végrehajtása közigazgatási szakértelmet, politikai jártasságot és jól megtervezett irányelveket igényel.* Mindhárom tényező fontos.

Az állami tevékenységeknek mind a mértéke, mind a szerkezete változni fog. Az állam szerepe el fog halványulni. Az ipar, pénzpiacok és a fogyasztási cikkek termelése szinte kizárólag a magánszférához fog tartozni és az állami közreműködés egyetlen formája a szabályozás lesz.

Az államnak továbbra is fontos szerepe lesz a szociális szektorban, habár a közreműködés formája jóval szerteágazóbb lesz. Létezni fog közületi termelés, de csak kis mértékben. Bizonyos területeken fenn fog maradni a kö-

zületi finanszírozás, és folytatódni fog a szabályozáson és pénzügyi, illetve más ösztönzőkön keresztül érvényesülő piacfejlesztés. A közületi szociális kiadások megmaradnak, de jelentős változásokkal: néhány szociális programot karcsúsítani kell, bizonyos esetekben egészen drasztikusan; más programokat alapvetően meg kell reformálni annak érdekében, hogy jobban célzottak legyenek.

A piac és az állam közötti helyes választóvonalat további megfontolás tárgyává kell tenni. A régió gazdaságainak eltérő céljai és társadalmi struktúrái vannak (részben kulturális és történelmi okokból), és eltérő korlátozó tényezőkkel kell szembenéznük. Ezért a kormányok szerepe közötti különbség meg fog maradni. Amennyiben a nyugat-európai modellt követik, ez a szerep jelentős lesz, ha viszont a fejlett ázsiai gazdaságok útját járják, akkor jóval kisebb. Az irányelvek kidolgozói számára kulcskérdés, hogy mennyire engedhető meg gazdaságilag egy (akár karcsúsított) nyugat-európai modell, és mennyiben állnak fenn a fejlett ázsiai országokra jellemző körülmények.

(Az összefoglaló második részét következő számunkban közöljük. A szerk.)

1. táblázat

A termelés, infláció és munkanélküliség növekedése
Közép- és Kelet-Európa néhány országában (százalék)

Ország és év	Éves növekedés GDP	Infláció	Munkanélküliség
<i>Fehéroroszország</i>			
1990	-3,0	4,5	0,0
1991	-1,0	83,5	0,0
1992	-10,0	969,6	0,5
<i>Bulgária</i>			
1990	-12,0	30,0	1,0
1991	-23,0	338,0	8,0
1992	-7,7	91,0	15,0
<i>Csehszlovákia</i>			
1990	-3,0	10,0	1,0
1991	-15,9	57,7	6,6
1992	-8,0	10,8	5,1
<i>Észtország</i>			
1990	-3,6	17,2	0,0
1991	-11,8	210,6	0,5
1992	-31,6	1,069,3	1,6
<i>Magyarország</i>			
1990	-3,3	27,1	1,6
1991	-9,9	33,4	8,0
1992	-4,4	23,1	12,2
<i>Lettország</i>			
1990	-3,5	10,5	0,0
1991	-8,3	262,4	1,0
1992	-32,9	958,1	2,5

Ország és év	Éves növekedés GDP	Infláció	Munkanélküliség
<i>Litvánia</i>			
1990	-5,0	376,2	0,0
1991	-13,4	224,7	0,3
1992	-35,0	1,020,5	1,1
<i>Lengyelország</i>			
1990	-11,9	585,8	6,3
1991	-7,6	70,3	12,0
1992	1,0	43,0	13,6
<i>Románia</i>			
1990	-7,4	4,2	0,0
1991	-15,1	161,0	3,0
1992	-15,4	210,7	8,1
<i>Orosz Föderáció</i>			
1990	0,4	5,6	0,0
1991	-9,0	92,7	0,7
1992	-18,5	1,354,0	1,4
<i>Ukrajna</i>			
1990	-3,0	4,2	0,0
1991	-11,9	91,2	0,0
1992	-14,0	1,445,3	0,3

Jegyzet: Az adatokat igen óvatosan kell kezelni, azok inkább a nagyságrendek jelöléseként, mint pontos számadatokként értelmezendők. Ennek oka, hogy a nemzetközileg összehasonlítható adatok szerkesztése ismert problémákkal jár, és az, hogy a könyv negyedik fejezetében ismertetett okok miatt az átalakulás kezdetén a mérések pontatlansága jelentősen megnőtt.

Forrás: A Nemzetközi Valutaalap és a Világbank által közre nem adott adatok.

2. táblázat

A központi kormányzat kiadásának szerkezete néhány gazdaságban, 1991-ben

Gazdaság	Az összes kiadás százalékban					Összes kiadás GDP/%	GDP/fő (1990-es dollár)
	Tb, jölleti, lakás	Egészség	Oktatás	Védelem	Egyéb		
<i>OECD tagországok</i>							
Kanada	36,4	5,2	2,9	7,4	48,1	23,9	20,440
Franciaország	46,4	15,3	6,9	6,3	25,1	43,7	20,380
Német Szöv. Közt. ^a	48,9	18,1	0,6	8,3	24,1	32,5	23,650
Oroszország	-	-	-	-	-	49,6	18,250
Japán	-	-	-	-	-	15,6	26,930
Egyesült Királyság	31,8	13,3	3,2	11,1	40,6	38,2	16,550
Egyesült Államok	28,7	13,8	1,7	21,6	34,2	25,3	22,240
<i>Latin-Amerika</i>							
Argentína	39,4	3,0	9,9	9,9	37,8	13,1	2,790
Brazília	25,5	6,7	3,1	3,5	61,2	35,1	2,940
Mexikó	13,0	1,9	13,9	2,4	68,8	18,1	3,030

Gazdaság	Az összes kiadás százalékban					Összes kiadás GDP/%	GDP/fő (1990-es dollár)
	Tb, jóléti, lakás	Egészség	Oktatás	Védelem	Egyéb		
Magas jövedelmű ázsiai országok							
Szingapúr	8,2	4,6	19,9	24,0	43,3	22,1	14,210
Thaiföld	5,9	7,4	20,2	17,1	49,4	15,5	1,570
Közép- és Kelet-Európa							
Bulgária	23,9	4,8	6,2	5,6	59,5	77,3	1,840
Csehszlovákia	27,0	4,8	6,2	5,6	59,5	77,3	1,840
Magyarország	35,3	7,9	3,3	3,6	49,9	54,7	2,720
Lengyelország	20,5	16,1	14,3	7,5	41,6	29,3	1,790
Románia	26,6	9,2	10,0	10,3	43,9	37,0	1,390
Orosz Föderáció ^b	24,5	1,2	5,1	19,1	50,1	26,8	3,220
Jugoszlávia	6,0	0,0	0,0	53,4	40,6	21,0	-

– Nem áll rendelkezésre.

Jegyzet: Az adatokat óvatosan kell kezelni. Elsősorban azért, mert az adatok eltérő tartalma miatt az egyes kiadási tételek nemzetközi összehasonlíthatósága korlátozott. Másrészt, az adatok nem tartalmazzák a tagállami, tartományi és helyi önkormányzatok kiadásait: a statisztikák ezért jelentősen alulbecsülik, illetve torzítják az erőforrások elosztásáról alkotott képet, különösen olyan országokban, ahol alacsonyabb szintű közigazgatási szervek folyósítanak számos szociális transzfert. Az adatok tartalmát és korlátait illetőleg lásd *World Development Report 1993: Investing in Health* (New York: Oxford University Press, 1993) technikai függelékét.

a. Az egyesítés előtt.

b. 1992-re vonatkozóan. Az adatok költségvetésen kívüli alapokat is tartalmaznak. (Foglalkoztatási Alap, Társadalombiztosítási Alap, Nyugdíj Alap, Szociális Védelem Alap), ugyanakkor nem tartalmazzák a helyi önkormányzatok kiadásait, amelyek az egészségügyi és oktatási kiadások 80%-át képviselik.

Forrás: World Bank, *World Development Report 1993: Investing in Health* (New York: Oxford University Press, 1993), 1. és 11. táblák: az Orosz Föderációra vonatkozóan a Pénzügyminisztérium nem publikált adatai; Lengyelország esetében világbanki adatok, valamint a Lengyel Pénzügyminisztérium *Rocznik statystyczny* (Varsó, 1992) című kiadványa, 139. oldal.

3. táblázat

Közkidadások a szociális szektorokban néhány OECD tagállamban 1992-ben
(a GDP százalékában)

Ország	Jövedelemtranszferek		Egészségügy	Oktatás ^c	Összesen
	Nem időskorú népesség	Időskorú népesség ^b			
Ausztrália	3,6	3,8	5,6	5,1 ^d	18,1
Ausztria	4,0	15,0	5,6	5,5	30,0
Belgium	8,7	9,7	6,8	5,0	30,2
Kanada	7,6	4,4	6,9	6,8	25,6
Dánia	14,4	8,1	5,2	7,2 ^e	35,0

Ország	Jövedelemtranszferek		Egészségügy	Oktatás ^c	Összesen
	Nem időskorú népesség	Időskorú népesség ^b			
Finnország	13,3	7,5	6,3	5,7	32,8
Franciaország	8,2	11,7	6,6	5,5	32,0
Német Szöv. Közt. ^f	7,6	9,9	6,0	4,0 ^d	2,75
Görögország	4,0 ^g	12,8 ^g	3,4	24,3 ^g	
Írország	8,7	5,9	5,2	6,2 ^d	25,9
Oroszország	3,4	15,8	6,3	5,0 ^h	30,5
Japán	1,8	5,0	4,8	4,4	16,0
Hollandia	13,1	9,9	5,7	6,9 ^d	35,7
Új-Zéland	6,3	6,7	6,0	6,1	25,1
Norvégia	13,9	7,7	7,1	5,7	34,4
Portugália	4,5	6,7	4,1	4,2	19,5
Spanyolország	6,1	7,9	5,3	2,2 ^c	21,5
Svédország	13,9	11,7	7,7	6,5	39,8
Egyesült Királyság	7,4	10,3	5,2	4,8 ^d	27,7
Egyesült Államok	3,5	5,8	5,2	4,8 ^d	19,4
OECD átlag (súlyozatlan)		7,7	8,8	5,8	5,327,5

Jegyzet: Az adatok előzetes OECD becslések. A Svájcra vonatkozó adatok nem hozzáférhetők. a. Tartalmazza a munkanélküli segélyt, munkahelyszerzési támogatást, táppénzt, rokkantsági nyugdíjat, rokkantsági ellátást, családi pótlékot, jövedelemkiegészítést, öslakosok támogatását, lakástámogatást, egyéb szolgáltatásokat és ellátásokat, valamint adminisztratív költségeket. Nem tartalmazza az időskorúak, özvegyek és árvák ellátását, valamint az egészségügyi kiadásokat.

b. Tartalmazza az időskorúak, özvegyek és árvák ellátását, azaz minden olyan transzfert és szolgáltatást, amelyet e csoportok kapnak. Az Ausztráliára vonatkozó adatok tartalmazzák a veteránok nyugdíjait; az Egyesült Államok adatai tartalmazzák a közalkalmazottak ágazati nyugdíját, viszont nem tartalmazzák az egészségügyi kiadásokat.

c. 1988., ha másként nincs jelezve.

d. 1987.

e. 1985.

f. Az egyesítés előtt.

g. 1989.

h. 1986.

Forrás: OECD szociális adatbank és az OECD *Public Educational Expenditure, Costs, and Financing: An Analysis of Trends, 1970–1988* (Paris, 1992) című kiadványa.

Győri Péter

Eladósodott társadalom

Fővárosi díjhátralékok 1984–1994

I. rész

A szociálpolitika szempontjából a díjhátralékosság ma elsősorban lakossági hátralékos-problémaként, ezen belül is elsősorban segélyezési problémaként, szegénységi, illetve elszegényesedési problémaként jelenik meg. Lakáspolitikai oldalról a „lakásfogyasztók” és lakásüzemeltetők konfliktusaként, a fenntartási költségek és a fizetőképesség, fizetőkészség ellentmondásaiként jelenik meg a kérdés. Várospolitikai szempontból e kettő mellett klasszikus közüzemi – ellátási és gazdálkodási, árpolitikai – kérdésként, végül nemzetgazdasági oldalról körbetartozásként, lakossági és nem-lakossági, sok szereplős eladósodásként érdemel figyelmet a probléma vizsgálata.

Ebben a tanulmányban a fővárosi díjhátralékosság két metszetét próbáljuk meg összefoglalni: egyrészt a szereplők közül a díjbeszedő és a közüzemi szolgáltató vállalatok (a „Művek”) díjhátralékossággal kapcsolatos motivációit, taktikáit, praktikáit és stratégiáit, ezen belül a szereplők egymás közötti és saját egységükön belüli konfliktusainak természetrajzát térképezzük fel. Másrészt a fővárosi lakbér- és rezsi díjhátralékok belső összetétele és dinamikája elmúlt években regisztrálható változásainak néhány sajátosságát szeretnénk bemutatni. (A tanulmány része a „Díjhátralékosok – Díjhátralékosság” című, Gábor Lászlóval közösen készített értekezésnek, melynek egyéb fejezetei – kik a hátralékosok, a háztartások gazdálkodásában hogyan jelenik meg e probléma – megtalálhatók a „Lakók és hatóságok Budapesten” c. MTA Szociológiai Kutató Intézete, 1990. kötetben.)

Díjbeszedő Vállalat: a pénzkímélő központosítástól a magánosításig

A központosított közüzemi díjbeszedés megszervezését 1948-ban rendelte el a Gazdasági Főtanács. Részlet a Gazdasági Főtanács 1949. március 8-i előterjesztéséből:

„A székesfővárosi közüzemek díjainak beszédésével kapcsolatban ismételen felmerült az a kíváncsiság, hogy a díjak beszédése egyrésztől központo-

sított formában, másrésről pedig a pénzkímélő fizetési forgalom elveinek lehető figyelembevételével történjék. ...lehetővé teszi azt, hogy a nemzeti vállalat bekapcsolódjék a Magyar Nemzeti Bank egyszámlarendszerébe, az inkasszórendszerben a nemzeti vállalattal együttműködő fővárosi üzemek díjai a pénzkímélő fizetési forgalom keretében legyenek beszedhetők.” „A nemzeti vállalat felel azért, hogy a beszedett díjak ne jussanak később a szolgáltató vállalatokhoz, mint az új rendszer bevezetése előtt.”...

„A nemzeti vállalat a községi vállalatokra vonatkozó jogszabályok megjelenése után községi vállalattá alakítandó át, és a főváros tulajdonába kerül.”

A „racionalizálás” egybeesett a B-listázásokkal, s a „korrupt és vízfejű” városi közüzemek elleni politikai támadásokkal. Az új vállalatot lényegében az Elektromos Művek, valamint a Gáz-, Víz és Csatornázási Művek elszámolási főosztályaiból szervezték át, cca. 400 fő elbocsájtásával:

„A nemzeti vállalat átveszi a leválasztandó részlegek teljes személyzetét, azonban a racionalizálás befejezése után legfeljebb 900 alkalmazottal rendelkezhet... a feleslegessé váló mintegy négyszáz alkalmazott elhelyezéséről az Országos Munkaerőgazdálkodási Hivatal köteles gondoskodni.”

Míg kezdetben még csak a fővárosi gáz- és villanyszámlák, később már a víz- és csatornadíjak, majd a távfűtési díjak beszedése is a vállalat feladatai közé sorolódott, működésének hatáskörét később kiterjesztették a főváros környékére, sőt a hatvanas évek végén a vállalat felajánlotta egy országos egységes díjbeszedési rendszer megszervezését is. Fokozatosan más fővárosi közművek pénzügyeinek intézése is ide koncentrálódott (pl. a szemétszállítás és a kéményseprés), de a legjelentősebb bővülés – a hatvanas évek végén – a lakbérek és lakásbiztosítási díjak begyűjtésének az elvállalása volt.

A vállalat „szíve” az az elavult, de nemzetközi összehasonlításban is jelentős méretű számítástechnikai és információs bázis, melynek kifejlesztése még a 70-es évek elején kezdődött, a Fővárosi Tanács finanszírozásával. Ezt követően telepítették ide az összes fővárosi intézmény bérszámfejtését, számlanyilvántartását (FÁKISZ, TÁKISZ).

A Díjbeszedő Vállalat – élve számítástechnikai bázisának és kiépített törzshálózatának kihasználatlan lehetőségeivel – újabb és újabb szolgáltatásokat vállalt. Egyrészt számítástechnikai szolgáltatásokat végez, másrészt különböző szolgáltatások díjának inkasszálására vállalkozik. Ez utóbbi esetben például a szolgáltatás gazdaságossága feltehetően a bankszféra kiépítettségének hiányán s a postai átutalás költségességén alapul. Jelenleg a vállalat nem kevesebb, mint hetven megbízónak számláz.

Az expanzió vége: felbomlás vagy megmaradás?

A 80-as, 90-es évek fordulóján kiéleződtek az ellentétek a Díjbeszedő Vállalat körül. A közszolgáltatások ártámogatásának határozott visszaszorulása, a gyorsuló infláció, a kamatlábak emelkedése és az ún. fizetési fegyelem további lazulása a gazdaságban (sorbanállások) a korábbinál jóval érdekelttette a szolgáltató vállalatokat abban, hogy a beszedett díjakat minél előbb megkapják, csökkenjenek az átmeneti kintlévőségek (rövid távú hát-

ralékok), növekedjen a díjbeszedés hatékonysága – miközben a városi lakosság fizetőképessége romlott.

A „kinél van a pénz és mennyi ideig” kérdése természetesen a Díjbeszedő Vállalatot is mint gazdálkodó szervezetet érintette. Havi több százmilliós pénzforgalom esetén „egy kis csúsztatás” az átutalásnál akár veszteségesből nyereségesse is tehet egy vállalatot. Ez történt a Díjbeszedő esetén is 1992-ben, amikor az „üzleti tevékenységét” 33 mFt veszteséggel zárta, viszont „pénzügyi műveletei eredményeképpen” mintegy 80 mFt-ra tett szert, így biztosítva végül a vállalat nyereségességét – s azt, hogy közben részvénytársasággá alakítva osztalékot és részesedést fizethessen.

A szolgáltató „Művek” reakcióiról a következőkben részletesebben szólnunk, itt csak azt emeljük ki, hogy döntően a maguk kezébe akarták venni a folyamatok irányítását. Ennek több, egymással párhuzamos, illetve időben egymást követő, főbb alternatívája figyelhető meg: új szerződési kondíciók kicsikarása a Díjbeszedő Vállalattól, új beszedő szervezetek bevonásával jobb alku- és versenyhelyzet kialakítása, szerződéses viszony megszüntetése (önálló díjbeszedésre áttérés vagy a Díjbeszedő Vállalat „bekebelezése”).

Ebben a helyzetben érte a vállalatokat a tulajdoni viszonyok átrendeződése: a „Művek” közül a legnagyobb, az ELMŰ megmarad állami tulajdonban, a Díjbeszedő Vállalatnak is ez a sorsa. Ezzel ezek a vállalatok kikerültek a „fővárosi érdekköréből”, amihez viszont mind a szolgáltatások, mind a többi vállalat kapcsolódott.

Az ÁVÜ 1992 novemberében, június 30-i visszamenő hatállyal gazdasági társasággá alakította a Díjbeszedő Vállalatot, megalapította a Díjbeszedő Rt.-t. Ebben – s úgy tűnik, hogy a további folyamatokban is – a szolgáltatók semmilyen szerepet nem kaptak, sőt, addigi vállalatközi és informális kapcsolatuk további romlását érzékelték.

„A Díjbeszedő Részvénytársaságnál szerződés alapján végeztetett tevékenységek saját tevékenységi körbe történő vonásához a közműveknek hosszabb időre van szükségük. A Díjbeszedő Vállalat társasággá történő átalakulásakor sem az igazgató tanácsban, sem a felügyelő bizottságban nem kaptak helyet a fővárosi önkormányzat, a közművek és az ELMŰ Rt. képviselői. A felsoroltak (a Művek képviselői) úgy látják és azt tapasztalják, hogy a Díjbeszedő Rt. jelenlegi behajtási munkájával ellehetetleníti őket, nincs elég erős ráhatásuk tevékenységének irányítására. A társaság működőképességének megszűnése mindaddig, amíg az érdekeltek nem építették ki saját díjbeszedési rendszerüket, a jelenleginél is nagyobb károkkal járna. Ezért kérjük, hogy a Fővárosi Önkormányzat, a közművek és az ELMŰ Rt. képviselőit vegye be a tisztségviselők közé, hogy az átmenet időszakában a társaság működésének irányításánál érvényesüljön az érintettek érdeke és a kiválás (sic!) a társaságok, valamint a DB Rt. számára a legkisebb veszteséggel járjon.”

„A novemberi döntés után megváltozott a kapcsolatunk a társaság vezetésével. Amikor novemberben felvettük a kapcsolatot a Díjbeszedő Rt. váci kirendeltsége leolvasási és behajtási tevékenységének kísérleti jellegű átvétele ügyében az igazgató úrral, ő tájékoztatta az ELMŰ Rt. vezetését arról, hogy az átadás feltételeiről a társaság igazgatóságának döntése alapján tud csak nyilatkozni.” (ELMŰ levél az ÁVÜ-nek 1992. december 11-én, részlet.)

A konfliktus lényegét a legnagyobb szolgáltató (a szintén ÁVÜ-höz tartozó) ELMŰ Rt. vetette fel azzal, hogy „elődöntést” hozott (még 1992 szeptemberében): mindenképpen áttér a saját díjbeszedésre. Az azonban nem volt egyértelmű, hogy ennek érdekében mindenestül „felvásárolja” a Díjbeszedőt (itt elsősorban a törzsadat-állomány, illetve a kapcsolódó hardware a lényeges, valamint a díjbeszedő állomány, helyiségek stb.), s vajon ez a Díjbeszedő kiürítését és ezzel megszűnésre kárhozátását jelenti-e, avagy az eddigi beszedési monopólium hozzákapcsolását a legnagyobb szolgáltató monopóliumhoz, esetleg az ELMŰ egy párhuzamos, önálló beszedési hálózatot épít ki saját erőből, a Díjbeszedő Rt. pedig a jelentősen megváltozott piaci feltételei között boldoguljon, ahogyan tud. Homályban maradt az is, hogy az ELMŰ mindezt egyedül, vagy a többi szolgáltatóval együttműködve, illetve az együttműködés bizonyos látszatát fenntartva, a többi szolgáltatót is időlegesen maga mellé állítva kívánja-e elérni.

Csupán egy tényezőről nem szóltak a felek: mennyibe is kerülnének a különböző elképzelések? Egyrészt a vállalatok számára, másrészt – végül is – a fogyasztók számára. Erről csak igen felületes, alig hozzáférhető számítások készültek. Ezek szerint az önálló díjbeszedésre való áttérés „egyszeri” beruházási költsége az ELMŰ-nél 1330 millió Ft lenne (1992-es kalkuláció), plusz 845 millió Ft a folyamatos éves működési költség. (Ez megközelíti az összes nyilvántartott hátralék összegét.) Az egészen más helyzetben lévő Fővárosi Víz- és Csatornázási Művek esetében az önálló beszedés egyszeri beruházási költsége (1993-as árakon) cca. 60 mFt lenne, az éves üzemeltetés költsége cca. 240 mFt (250–300 fővel kalkulálva). Összehasonlításként: e vállalatoknak a Díjbeszedő részére fizetendő vállalkozási díja 1993-ban 45 mFt volt.

Miközben a szolgáltatóknak nem sikerült elérniük, hogy befolyásukat az események felett növelhessék, máris újabb problémával, a Díjbeszedő Rt. privatizálásával kellett szembenézniük.

„Megítélésünk szerint a jelenlegi helyzetben a Díjbeszedő Rt. vagyonához tapadó jótállási kötelezettség messze meghaladja az alapított részvénytársaság vagyonát, ugyanakkor a részvénytársaság által ellátott feladat olyan alapszolgáltatás, amely a közművállalatok, közszolgáltatók működését el lehetetleníteni, amennyiben az a jelenlegi formában folytatódik tovább. Az új gazdasági társaság részvényeinek ilyen körülmények között történő elidegenítése célszerűtlen és rendkívül súlyos következményekkel járhat. Álláspontunk szerint előbb a Díjbeszedő Rt. kintlévőségeit, tartozásait kell szanálni, és csak azután kerülhet sor a tényleges privatizációra.” (ELMŰ levél az ÁVÜ-nek, 1993. január 5., részlet)

Ebben a szakaszban felvetődik az az alternatíva is, hogy a felek vegyék meg (a részvények nyilvános piacra bocsátása nélkül) a Díjbeszedőt. Erről az ELMŰ vezérigazgatója azt nyilatkozta, hogy „a többi fővárosi közművállalattal közösen vagy egyedül, de megvesszük a Díjbeszedő Rt-t.” Ugyanekkor a többi szolgáltatót képviselő fővárosi vezetés elzárkózik egy ilyen alternatíva elől:

„1993. január 4-én egyeztető tárgyalást tartottunk, melynek során az ÁVÜ ajánlataként arról értesültünk, hogy Budapest Főváros Főpolgármesteri Hi-

vatala lehetőséget kap a Díjbeszedő Rt. részvénytöbbségének a megvásárlására. Amennyiben e javaslattal élnénk, úgy a Díjbeszedő Vállalat által be nem hajtott kintlévőségekért (a fővárosi tulajdonú közművállalatok esetében 1992. decemberi állapot szerint mintegy 1,7 md Ft, a Budapesti Elektromos Művek esetében 1,2 md Ft) való helytállási kötelezettséget is megvásárolnánk. Erre nem vállalkozhatunk.

...Igen aggályosnak tartom az átalakított vállalat részvényeinek meghirdetését, hiszen a kintlévőségek behajtása érdekében a megbízók döntésének következtében az Rt. kénytelen lesz öncsődöt jelenteni, ami óhatatlanul felszámolási eljárással fog befejeződni.” (Fővárosi levél az ÁVÜ-nek, 1993. január 13., részlet.)

Ezzel együtt az ÁVÜ úgy látta, hogy a vállalat helyzete az idő előrehaladtával inkább csak romlani fog, főleg ha az ELMÜ beváltja ígétét (?), fenyegetését (?), és kiszáll. Az adott pillanatban azonban a szolgáltató monopóliumok még éppen rá vannak szorulva a monopolhelyzetben lévő Díjbeszedőre, viszont érdekeik valamennyire megosztják őket, tehát még esetleg versenyezni is hajlandók a nem éppen kelendő áruért. A Díjbeszedő Rt. részvénytöbbségét két hónapon belül piacra dobták, meghirdették a cég privatizálását.

„1.) Az ÁVÜ váratlan döntése – írja az áprilisi fővárosi előterjesztés – a főváros vezetését és a közüzemi vállalatokat felkészületlenül érte... 3.) A Díjbeszedő Rt. jelentős pótlólagos tőkebevonás nélkül nem képes egy korszerű számítástechnikai háttér kiépítésére, melyből adódóan nem képes a mai megváltozott körülményeknek megfelelő hatékony díjbeszedésre. 4.) A Díjbeszedő Rt. 1994. előtti megszűnése vagy a szolgáltatás leépítése egyes közüzemi vállalatainkat olyan kiszolgáltatott helyzetbe hozná, mely a gazdálkodás napi likviditási gondjait eredményezné.”

Ebben a – kérdéses, hogy mennyire váratlan, de kétségtelenül – kényszerhelyzetben súlyos érvek szóltak a főváros privatizációban való részvétele mellett is, ellene is:

A részvétel mellett	A részvétel ellen szóló érvek
1. Befolyás megőrzése	Az ELMÜ felhajthatja az árat, ha bekebelezi
2. Különben rövid távú kiszolgáltatottság	Jelentős befektetés bizonytalanba
3. Kiválás esetén adatkinyerés lehetősége	A közüzemek is ki akarnak válni
4. Átszervezéssel esetleg gazdaságilag hasznos	Drága átalakítani, jelenlegi összeomlik

A Díjbeszedő Rt. esetleges megvásárlására vonatkozóan többféle megoldási mód került szóba, a különböző variánsok mögött végső soron néhány, már ismert kérdés és félelem húzódott meg. Ki fogja birtokolni a díjbeszedő piacot, illetve irányítani a leválási folyamatokat? (Melyik szereplő melyik másik szereplőnek lesz kiszolgáltatva?) Ki veszi magára a dinamikus nö-

vekvő hátralékok valamikori szanálásának a terhét, kockázatát? Ehhez képest merültek fel kooperatív megoldások, melyek megosztják a szereplők között a kockázatot, és ugyanakkor kioltják az egymástól való félelmek egy részét is, illetve nem-kooperatív, nagyobb kockázatú, nagyobb várható konfliktusokkal járó megoldási lehetőségek.

A döntéselőkészítés során a főváros szakértői pontosan felismerték ezt a csapdahelyzetet:

„A pályázat kiírásakor az ÁVÜ-t érthetően az a megfontolás vezérelte, hogy az ELMÜ vételi szándékának ismeretében a Fővárosi Önkormányzatnak közvetlenül (vagy a szolgáltató vállalatokon keresztül közvetve) jelentős érdeke fűződik majd a Díjbeszedő Rt. megvásárlásához, így az ELMÜ-vel szembeni pályáztatás során árfelhajtó hatás érvényesíthető. Tehát az ÁVÜ-nek... alapvető érdeke fűződik a pályázók 'megversenyeztetéséhez'.

Az ELMÜ elsődleges érdeke a DB Rt.-nél lévő adatállomány biztonságos megszerzéséhez fűződik, nem pedig a szervezet megszerzéséhez.

Kérdés: a közüzemi vállalatok egyértelműen a közös díjbeszedésben gondolkodnak-e addig a nehezen becsülhető időpontig, amíg a magyar bank-szolgáltatások színvonala nem teszi feleslegessé e kérdést?

...Úgy véljük, sem gazdaságilag, sem technikailag nem megalapozott, hogy a közüzemi vállalatok elkülönült szervezetekben oldják meg a lakossági díjbeszedést, a hátralékok csökkentését. Ezt a jelenlegi fizetési rendszer körülményessé, gazdaságtalanná teszi.”

A privatizáció – mely plasztikusan felszínre hozta a szereplők egymásra utaltságát, kölcsönös félelmeit és érdekellentéteit – végül „harmadik útra” terelődött. Az (ÁVÜ-höz tartozó) ELMÜ Rt. külön indult el a Díjbeszedő Rt. megvásárlásához vezető úton, a többi fővárosi közüzem egymással összefogva, végül az ÁVÜ – különösebb teketória nélkül – az ún. MRP program keretében bonyolította le a „magánosítást”, a vállalat fennmaradásában talán leginkább érdekelt, a kintlévőségekért viszont helytállni képtelen vállalati dolgozók tulajdonába adva a részvénytársaságot.

A vállalatot a hátralék-teherrel együtt privatizálták. A be nem szedett díjakat a vállalat saját készpénzvagyonaként vették számításba. (Lásd az 1. táblát.)

1. tábla

Kintlévőség ideje (nap)	Könyv szerinti érték Ft		Leírás %	Ft	Vagyonerék Ft
-30	84 397	(2%)	-	-	84 397
31-60	825 652	(24%)	5	41 283	784 369
61-90	362 125	(10%)	10	36 213	325 912
91-180	30 666	(1%)	15	4 600	26 066
181-360	346 283	(10%)	40	138 513	207 770
361-	1 849 539	(53%)	80	1 479 631	369 908
Összesen:	3 498 662	(100%)		1 700 240	1 798 422

(1991. december 31.)

Az immár „magánosított” vállalatra várt a feladat, hogy megpróbálja szanálni a hátralékokat. Az első nagyobb kísérletre 1993-ban került sor. Ekkor a vállalat a következő ajánlatot tette a fővárosi szolgáltatóknak (leegyszerűsítve): a Díjbeszedő „megveszi” a vállalatok nála nyilvántartott összesen 1,6 md Ft-nyi kintlévőségét (1993. 07. 01-i állapot) 50%-os áron, vagyis cca. 0,8 md Ft-ért. Ezt az összeget – a vállalatonkénti hátralékok összege szerint felosztva – kifizeti 1993. január 31-ig. A fennmaradó 50%-ból pedig minden beszedett összeg 25%-a a szolgáltatókat illeti, 75%-a pedig a Díjbeszedőt.

Ez az ajánlat ugyan a vállalatok számára a fennmaradó 50% háromnegyed részének biztos elvesztését jelentette (mintegy 0,6 md Ft), ugyanakkor viszont a biztosan és rövid határidővel kifizetett 0,8 md Ft azzal a haszonnal járt (volna), hogy kevesebb áthidaló hitelt kell felvenniük (annak kamatterheivel), sőt, ők kamatoztathatták volna ezt az összeget. Az adott kamatszintek mellett ez az adósság-csere, szanálási elképzelés racionálisnak mutatkozott.

A hátralékok – már ismertetett – sajátosságaiból adódott, hogy mire a szanálási ajánlat a tényleges döntéshozókhoz került, a benne szereplő hátralékok nagyobb része már befolyt. Ez az első nagyobb kísérlet az adósságok szanálására a szereplők közül csak a vállalatokkal kalkulál, a lakosság, a végső fogyasztók „szanálását” nem érinti. Ehhez hasonló megoldási módokkal lehet számolni a közeli jövőben is.

A „Művek” stratégiái – taktikái*

1989 után a fővárosi közszolgáltató vállalatok különböző lépéssorozatokkal próbálkoztak a hátralékok visszaszorítása érdekében. Mielőtt e kísérleteket röviden áttekintenénk, ismét szólnunk kell arról a „taktikai mezőről”, amelyben e lépésekre sor került. Különböző még azt gondolhatnánk, hogy a hátralékok visszaszorítása érdekében hozott intézkedések valóban csakis e cél elérését szolgálják. Később adatokkal is megpróbáljuk bemutatni, hogy ez csak részben igaz.

A megtett intézkedések egy része „kihelyezi a problémát”, a „lehetetlen környezet” megváltoztatásától várja a megoldást (a jogszabályokat kellene módosítani, a műszaki feltételeket kellene megváltoztatni, a szociális helyzeteken kellene fordítani stb.). Több intézkedés – érthető módon – a publikumnak szól, a fogyasztóknak. Nem csupán az elriasztás miatt, hanem azért is, hogy felmutassák: a vállalat a maga részéről megtesz mindent... Az utóbbi években egyre fontosabb ez a tényező akkor, amikor díjemelésekre kerül sor, s ennek indokaként komolyan felmerül az érv, hogy a vállalat ugyan mindent megtesz, de a kintlévőségek miatt mégis kénytelen árat emelni. Ez a különböző csoportokat szembeállító – s csak kisebb részben megalapozott

* Ebben a fejezetben a nagy közszolgáltató vállalatok stratégiáit tekintjük át, nem térünk ki külön az „IKV-k”, a lakbérbeszedés változásaira. Ez utóbbi körben talán elég annyit megjegyezni, hogy a kerületek közül a XIII. kerület még 1990-ben önálló beszedésre tért át, a VII. kerület szintén kísérletet tett erre, de 1991-ben „visszatért”, később a XV. és XVIII., majd napjainkra már a X., XVII., és XIX. kerület is – vagyis összesen 6 kerület – önálló lakbérbeszedéssel kísérletezik.

– érv már a döntéshozó politikusoknak is szól, dominánsan a lakossági hátralékokra koncentrálni a figyelmet. Megint más kísérletek egyszerűen a Díjbeszedő Vállalatnak mint szerződő partnernek szólnak, hogy megfelelőbb kondíciókat lehessen kialakítani a szerződés során egy imitált vagy tényleges versenyhelyzetben.

(*Budapesti Elektromos Művek Rt.*) Többször említettük, hogy e vállalat súlya a legnagyobb a Művek közül (lásd a 2. táblát).

2. tábla

A Díjbeszedő Vállalat díjbeszedésből származó vállalati árbevételének megoszlása, 1989–1992

	1989		1990		1991		1992	
	Ft	%	Ft	%	Ft	%	Ft	%
Áram	90	37	119	35	174	35	302	39
Gáz	42	17	51	15	107	22	165	21
Távűtés, melegvíz	22	9	31	9	44	9	104	13
Összesen	154	63	201	60	325	66	571	73
Lakbér	39	16	46	14	48	10	59	8
Biztosítók	26	10	32	10	42	9	58	7
Egyéb	27	11	57	16	76	15	97	12
Összesen	246	100	336	100	491	100	785	100

A teljes árbevétel megháromszorozódása mellett csupán a gázból és a távűtésből eredő bevétel aránya növekedett, a lakbérből származó árbevétel súlya folyamatosan csökkent, a „nagybevétel” az ELMŰ-től származott. Ezért volt döntő kérdés, hogy mikor mit lép ez a vállalat. Ha „kiszáll”, s ez mára már megtörtént, akkor a többi szolgáltatóra hárul mindaz a díjbeszedéshez kapcsolódó vállalati költség, amelyet addig az ELMŰ-től származó árbevétel fedezett.

1992 őszén (még a Díjbeszedő privatizálásának meghirdetése előtt) az ELMŰ megtette az első komolyabb lépést, visszavette a nem-lakossági fogyasztók számlázását. Ezt megelőzően már próbálkozott azzal, hogy magasabb jutalékot fizet a díjbeszedőnek (kérdés persze, hogy ez mennyire fedezte a költségnövekedést), szigorúbb ellenőrzést vezetett be, sőt, maga is megpróbálkozott a hátralékok közvetlen behajtásával, „a Díjbeszedő nyilvántartásának minősége azonban ezt megghiúsította” (mondják).

Kísérletképpen 400 ELMŰ dolgozó két hónapig csak leolvasással és beszedéssel foglalkozott. Összefüggött ez azzal is, hogy annyi év után 1992-ben áttért a kéthaviról a havi számlázásra. Közben több kikapcsolási és mérőoraleszerelési akciót is lebonyolított, megszigorította a nemfizetőkkel kapcsolatos eljárásokat.

Ezalatt az ELMŰ kintlévőségei minden korábbit meghaladó mértékben, 1991–1992-ben 200 mFt-ról 1 md Ft-ra növekedtek.

(Fővárosi Gázművek) Itt is 1988 után jelentkeztek a problémák. 1989-től évenként jelentősen nőtt a gázenergia ára, és folyamatosan nőtt (a gáz bevezetése miatt) a lakossági fogyasztás aránya, ez mára már eléri a díjbevétel egy harmadát. Emiatt is nőtt a vállalat érzékenysége a kintlévőségek nagyságára. Már 1989-ben új szerződést kötöttek a Díjbeszedővel, ösztönözve a hatékonyabb beszedést. 1991 szeptemberétől – elsőként a nagyszolgáltatók közül – áttértek a havonkénti díjbeszedésre.

Kísérletképpen 1992 szeptemberétől a XV. és a XVII. kerületben más kft-ket bízták meg a díjbeszedéssel. Összesen 45 ezer fogyasztónál itt havonta leolvasnak, számláznak, 3 naponta (!) átutalják a beszedett összeget, az OTP-átutalások közvetlenül a vállalathoz érkeznek, utólag fizetik ki a kft-nek a beszedés vállalkozási díját. A kft-k az információkat hetente átadják, így a folyamat, a hatékonyság ellenőrizhető. A kintlévőség 60%-kal csökkent. A kisvállalkozói megbízást kiterjesztik a XVIII., XX., IV. kerületre és Budára.

1993 februárjától két agglomerációs településen bevezették azt a rendszert, hogy csak évente kétszer mennek ki leolvasni az órát, közben minden hónapban postai csekken fizetnek a fogyasztók előleget. A számlázott összeg 96–98%-a befolyt ezzel a módszerrel.

Mindez válasz a meglévő díjbeszedési rendszer problémáira, melyek a vállalat értékelése szerint a következők: az adatállomány változása követhetetlen, ellenőrizhetetlen az, hogy leolvasták-e az órát, átutalták-e a díjat, ellenőrizhetetlen, hogy a Díjbeszedőhöz befolyt összeg megegyezik-e a Gázműveknek átutalt összeggel! Az OTP-átutalási rendszer (nevezetesen, hogy az átutalási számlával rendelkezők pénzét is a Díjbeszedő inkasszálja, s onnan megy tovább a pénz a Művek számlájára) 10–12 napos indokolatlan késést eredményez.

Jellemző, hogy a Művek és a Díjbeszedő szerződésmódosítása azon feneklett meg, hogy a Díjbeszedő ragaszkodik ahhoz, hogy a beszedett díjakból levonja a megbízási díjat, és az így nettósított összeget utalja át, míg a szolgáltató csak ellenőrzés után szeretné kifizetni a megbízottat. 1988 és 1992 között 1,28%-ról 2,45%-ra növelték a vállalkozási díjtételeket.

Mindezzel együtt a Díjbeszedőnél lévő kintlévőségek drasztikusan emelkedtek (lásd a 3. táblát).

Gázdíj-hátralékok a Díjbeszedő Vállalatnál

3. tábla

	Kommunális	Háztartás	Összesen
	millió Ft		
1990. október			27
1991. október			129
1992. október	85	443	528
1993. május	314	614	928

A vállalat ellenőrzései szerint (a reklamációk kivizsgálása alapján) a 495 ezer gázmérővel rendelkező fogyasztó cca. 10%-ánál egyszerűen nem olvas-

sák le a gázórát, nem számláznak (1992-ben: havonta 48–58 ezer fogyasztónál nem számláztak, augusztusban 110 ezer fogyasztónál!).

A Gázművek is a nem-lakossági, folyószámlával rendelkező fogyasztók esetében tud könnyebben leválni a Díjbeszedőről. 600 nagyüzemi fogyasztónál közvetlenül számláznak, szednek be (inkasszóval). A nagyfogyasztó Budapesti Erőmű Rt.-től háromnaponként azonnali inkasszóval szednek be. 1990-től 3500, majd 1993 közepétől újabb tízezer nem-lakossági fogyasztó számlázását vették át a Díjbeszedőtől. A Díjbeszedő szedi be még nyolcezer nem-lakossági fogyasztó díjait és a 672 ezer lakossági gázfogyasztó díjait (ez utóbbiból 172 ezer mérőnélküli általánydíjas fogyasztó).

A nem-lakossági fogyasztók hátralékban maradásának megakadályozása sem könnyű feladat, sőt. A gázfogyasztás 70%-a itt jelentkezik, általános a sorbanállás, számos jogi eljárást kell lefolytatni egy-egy hátralék esetében, itt már a kikapcsolás eszközével is élnek az utóbbi években, így is alig boldogulnak a csődeljárások, felszámolási eljárások elszaporodása miatt (lásd a 4. táblát).

4. tábla

Fővárosi Gázművek összes díjhátraléka (%) 1992. december 31.

Ipari:	8	
csődeljárás alatt	1	
felszámolás alatt	35	
Kommunális:	3	
csődeljárás alatt	1	
felszámolás alatt	5	
Háztartás:	47	
Összesen:	100	(1124 mFt)

A díjhátralékok valamivel több mint fele nem-lakossági hátralék, s ezek döntő többsége (ellentétben a lakossági hátralékokkal) lényegében behajthatatlan.

A vállalat 1993-ban megtörtént részvénytársasággá alakulása egészen más oldalról vetett fel új problémákat. 1992-ben a Gázművek 394 mFt-os adózás előtti nyereséggel zárt, s ez az eredmény 1457 mFt költségként elszámolt amortizációt takart, mely meglévő vagyona felújítására volt fordítható. A társasággá alakítás során azonban a vagyon „felértékelődött”, a vagyon tényleges értéke magasabb, mint az elavult könyv szerinti érték. A magasabb vagyoneérték alapján – változatlan feltételek mellett is – magasabb amortizációs költség adódik (közel 2 md Ft), s ezt vagy díjemeléssel lehet kompenzálni, vagy az eredmény veszteségbe fordul át.

(Fővárosi Távfűtő Művek) Az állami támogatás drasztikus visszavonása, az ebből következő folyamatos és jelentős díjemelés miatt, valamint a kis gazdálkodó szervezetek ezreinek megjelenése/megszűnése és nem utolsósorban az „IKV-épületek” társasházzá alakulása miatt ennél a vállalatnál is jelentősen nőttek a hátralékok, és változott a vállalat viszonya, taktikája a hátralék-problémával kapcsolatban.

Itt is az „egyéb fogyasztók”, a bankszámláról teljesítők, vállalkozások

díjbeszedését vették át eddig a Díjbeszedőtől (a díjbevétel 63%-át jelentő 240 000 lakossági fogyasztó maradt a DB Rt.-nél). Alternatív díjbeszedési módszerekkel is kísérleteznek: a XIV. kerületben a Díjbeszedővel közösen ún. faktoring szerződéssel próbálkoznak, vagyis egyrészt megpróbálják hó elején (és nem a végén utólag) beszedni a díjakat, másrészt a Díjbeszedő előre fizet a Távfűtő Műveknek, s utána a saját kockázatára szedi be a díjakat. (Ezt a kísérletet próbálták nem sokkal később az összes díjhátralékra kiterjeszteni.)

Kísérletként megjelenik a csekkes befizetés előírása, valamint az is, hogy az előrefizetésért „jutalom”, bónus jár. A XXI. kerületben, Csepelen egy kft.-vel kötöttek szerződést a teljes beszedésre. Ezzel párhuzamosan a Díjbeszedővel olyan új megállapodást sikerült kötni, amely alapján a vállalkozási díjat csak akkor kapja meg a Díjbeszedő, ha az 1992. évi 96,3%-os beszedési hatékonyságot tartja, ha ennél jobb, akkor progresszíven kap, ha rosszabb, kevesebbet.

Az ELMŰ-höz hasonlóan itt is lebonyolítottak „mintabehajtásokat”, saját felmérést. Kipróbálták, hogy fizetnek-e a hátralékosok, ha részletfizetést ajánlanak nekik. Ennek tapasztalatai:

„...felszólítást küldtünk, és felajánlottuk hátralékaiknak részletfizetéssel történő kiegyenlítését. Jelentős részüik élt a felajánlott kedvezménnyel, és kiegyenlítette hátralékát. Az elemzések azt mutatták, hogy azok, akik továbbra sem tudták hátralékukat kiegyenlíteni, többnyire munkanélküli, alkoholista, lumpen elemek.

A díjhátralékos vállalatok esetében a tárgyhónapot megelőző havi előleg kikényszerítésével, a szolgáltatás korlátozásával megakadályozható a kinnlévőségek halmozódása.”

Mindezt egy külön Akció Bizottság fogja össze és szervezi a vállalatnál. (Jogszábmódosítási törekvéseik közül csak azt említjük, melyben a hátralék letilthatóságát, könnyebb behajthatóságát javasolják, illetve az egyéni fogyasztók helyett a „hőközpontok mérőpontjai” utáni fogyasztók díjfizetésére térnek át – ezzel átadva a terhelés-díjelosztás problémáit az „IKV-knak”, társasházaknak).

A megtett lépések mellett az „elrettetés” és a szociális segélyezés eszközét is szeretnék bevetni a lakosság körében:

„A kintlévőségek gyorsütemű növekedésének lassítása, illetve megállítása érdekében a jelentős (10 000 Ft feletti) hátralékkal rendelkező fogyasztók azon részét, akik önkormányzati támogatásban nem részesíthetők – bármilyen nehézséggel is jár –, a vonatkozó rendeleti előírások betartásával ki szeretnénk kapcsolni a szolgáltatásból. A távhőszolgáltatásból való kikapcsolás várhatóan ellenkezést vált ki az érintett fogyasztóknál, esetleg különböző szervezetek és a sajtó támadásainak is ki leszünk téve, ezért ezt csak az Önök tudtával, egyetértésével és adott esetben hatósági segítséggel tudjuk végrehajtani.”... (Távfűtő Művek, levél a Főv. Önkormányzatnak, 1992. október).

Több közművállalattal közösen részt vesznek a Józsefvárosi Önkormányzat lakásfenntartási támogatási kísérleti akciójában, melynek lényege, hogy ha 80%-ot befizetnek a rászorultnak ítélt hátralékosok, akkor 20%-ot elengednek a közüzemek. (Az akció eredménye máig nem ismert.)

A vállalat Akció Bizottságának következtetései:

„A kinnlévőségekkel a jövőben hosszú távon együtt kell élni. A kinnlévőségek növekedési üteme csak mérsékelhető. A jelenlegi lakossági díjhátralék mintegy 50%-a behajtható. A 'saját számlázású' díjhátralék nagyobb hányada csőd- és felszámolási eljárás alatt álló cégek tartozása. A szervezetet az új követelményekhez kell igazítani.”

A Távfűtő Művek „érzékenysége” azért is nagyobb a többi szereplőnél (még 96–97%-os – kifejezetten jónak ítélt – beszédési arány mellett is), mert szolgáltatásai bevételeinek 66%-a a lakosságtól folyik be. A vállalatot ugyanakkor nagyon érzékenyen érintette a központi árkiegészítés 1991. októberi megszűnése, ez mintegy 3 md Ft kiesést jelentett önmagában, melyet a díjemelés – immár energiaár-emeléssel megtételve – csak késve és részlegesen követett. Emellett – a többi Művekhez hasonlóan – itt is érződik a fővárosi lakásépítés leállásának hatása, a korábbiakkal ellentétben nem nő évről évre a fogyasztók köre. Ezek hatására a vállalat 1992-ben 620 mFt veszteséggel, majd 1993-ban is mintegy 470 mFt veszteséggel zárta az évet. Ez már azt jelentette, hogy cca. 200 mFt áthidaló hitelt is fel kellett venni a folyamatos működtetés érdekében. (Emellett a vállalat maga is „hátralékosná” vált, már sorolta beszállítóit, melyiknek fizet előbb, melyiknek csak késve.) Ráadásul a negatív eredményű vállalat hitelfelvétel esetén nagyobb rizikót jelent, a hitelezők csak magasabb kamattal adják az áthidaló hiteleket is...

Itt is összeütközésbe került az amortizáció és a tarifák kérdése a legutóbbi időkben – részben a vállalat társasággá történő átalakítása miatt. A vállalat vagyona (berendezések, csövek, hőközpontok stb.) a többi művekhez képest sokkal újabb, jobb állapotú, az amortizációs kulcs is kifejezetten magasnak tekinthető (átlag 5,4%). Ez önmagában mintegy 900 mFt-os keretet jelentett 1993-ban a felújításokra. Azonban ennek csak a felét lehetett erre fordítani, másik fele a napi karbantartást fedezte (természetesen ezzel a költséggel értendő a vállalat vesztesége). Itt is a könyv szerinti érték alapján kalkulált amortizációról van szó, de itt is megtörtént a társasággá alakuláshoz szükséges új vagyonértékelés. Eszerint a vállalat vagyonértéke nem 13 md Ft, hanem 33 md Ft, ami igen-igen jelentős elszámolható amortizációs költség-növekedést jelent. Ez olyan negatívumot eredményezne a vállalati mérlegekben – persze többszörös felújítási lehetőségek mellett –, amely már hitelek oldaláról is finanszírozhatatlanná tenné a vállalatot. A díjemelés alternatívája ezért itt is, ismét napirendre került, függetlenül az egyéb inflációs hatásoktól.

A legutóbbi tarifaemelést megelőző kalkulációk viszont már jól mutatták, hogy a vállalat „józanul” számolt a díjemeléssel feltételezhetően együttjáró hátraléknövekedéssel is (változatlan díjknál is évi 33%-os kinnlévőség-növekedést, díjemeléskor 60–80%-os növekedést prognosztizáltak). Sőt, a növekvő kinnlévőséget (csendben, de) bekalkulálták az új díjakba (vagyis áterhelik).

(Fővárosi Csatornázási Művek, Vízművek) Nem véletlen, hogy az áremelések ellenére e két vállalat kevésbé „érzékeny” a díjbeszedés, pontosabban a Díjbeszedő Vállalat körüli problémákra, az előzőektől eltérően nem fontolgatja komolyan az önálló beszédésre való átállást. A csatornahasználati díjat a Fővárosi Vízművek (majd 1991 elejétől a Csatornázási Művek) köz-

vetlenül szedi be a nem-lakossági fogyasztóktól, az IKV-któl (ez az összebevétel 70%-a!). A Díjbeszedőn keresztül az egyéb lakossági csatornahasználati díjakat szedik (családi házak stb., az összebevétel 25%-a). A Vízműveknél mindig is saját mérőleolvasás volt. Ráadásul a víz-közzolgáltatás korlátozása, megszüntetése díjhátralék miatt nem lehetséges (és karhatalom sem vehető igénybe) – a 27/1975. MT. rendelet a Közműves Vízellátás Szabályzata előírásai szerint.

„Nagy gondot a nem-lakossági fogyasztóknál a bizonytalan kisvállalkozások elterjedése és az 1991-ben meginduló csődeljárások számának növekedése okozta. Ez utóbbiak 20–25%-a felszámolással végződik, ahol a beszedésre nem sok remény marad (mintegy 50 mFt ilyen kintlévőség volt 1992 végén).

A Díjbeszedőnél egy év alatt (1992-ben) a kintlévőségek 16 mFt-ról 102 mFt-ra emelkedtek. Ennek pontos megtérüléséhez a DB Rt. információkat nem ad.”

Próbálkozásaik arra irányulnak (amellett, hogy itt is Akció Csoport foglalkozik már a nem-lakossági behajtási eljárásokkal), hogy a jogszabályok alapján a hétvégén is lehessen leolvasni (elvileg ma nem lehet), és a gazdasági szervezeteknél lehessen korlátozni, kikapcsolni, valamint a csatornahasználati díj kifizetésének elmaradása szabálysértésnek minősüljön, 10 000 Ft bírsággal.

5. tábla

Fővárosi Csatornázási Művek díjhátralékai (millió Ft)

	Saját	Csatornahasználati díj Díjbeszedő	Együtt	Egyéb	Összesen
1991. december	94	16	110	194	304
1992. november	161	102	263	189	452
Árbevétel					
1992	1773	448	2221	397	2618

Fővárosi Vízművek díjhátralékai (millió Ft)

	Saját	Vízdíj Díjbeszedő	Együtt	Egyéb	Összesen
1991. december	92	46	138	72	210
1992. november	124	217	341	50	391
Árbevétel					
1992	2533	914	3447	466	3913

Nem-lakossági fogyasztók 30 napon túli vízalap-díj hátralékainak megoszlása
(1992. 12. 31.) (millió Ft)

Idő (nap)	„Fizetők”	„Felszámolás alattiak”	Összesen
31–60	19	1	20
61–90	n. a.	1	1
91–180	42	3	45
181–1 év	14	7	21
1 év–	15	30	45
Összesen	90	42	132

A Távfüttő Művekhez hasonlóan a legutóbbi időben itt is felvetődik, hogy „Javasoljuk egy olyan rendszer kidolgozását is, amely szociális körülményei miatt a fizetni nem képes lakossági fogyasztók közüzemi számláinak kiegyenlítésére alapot hoz létre. Az alapot, amelyet esetleg alapítvány formájában lehetne megteremteni, kezelhetné a fővárosi vagy a kerületi önkormányzat(ok).”

Feltehetően az előző vállalatoktól eltérő helyzetükből is adódik, hogy az egész problémát e két vállalat „visszafogottabban” értékeli:

„Megítélésünk szerint – a jelenlegi gazdasági realitásokból kiindulva – kintlévőségeink megszüntetése, számottevő csökkenése belátható egy-két éven belül még különféle intézkedések megtétele ellenére sem várható.”

(A tanulmány statisztikai áttekintést nyújtó II. részét következő számunkban közöljük.)

Fizessen elő az Esélyre!

Az Esély társadalom- és szociálpolitikai folyóirat.
Megjelenik évente hatszor.

Ára: 80,- Ft

Kapható minden nagyobb könyvesboltban
és a szerkesztőségben.

Megrendelhető:
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/B
Tel.: 266-9833/298

Krémer Balázs

Cigányutak a vállalkozások kalandos világában*

Mielőtt megpróbálnám összefoglalni azon tapasztalataimat és nézeteimet, amelyekre különböző „vállalkozásokba” fogott cigányokkal készült interjúim alapján jutottam, fontosnak tartom jelezni a kétségeimet azzal kapcsolatban, hogy vajon mennyiben alkalmazhatók e tárgyra a köznap és szociológiai nyelv fogalmai.

Mindazokra a kalandokra, amelyekről a későbbiekben szó lesz, csak igen korlátozottan érvényes a vállalkozás fogalma. Tulajdonképpen ennek az írásnak éppen az a célja, hogy megvilágítsa: attól, hogy néhány ember, aki történetesen cigány, úgy dönt, vagy talán úgy hozza a sorsa, hogy saját maga és társai megélhetési feltételeinek megteremtését a saját kezébe veszi, és ennek kapcsán mindenféle bonyodalmakba keveredik, ettől ő még nem igazi „vállalkozó”.

Persze, az is igaz, hogy pusztán e döntés (függetlenül, hogy az kié, emberünké vagy az életé) számos olyan helyzetet teremt, amelynek dramaturgiája mégiscsak olyan, mintha emberünk igazi „vállalkozó” lenne. Vagyis nem is tagadhatjuk egyértelműen vállalkozói mivoltukat. Ha ez a névhasználati probléma annak az elvont kategóriákkal operáló szociológusnak lenne a gondja, aki szereti tiszta fogalmakkal nevén illetni a dolgokat, akkor könnyű esettel állnánk szemben: oldja meg, ahogy tudja. De itt most nemcsak erről van szó.

A drámairodalom igazi sorstragédiái azok a helyzetek, amelyekben a hősnek olyan szerepekben kell megfelelően viselkednie, amelyekben amúgy nem lehet megfelelően viselkedni. Történeteink hősei is ilyen helyzetek foglyai. Egyszerűen lehetetlen egyszerre annak lenniük, amik: szerencsétlen, megkeseredett, még korábbi önmagukhoz képest is elszegényedett és talajvesztett, képzetlen, falusi, a rasszizmus legkülönbözőbb megnyilvánulásaitól és fenyegetettségétől szorongó cigányok, akik ugyanakkor öntudatos, célratörő, ambiciózus vállalkozók, legújabb történelmi „korunk hősei”. Ennyiben ez a félúti lét olyan, a személyes történetek szintjén megélendő drámák forgató-

* A tanulmány alapjául szolgáló kutatás az Autonómia Alapítvány támogatásával készült.

könyvét írja elő hőseink számára, amelyet különös hangsúllyal éleznék ki a szűkebb és tágabb környezet egyéb drámái is, amelyekből ha ki lehet is szállni, ha el lehet is kerülni ezeket a drámai konfliktusokat, akkor is csak a „még ettől a reménytől is megfosztott” reménytelenségbe lehet eljutni.

Vagyis: szívszorongató és tragikus dráma ez mindenkinek, aki benne van a játékokban, és sajnos, még katarzisa sincs garancia.

Másfelől viszont a vígjátékok, a kabarétréfák tipikus helyzete az, amikor valaki olyan szituációba kerül, amelyben nyilvánvalóan mást kell eljátszania, mint aki ő valójában (amikor a rajtakapott szeretőnek az orvost vagy a szabót kell alakítania), vagy amelyben a többiek mást gondolnak róla, a szándékairól, mint amik azok valójában (amikor a lakáshirdetésre jelentkezőről azt hiszik, hogy leánykérőbe jött...).

Nos, miközben hőseink lelkében mély drámai konfliktusok kavarnak, aközben egyúttal állandóan kabarétréfák szereplői is, ezek olykor szelíd helyzetkomikumok, olykor az ordenártság és trágárság hordozói.

Az „ideális” vállalkozó

Meglehet, célszerűbb lenne „happy endként”, a tanulmány végére hagynom azt a tényt, hogy azért van „igazi” vállalkozó cigány is. Amellett, ami miatt mégis elsőként szeretném közreadni ezt a történetet, amellett az az érv szól, hogy e példámra hivatkozva a későbbiekben érzékletesebben tudom majd kifejteni, hogy a többiek miért is nem „igazi” vállalkozók.

Hőünk építési vállalkozó Miskolc környékén. Hogy vállalkozása jól megy, az nem jelenti azt, hogy ő a néger cipőpucolóból milliommossá lett amerikai sikertörténet magyar megfelelője. Személyes vagyona nem több, mint amit egy derék szaki össze tudott hozni az elmúlt húsz évben: van egy nagy háza és egy Zsigulija. Ehhez képest viszonylag jelentős értéket képvisel maga az a vállalkozás, amely nyár végén több mint 200 (cigány) embert foglalkoztatott, s amely több helyen, többféle épületet épített fel, a családi háztól különböző közintézményekig.

Hogy a vállalkozása jól megy-e, azt ő azon méri le, hogy sokan és gyakran keresik meg. Kérdezik, hogy mikor lesz ideje nekik is megépíteni a házat, sőt, többen kívárlják azt az egy vagy két évet, amíg ideje lesz rá, noha meg lenne a pénzük. Vállalkozónk azt mondja, hogy ez az ő igazi „tőkéje”, téglában, gerendában nem tudna ilyen üzleti biztonságot felhalmozni semmilyen körülmények között sem. Hogy ezt az üzleti tőkét megteremtse és fenntartsa, számos, nagyon különböző szálát kell folyamatosan összetartania.

Az üzleti tőke legfontosabb eleme az a „goodwill”, hogy ő gyönyörű házakat tud gyorsan és olcsón felépíteni. Más szóval: úgy véli, hogy ő addig és annyiban jól menő vállalkozó, ameddig és amennyiben úgy ismerik őt és vállalkozását az emberek, a megrendelők, hogy minden tekintetben az ő produkciója a legmegfelelőbb a kínálatból. Számára nem csupán hiúsági kérdés az, hogy az éppen készülő ház maximálisan jó, szép, olcsó és időre befejezett legyen (bár az is: nem kis részben cigányságát kompenzálendő, állandó bizonyítási és öngazolási kényszerben érzi magát), ez egyúttal a jövő meg-

alapozását is jelenti számára. A produkció minőségének fontossága különféle műszaki ambíciókban ölt testet: nem csupán úgy szervezi meg a munkát, hogy a statikai tervezéstől a lábazat elsimításáig (amely olykor hasonlatos ahhoz, ahogy a gyerekek kézzel simítgatják el a homokvár falát) minden fázist kontrollálni és felügyelni tudjon, hanem igyekszik és büszke arra, hogy mind a termék, mind a technológia szintjén olyan „kunsztokat” is tudjon, amilyeneket más nem. (Kis kitérő: ilyen „kunszt” magukban az épületekben a posztmodern elemek bátor használata színben (óarany), oszlopban, timpanonban stb., illetve az a technológiai stratégia, amely arra épít, hogy miután az építkezés költségeinek durván fele az anyag, fele a munkabér, és mivel anyagban nagy a kínálat és nagy a verseny, neki *munkabérben* kell nyernie a versenyben. Ezen a fronton az idő rövidítése, a munkák gyorsítása a cél, ezért pl. igen intenzíven bérel földmunkagépeket annak ellenére, hogy kubikosságra még több cigányt tudna alkalmazni, de úgy lassú lenne, vagy használ különféle előregyártott elemeket, sőt, egy kis betonelemgyártó vállalkozásban is vannak érdekeltségei.)

A racionális — a jövőt kiszámítani és bizonytalanságát csökkenteni szándékozó — mentalitás, amelyet jellemezhetnénk *hosszú távú stratégiai tervező* mentalitásnak is, nemcsak a műszaki, technikai megoldások keresésében és alkalmazásában érhető tetten.

Ugyanez működik a biztonsági pénzkezelési technikákban is. Emberünk építési vállalkozónak tekinti magát, és nem bankárnak, ami azt is jelenti, hogy az egyes építkezések költségvetését nem forgatja az építkezés alatt, be van tervezve és a költségvetés szerint megcímkézetten félre van téve a pénz a ház megépüléséig. Vagyis likviditási hiányok miatt nem állhat le a munka, és ami a legfontosabb: mindenki megkapja azt a pénzt, azt a munkabért, amiért megdolgozott.

A pénzügyi megfontolások még egy szempontból igen jelentősek: tudni kell, hogy meddig ér a megrendelő takaréka, és ezt el is kell fogadni, csak addig lehet nyújtózkodni. Mindez ma különlegesen fontos szempont az építkezések piacán, mivel nemcsak arról van szó, hogy az építkezők, a megrendelők árérzékenyek, hogy az olcsóbb ajánlatokat preferálják, hanem sokkal inkább az a helyzet, hogy a megrendelőknél nincs pénzük, hogy az olcsó megoldásoknak van piacuk. Ez egyik oldalról nimború adottság az építkezési vállalkozások számára, de a másik oldalról izgalmas kihívás: e finanszírozási keretek között kell szép házat építeni.

Vállalkozónk üzleti filozófiáját jól érzékelteti a közte és az OTP között lezajlott, viharos konfliktus. A lakásértékesítésben néhány éve még monopolhelyzetű OTP obstruálta emberünk kuncaftjai számára a szociálpolitikai kedvezmények folyósítását. A konfliktus gyökere az volt, hogy míg az OTP nem tudta eladni a már elkészült lakásait 35 ezer forintos négyzetméteráron, addig emberünk költségvetései szerint ő 25, de nem ritkán 20 ezer forintos négyzetméterár alatt is tudott lakást építeni. Miközben az OTP a költségvetés megalapozatlanságára hivatkozva rendre visszaadta a támogatási igényléseket, közben sutyiban folyamatosan győzködte a vállalkozót: nem dolgozhat annyira az érdekei ellen, hogy a piaci ár feléért is hajlandó legyen építeni. Az ő szempontját, amely szerint lehet, hogy a piaci ár 35 ezer forint, de

annyiért nincs rá vevő, márpedig ő csak fizetőképes megrendelőknek tud dolgozni, annyiért, amennyit azok ténylegesen fizetni tudnak – nos, ezt az OTP két éven át nem volt képes megérteni. (Magáévá tenni azóta sem...)

A vállalkozás jövőjének másik biztonsági tartalékát a foglalkoztatottak maguk jelentik. Emberünk addig tud építkezésre vállalkozni, amíg megvan az a szaki is, aki a bádógosmunkát még „posztmodernül” is megcsinálja, és amíg mások megfogják a lapát nyelét is. Nem a vállalkozó építi a házat, inkább az embereket mozgatja, diszpécserként. A vállalkozás személyzeti politikája annak ellenére a belső „számárlétrákra” és az előbbrejutásra játszik, hogy az építőipari munkák munkaerőpiacán a szokások szerint viszonylag jól konvertálhatók a megszerzett képességek és tudások. Vállalkozónk ezzel szemben azt az elvet képviseli, hogy a lapát végét mindenkinek rendesen meg kell markolnia, és csak akkor lehet szó „bizalmibb” pozíciók betöltéséről, ha valaki már bebizonyította, hogy képes erre.

A „lépcsőfokokként menni felfelé” általános foglalkoztatási elv e vállalkozásban. Mindennek az alapja egyfajta kölcsönösség: a vállalkozás oldaláról az egy fokkal lejjebb lévő praxis referenciaként és biztonságként nyer értelmet, de a munkavállaló is biztonságban érezheti magát attól, hogy csak olyan feladatot kap, amelyet nagy eséllyel el is tud látni.

Még mielőtt továbbmennék, és arról ejtenék szót, hogy mi ad alapot ehhez a paternalisztikus személyzeti stratégiához, összefoglalom az eddigieket:

- Vállalkozónk jólétének és biztonságának a záloga maga a vállalkozás. Ez azt a „puritán” mentalitást is jelenti, hogy a vállalkozásból csak annyit lehet kivenni, személyes és családi fogyasztásra fordítani, amennyit a vállalkozás és annak jövője elbír.

- A jövőt elvileg nem lehet kiszámítani, de mégiscsak meg kell próbálni. A stratégiai, tervező, a jövő lehetőségeivel kalkuláló világszemléletet szokás racionálisnak tekinteni. Ugyanez a racionalitás a vállalkozói racionalitás is.

- A jövő hozadéka nem csupán a tőke megtérülésében tervezhető és tervezendő, legalább ennyire fontos a létező és potenciális vevők ítélete. A jövő rizikóit csökkenti, ha a vállalkozást és annak produktumát a fogyasztók közvéleménye jónak, nagyszerűnek tartja.

- Ezért legalább annyi figyelmet és energiát érdemes arra fordítani, hogy a produkció valóban kiváló, nagyszerű legyen, mint arra, hogy most éppen megérje. Emberünk üzleti fiolzófiáját némiképp sarkítva: a piaci megtérülés nem öncél, csupán feltétele annak, hogy most is, legközelebb is nagyszerűt lehessen alkotni. Abban pedig erősen binni kell, hogy ha most is van munka meg megrendelés, és már jövőre is biztos munka van, sőt, azutánra is: akkor előbb-utóbb az üzleti siker a gazdagság is eljön.

- Tehát: a pénz csak keret, a lényeg a produkció. A produkció jósága részben minőségi-technikai, műszaki megoldásokban, s részben a gyors, figyelmes és alapos emberi munkában rejlik.

- A megrendelők, a vevők finanszírozási lehetőségein belül erre az optimálisan jó produkcióra kell törekedni. Ez a vállalkozás lényege, ez a vállalkozási „bölcsek köve”.

Visszatérve a „paternalizmushoz”: szeretném elkerülni e fogalomnak a késői kommunista rendszer kritikájával kapcsolatos politológiai konnotációit:

itt most csak arról a családi atyaiságról van szó, amely vállalkozónk személyzeti stratégiáit jellemzi.

Világos, hogy e stratégia racionális és hatékony az üzemenet szempontjából, hiszen ki lehet próbálni az embereket, nemcsak ügyességüket, szakmai képességeiket, hanem megbízhatóságukat, erkölcsi hozzáállásukat is.

Az is világos, hogy egy olyan vállalkozásban, amelybe a családtagokat is bevonták, az amúgy is erős atyai, családfői és a főnöki szerepek összerosódnak. Ám ebben az esetben letagadhatatlanul része a játéknak az, hogy egy „cigány” vállalkozásról van szó, amelyben minden szereplő cigány.

Az atyaiságban benne van az az öntudat és önbecsülés, amely abból ered, hogy emberünk „már valaki”, és azon az úton lett „valaki”, amelyen a többiek (még csak) útközben vannak. Az, hogy a vállalkozó már bejárta ezt az utat, nem csupán erkölcsi tekintélyt és megbecsülést jelent, hanem azt a „tréneri” pozíciót is megteremti, amelyben a munkáltatói pozíció nemcsak a „művezetőségre” terjed ki, hanem arra is, hogy a munka a felemelkedett státuszú élet edzését is jelentse. Ennyiben ez a viszony messze nemcsak az elvégzett munkára vonatkozó szerződéses, üzleti viszony, hanem missziós küldetés a vállalkozó oldaláról, asszimilációs státuszteremtés a dolgozók felől.

Ez a viszony egyáltalán nem egy civilizált munkaviszony, a munkáltató joga messze túlmutat bármilyen szakszervezeti kontroll alá vonható hatalmon. A munka itt olyan tortúrák, tréningek, megpróbáltatások sora, amelyeken ha valaki keresztülmegy, akkor ő is „valakinek” mondhatja magát.

Ehhez kell mindenkinek cigánynak lennie e meccsben, a főnöknek, a „trénernek”, a már „megváltott” cigánynak éppúgy, mint a „megváltandó” többieknek.

Ha ezt az utat egy képlettel akarnám jellemezni, akkor mint a sikeres asszimiláció mintáját, modelljét írnám le. Maga az asszimilálódás, a valakivé levés vágya már gyerekkortól a szocializáció tudatos programja volt emberünk számára. Mindezt két meghatározó, máig is emóciókat kiváltó gyerekkori élmény elmesélésével tette világossá, amelyek közül az egyik negatív („neked másnak kell lenned, fiam”) élmény, a másik pozitív („így kell másnak lenned”).

Az első élmény: az édesapa a téglagyárban dolgozott téglakihordóként, és ő mint gyerek, ha csak otthon volt, mindig bevitte neki az uzsonnát a gyárba. Egyszer elkészítenie is neki kellett az uzsonnát: zsíroskenyeret. Le is szelt két nagy kenyeret, meg is kente zsírral, be is tekerte papírba, és be is vitte a gyárba. Ám részben amiatt, hogy sokat kellett várakoznia a még forró téglarakások mellett, részben azért, mert túl kevés zsírt kent a kenyérre, mire édesapja kibontotta a papírból, úgy tűnt, mintha ő üres kenyeret vitt volna be. Ez a félreértés – ráadásul apja kollégái előtt – olyan szégyent és olyan feloldhatatlan feszültségeket idézett elő benne, hogy a történetre emlékezve még most, felnőtt korában is elsírt a magát.

A pozitív élménye nagyapjához fűződik, aki más „cigányos” jövedelemkiegészítő tevékenységei mellett selyemhernyókat tenyésztett a Bükkalján. Gyerekként mindig romantikus élmény volt elkísérni az öregotthonba eperfa-lombot gyűjteni, közben beszélgetni, kóborolni, segíteni neki.

Az egyik évben, az általános iskola elvégzése felé közeledve, ősszel in-

dultak ki az erdőre, amikor az öreg hozzá fordult, és megkérdezte, tudja-e, mi lesz ebből a gubóból? Nem tudta. – „A te ballagós öltönyöd” – hangzott a válasz. És valóban, egész évben együtt jártak ki az erdőre, és a gubó leadásakor kaptak is annyi pénzt, amennyiből meg lehetett venni az öltönyt.

Az öltözködésnek azóta is fontos értéke van emberünk számára, nem elég, hogy fehér inge mindig ropogósan frissen vasalt, de mindig van egy tartalék is az aktatáskájában.

Még ennél is fontosabb az a tapasztalat, hogy a dolgokat végig lehet gondolni, meg lehet tervezni, és ha az ember fia elég kitartó ahhoz, hogy amit eltervezett, azt végig is csinálja, akkor lehet egyről a kettőre jutni.

Emberünknek életében valóban mindig sikerült a következő lépcsőfokra felkapaszkodnia, amiben kitartó és kemény munkája, szorgalma, „pedálozása” mellett szerepe volt annak is, hogy sikeresen felismerte a különböző konjunktúrákat, és sikerült is meglovagolnia a különböző társadalmi, mobilitási hullámokat. Volt autószerelő, de több pénzért elment ő is a téglagyárba, de azért közben elvégezte az építőipari technikumot... Mindig „cigány” volt, de lett „valaki”. Építési vállalkozó.

Félig-meddig vagy még annyira sem vállalkozók

Az itt következő fejezetben a cigányok körében általam fellelt „kvázi-vállalkozók” típusait, vagy még inkább azok karikatúráit próbálom meg felvázolni. A típusok leírásánál igyekszem az emberek „vállalkozói” karakterének jellegzetességeit leírni, tehát típusaim nem értelmezhetőek valamilyen általánosabb társadalmi helyzet, státusz tipizált eseteiként, csupán a vállalkozáshoz való viszonyról, attitűdről, vállalkozásban mobilizált képességekről és „tőkék” típusairól adnak képet.

A „kádárista alattvaló”-vállalkozó

E vállalkozónk karrierjének kezdeteit a Hazafias Népfrontban, annak valamilyen helyi vagy országos Cigány-tanácsában lelhetjük fel.

Emberünk széles körű kapcsolatrendszerrel rendelkezik, s bármily gyengén áll is az írással, külön noteszben gyűjti a mérvadó funkcionáriusok címeit, briftingsnija tele van névjegyekkel. A notesz és a pakli névjegykártya valóban tőke: kijárási utak, dolgok megszerzésének és ügyek elintézésének csatornáit materializálódnak bennük.

Ennél persze többről is van szó: emberünk épp azért gyűjtögeti a megkereshető és hivatkozható neveket és címeket, mert tudja, hogyan kell kijárni és elintézni a dolgokat, megtapasztalta, hogy a neveknek, kiváltképp a tegezett keresztnemeknek, még ha csak hivatkoznak is rájuk, nagy a hatalmuk.

Maga a kijárási technológiája szektor- és hivatalsemleges, működik a tanácsnál (önkormányzatnál), a megyénél és a minisztériumban, bevethető az OTP-nél és a rendőrségnél, és – így kerülnek történetünk látókörébe – kijáráshoz különböző „jótékonyságok” is, legyen az ruhasegély vagy vállalko-

zási támogatás. A „kijárás” legitim és elfogadott státuszteremtő képességgé csak bizonyos feltételek mellett válik. Ilyen feltételek:

- lojálisnak kell lennie a patrónus céljai, „politikája” iránt, s e lojalitásról meg is kell győznie azt;

- legitimnek kell lennie a „képviseltek” felé is, a képviselteknek el kell fogadniuk, hogy a kijárás értük történik, és el is kell fogadniuk a kijárt előnyökért beígért – kollektív – ellenszolgáltatásokat, vonatkozzanak azok bármire is;

- e feltétel lényegében ekvivalens azzal a kritériummal, hogy a kijáró képviselőnek valamilyen értelemben legitim vezetőnek kell lennie. E vezetői rang, illetve a legitimitás meglehetősen ingatag (ha úgy tetszik: korrupciós) alapokon nyugszik: emberünk addig legitim vezető, ameddig sikerül kijárnia a dolgokat. Ennyiben emberünk igen ambiciózus a kijárásokban, még akkor is, ha neki ebből személyes anyagi előnye nem, vagy csak közvetetten származhat – ebben az esetben ugyanis veszne legitimitása. Viszont: ezen áll, vagy bukik rangja, presztízse, státusza...

Bármily abszurd is, mivel emberünk mandátuma nincs intézményesítve, azaz bármilyen, a köz akaratával vagy értékrendjével ellentétes lépése pozíciójának elvesztésével járna, ezért e – részben a „köz patrónusa”, részben „minden, a színen megforduló hatalom és hivatal kliense” – kijáró figurája a legközcélúbb és legdemokratikusabb „intézmény”. És mivel „jó alattvalóként” szintén nem élhet vissza patrónusai bizalmával, hiszen ezzel azt veszélyeztetné, hogy bármit is kijárhasson, kifejezetten ideális köztes-közvetítő alany bármilyen, a képviselteket (legyünk konkrétak: a „cigányokat”) megcélzó helyi program számára. Ideális, mert legitim, mert bármi is az ügy, a program, az az ő ügye is, ezért maximálisan rugalmas és alkalmazkodó, ugyanakkor ambiciózus is. Ez az, ami azonnal félrevezető is: ambíciói ugyanis *csak a kijárásig* terjednek ki, és semmivel sem tovább. Lássuk be: pozíciói éppúgy megrendülnének akkor is, ha kiderülne, hogy helyben is mennek a dolgok, akkor ugyanis semmi szükség nem lenne az újabb és újabb dolgokat „kijáróra”. Ez nem jelent lelkiismeretlenséget, tisztességtelenséget, csupán azt, hogy számára a dolgok ott véget is érnek, ahol ő az ügyet kijárta. Attól a ponttól kezdve akármi történik is, az már nem az ő dolga, ő már mindent megtett.

Megesik, hogy emberünk vállalkozási támogatást szívatol ki, és miután rutinos kijáró, azt is kijárja. Megszerzi a támogatást... és akkor: pont.

Ennyi.

A „kijárás által fogant” vállalkozás sorsa a sors maga.

Összefoglalva: túl jól nem szabad bejönnie, mert akkor mit kell majd kijárnia legközelebb?

A „vándorkereskedő oláh-cigány”

Ő is tradicionális típus olyannyira, hogy már külsőségeiből is messziről megismerni bármelyiküket, noha sokan vannak. Az üzletelés, a „bizniszelés” a lételeme, belebetegszik, ha nem üzletelhet. Mindegy, hogy mivel, azzal, amivel éppen lehet: régebben tollal, vándlinggal, manapság inkább rézzel.

Eladni és venni – ezt senki nem tudja jobban nála; ám mégis tragikusan rossz üzletember. Ennek három kardinális oka van:

– Azért kerül a hangsúly az adás-vételre, mert nem tud a pénzzel bánni. Ha pénze van, akkor az „elfolyik az ujjai között”, ezért a pénze akkor van biztonságban, ha vesz valamit. A legjobb, ha valami olyat, amihez ért (pl. lovat), vagy olyat, ami nyilvánvalóan és jól konvertálhatóan érték (pl. aranyat, ékszert). Ha nincs pénze – és az előzőek alapján világos: soha sincs pénze –, de szüksége van pénzre, akkor eladja azt, amiye van.

– Nincs „idő”, és ebből eredeztethetően nincs „business performance”, nincs minőség. Csak az adott pillanat van, és az a dolog, amit az adott pillanatban meg lehet venni, vagy el lehet adni. Nincs múlt, nincs jövő, nincs beruházás, és csak igen korlátozottan, csak a biztos megrendelésre építve van üzleti, értékesítési vagy bármilyen más terv. Akkor veszünk meg valamit, ha rögtön el tudjuk valahol adni. Még jobb, ha meg sem kell venni, hanem, mondjuk, át lehet venni bizományba. Ha ma nem vesznek át rezet Nyíregyházán, akkor ma mi sem veszünk Demecseren. Ha holnap vesznek ott, akkor mi is veszünk. Ha holnap sem vesznek, akkor szétnézünk a tollfelvásárlók között. Vagy veszünk bizományba egy karton kétes eredetű Fa tusfürdőt, és megpróbáljuk eladni Nagykanizsán, a vásárban. Ha megtudjuk holnapután, hogy megint vesznek rezet, akkor mi is veszünk...

– Ha nincs idő és perspektíva, s ha nincs műfaj és színvonal, akkor ez azt is jelenti, hogy nincsenek üzleti kapcsolatok. Nincsen munkamegosztás, és nincsenek kollégák; hát hogyan is lehetne ilyen feltételek mellett feladatmegosztásra játszani? Ki tudja még reggel, hogy mi lesz délután? Ez igazi „magánzós” játszma.

De nincsenek igazából stabil kuncsaftok és üzletfelek sem. A stabil üzleti kapcsolatok csak hosszú távú „kiegyenlítésben” élhetnek, de hosszú táv nincs, csak az adott pillanat. Az adott pillanatban maximalizált előny a kuncsaft „átvágásában” realizálható. De akkor ugyan miért térne az vissza? (És ha visszatér, abból is mi jót lehetne remélni?) Szóval, ha jó bolt volt is az a tusfürdő Nagykanizsán, akkor nagy valószínűséggel túl jó is volt ahhoz, hogy belátható időn belül érdemes legyen azzal oda visszatérni. Akkor: inkább Sarkad, és inkább teflon.

A „cigány-paraszti vállalkozó”

E típus reprezentánsa sokkal inkább paraszt, mint vállalkozó.

Mindenekelőtt paraszt (azaz, nem csupán nem „vállalkozó”, de nem is „proletár”). Egzisztenciája a háztartására, a kertecskéjére, a földcskéjére, a tehénkéjére épül. „Az én házam az én váram”, amiben és amiből ha nem is lehet jól megélni, de annyi krumpli azért mindig megterem, amennyiből már nem hal éhen a család. Ennél több is összejöhet: a tejleadásból van annyi pénz, hogy abból a rezsit meg az OTP-t ki lehet fizetni.

A materiális körülményeken túl annyiban is paraszt, hogy presztízsét az adja, ha rendben van a portája, nem veri fel a kertjét a gaz, időben behordja

a szénáját stb., szóval, ő úgy „rendes cigány”, ahogy a „rendes paraszt” rendes. Majdnem teljesen asszimilálódott cigány.

Amiben más, mint a paraszt, és amennyiben mégiscsak cigány, annyiban tulajdonképpen vállalkozó.

Ugyanis a paraszti egzisztenciája biztonságára építve „kvázi-vállalkozóként” gyakorolhatja a kosár- és koszorúfonás, a csigázás, a gombázás vagy a kamillázás cigány praktikáit. Mondhatjuk, hogy ezek a dolgok egy kicsit hasonlatosak a vállalkozáshoz, hiszen van benne munka és némi egyéb befektetés, piaci értékesítés, sőt, piaci verseny, szóval valamennyire egy piaci viszonyrendszerben is értelmet tulajdoníthatunk ezeknek az aktivitásoknak.

Más oldalról: ezeknek a dolgoknak semmi közük sincs a vállalkozáshoz. Épp annyira abszurd vállalkozónak tekintenünk ezt a figurát, mint amennyire abszurd volna vállalkozónak tekinteni azt a mezőkövesdi vagy kalocsai parasztasszonyt, aki telente hímzéssel egészítette ki jövedelmét.

Ebből a „vállalkozásból” csak a lényeg hiányzik: a vállalkozói kockázat. Munkájának nincs tétje. Olyan, mint a lottó – ha bejön, akkor jó, de ha nem, az sem baj. Nincs benne befektetés, és ebben a műfajban bármivel meg lehet próbálkozni, amihez nem kell befektetés. Nem kell jónak lennie a produkciónak, nem kell hozzá vevőt sem találni – akkor sincs belőle bukás. Nem kell kockáztatni presztízst, „goodwill”-t, nem kell, sőt, nem is szabad e vállalkozásokhoz igazítani terveket, perspektívákat.

Nemhogy nincs tét, nincs kockázat, de ez a játék kifejezetten a kockázatok elkerüléséről, a több lábon állás biztonságáról szól.

Kívülről megítélni, viszonyulni e „vállalkozáshoz” lehetetlenség. Minden dolog csak a paraszti egzisztencia és a háztartás üzemmenete szemszögéből ruházódik fel értelemmel. Azaz: nem tudható az, hogy milyen értékűek a befektetések, hiszen a „befektetéseket” azért eszközlik, mert 0 értékűek: hulladék vagy más ingyen szerezhető (pl. természeti) javak, másra nem fordítható munkaerő (pl. gyerekek és öregek) és munkaidő. Minden bevétel tiszta haszon. Hatékonyság, megtérülés, más közgazdasági mutatók nem számolhatók.

Ahhoz, hogy ez a tevékenység jobban megérje, többet lehessen kinyerni belőle, ahhoz már ténylegesen be is kellene fektetni. Node akkor már nem is róluk lenne szó...

Az „új, demokratikus cigány-mozgalmár vállalkozó”

Sok szempontból a legszimpatikusabb jelenség. Ő az az igazi drámai hős, akinek politikai-erkölcsi szempontját maradéktalanul el lehet fogadni, és akinek sorsába bele van írva a katartikus bukás.

Erkölcsi lény, aki öntudatára ébredt relatív helyzetéből származó erkölcsi felelősségének, aki „tartozik” annyi szolidaritással saját közösségének, hogy a picit is a többiek fölé emelkedett pozíciójából származó előnyökből a többieknek is megpróbáljon juttatni, hogy megossza azt, amiye van, és amire esetleg szert tud tenni.

Vállalkoznia kell, mert megélte, hogy csak saját magára-magukra számít-

hat, de megtapasztalhatta azt is, hogy azért ez önmagában is érték. Büszke „(majdnem)fekete párdúc”, aki nem akar ping-pong labda lenni semmilyen (politikai) meccsben, aki érzi és látja, hogy nem számíthat semmilyen politikai patrónusra odafönt – ő annak úgyis csak „eszköze” lehet, nem „célja”.

Vállalkoznia kell, mert érzi azt, hogy megeshet, hogy segélyhez könnyebben juthatna, mint amekkora erőfeszítés és áldozat az önálló vállalkozás összegründolása, de a segéllyel újabb megaláztatások, újabb meghunyászkodások és újabb kiszolgáltatott, függő helyzetek is jönnek, sőt, egyre gyakrabban jönnek. Amolyan demokrata küldetéstudattal vállalja, hogy meg kell nyernie a háborút, és azt is tudja, hogy eközben nem ígérhet mást, mint „vért, izzadságot és könnyeket”. Az az igazi tragédiája, hogy ilyen áron is mozgósítani tudja az embereket, ő is, társai is hajlandók és képesek lesznek önmagukat felülmúló teljesítményre – de ez kevés a vállalkozás sikeréhez. Kevés, és a bukás oka leginkább néptribúnunk képességeinek a hiánya.

Igaz, hogy prófétikus látnokként el tudja képzelni a szebb jövőt, ám az odavezető utat nem. Tudja, hogy bizonyos feltételeket teljesíteni kell, de azt észre sem veszi, hogy ő legfeljebb „művezető” egy olyan vállalatban, amelynek nincs egyetlen „irodistája” sem.

Mezőgazdasági vállalkozásban tudja, hogy a múlt örökségéhez képest emberfeletti teljesítmény, ha az uborka rendszeresen és rendesen meg van kapálva (és tényleg fantasztikus, de meg van kapálva), de ezen túl már semmit sem lát. Nem tudja, hogy ki fogja megvenni, elszállítani az uborkát, és bele sem gondol, legfeljebb szorong attól, hogy mi lesz jövőre.

Tökéletesen képtelen azt mérlegelni, hogy mi éri meg, vagy mi érné meg jobban; hogy milyen feltételek kellenének egy konszolidált gazdasági üzemmenethez. Őt amolyan igazi, együgyű demokratikus politikusként egy dolog érdekli: az éppen futó kampány sikere. Ezért lesz megkapálva az uborka. Ezért rohad ott a sor végén. Egy kicsit olyan, mint Zorba, a görög: nem lehet tudni, hogy röhög-e, vagy sír-e, látván azt, hogy valami gyönyörűt hozott össze, ám az egy percre sem működik. „Főnök! Micsoda összeomlás!” És azért a maga szirtakiját is kitalálja, amitől persze az összeomlás az összeomlás, de azért egy kis katarzis is van.

Továbbá: politikusként is, erkölcsi tekintélyként is a színen lehet maradni akkor is, ha vállalkozóként végérvényes a bukás.

A „cigány népművelő vállalkozó”

Sok dologban hasonlatos az első típushoz. Az ő gyökerei is a múlt rendszerbe nyúlnak, de kevésbé annak politikai intézményeihez, mint inkább az önmagát már 30 éve állandóan megújítani akaró kultúrházaihoz, művelődési központjaihoz. Ez az indulás azért nagyon eltérő, mert a különböző reformok (nyitott ház, klubmozgalmak, klubkönyvtár stb.) a hatalom ortodox tiszteletével szemben felállítható értékeket, érdekeket is a felszínre hoztak, sőt, a kultúra területén az önszervezés tanulásának terepét is biztosították (folklor- és popgyűttesek, klubok, gyerektáboroztatások stb.). Ez az önszervező tapasztalat kiterjedt bizonyos kollektív erőforrások (így pénz, munkaerő, szakmai ta-

nácsadók és konzulensek stb.) kontrolljának, kezelésének és elszámolásának megtanulására is.

Ezek az önszervező technikák is részben „kijárós” technikák, de ezekben az esetekben már inkább a kölcsönös előnyökön alapuló üzletekről, mint elveket nélkülöző patrónus-kliens viszonyokról van szó, hiszen a művelődési házak is nagyrészt a kulturális szerveződéseknek teret adó fórumokként vették legitimizálni magukat.

A racionálisabb kölcsönösségen túl a kulturális intézmények világa mégiscsak kínált interiorizálható közösségi és kulturális értékeket, egyszersmind teret biztosítva az elvont értékek körén belül a valódi önálló kezdeményezéseknek. És az sem elhanyagolható körülmény, hogy noha ki kellett járni a pénzt a cigánygyerekek táboroztatására vagy az együttes hangszereire – de azért el is kellett vinni néhány gyereket táborozni, meg legalább a próbákig el kellett jutni az együttessel.

Bármilyen rész-sikerig való eljutáshoz számot kellett adni némi kompromisszum-készségről is, mind „kifelé”, mind „befelé”.

E megfontolások alapján úgy tűnik, hogy ez a „kultúrnyik”-i előélet jelenti a legmegfelelőbb proto-vállalkozási feltételeket. És valóban...

Vannak olyan szempontok, amelyekből azért ez a háttér sem optimális. Egyrészt ez az indulás nem a kifelé, a vevők felé irányuló orientációra való hajlamosságot hozza, hanem részben belső, autonóm értékek, részben univerzális, emelkedett eszmék prioritását. Egyáltalán nem biztos, hogy ez piaci közegben is kamatoztatható.

Ugyancsak nem következik ebből a világból az ütemezett, a likviditást is figyelembe vevő megtérülési, racionális logika.

Végül, mint azt a vállalkozásokba tévedt értelmiségiek kudarcaiból is láthatjuk, nagy a veszélye annak a „lilaságnak”, amely nemcsak üzleti bukásokat hozhat, hanem még „meg is magyarázzák”.

Miért nem igazi vállalkozók a félig-meddig vállalkozók?

A szövegben jelzett speciális vállalkozói fogyatékoságok mellett, valamint a dolgozat első részében vázolt vállalkozási filozófiával szembeállítva általánosnak ítéltük a vállalkozói képességek hiányát a következő területeken:

1. A produkció megjelenítésére, minőségére, nagyszerűségére, a vevők megnyerésére irányuló ambíciók hiánya.

2. Az előző ponttal igen szorosan összefüggően: az értékesítési koncepciók, a vásárlói kör megcélzására vonatkozó koncepciók hiánya.

3. Az előzőekben jelzett tervek érvényesítésére vonatkozó stratégiák hiánya, az ezekben a kérdésekben mozgósítható partnerekkel való együttműködés hiánya (fejlesztők, marketingesek, kereskedők stb.), ill. az ő érdekeikhez való alkalmazkodóképesség hiánya.

4. Fázisokra bontott és ütemezett tervezés hiánya, azaz: ha szép álmok és elképzelések – akár még reálisak – vannak is, a hozzájuk vezető útra, a további lépésekre vonatkozó elképzelések hiányoznak.

5. A fázisokhoz és ütemekhez rendelt finanszírozási technikák, koncepciók hiánya.

ciók és eszközök hiánya, a pénzkezelés technikai tudásának hiánya (bankok, hitelek, bérleti és lízing-konstrukciók, folyószámla- és értékpapírkezelés, fizetési technikák stb.).

6. Az erőforrások kontrolljának, az üzemmenet áttekintésének és az adminisztráció, az ügyvitel, a belső információk kezelésének hiányosságai.

7. A személyzeti és munkaerőpolitikai stratégiák hiánya.

8. Kockázatkerülés, felelősségáthárítás, újabb segítyt, újabb támogatást „zsaroló” technikák (fusson a támogató a pénze után).

Ezek meglehetősen súlyosnak minősíthető hiányosságok. Figyelembevételük megfontolandó mind az oktatási programok tervezésénél, mind a pályázatok meghirdetésénél-értékelésénél.

Az emancipáció útjai – a vállalkozások szemszögéből

Igen sarkítottan, már-már tarthatatlanul leegyszerűsítve arra a kérdésre szeretnénk végül rátérni, hogy elvileg miféle kitörési lehetőségek kínálkoznak a cigányok számára ahhoz, hogy – ismét inkább csupán érzékeltetve, mint megnevezve az indulóhelyzet sajátosságát – kikerülhessenek a mindenki számára elfogadhatatlan „törzsi” létből. Igyekezem érzékeltetni azt is, hogy az egyes kitörési lehetőségek hogyan hozhatók összefüggésbe a vállalkozás fogalmával és magukkal a vállalkozásokkal.

A proletarizálódás

Ez az út jól ismert; ami sikeresnek volt tekinthető a cigányság felemelkedésében, emancipálódásában és integrálódásában az elmúlt évtizedekben, az ezen az úton sikeredett.

A mai, munkanélküliséggel terhes helyzet nem csupán abból a szempontból tragikus, hogy a már elért sikereket, befektetéseket és „önfeladásokat” teszi semmissé, de azért is az, mert a kitörés egyetlen bevált és működőképes pályáját rekeszti el.

Ez nemcsak a már megszerzett státusz elvesztését, hanem minden remény és perspektíva semmissé válását is jelenti. Morbid dolog mérlegelni, de talán mégis ez az utóbbi veszteség a jelentősebb. És épp ezért pártolendő és bátorítandó minden, bármilyen kísérlet a cigányok emancipálására: ha „roszszak” is a kísérletek, ha materiális sikereket nem hoznak is, ébren tartják a reményt, a többre vágyás ambícióit...

Maga a proletarizálódás mint bizonyos rétegek „civilizációs betörése”, mint a kapitalista (és szocialista) gyarmatosítás társadalomkezelési technológiája – ismert és működő mechanizmus, időtől és helytől függetlenül is.

A modern magyar társadalomfejlődés mindig is alapvetően erre, a főleg paraszti tömegek iparba való betörésére épült. Nem kifejezetten magyar sajátosság az sem, hogy e „betörés” mindig hullámokban, tömeges kampányokban zajlott, és az sem egyedien magyar jelenség, hogy e hullámok mindig valamilyen (háborús, politikai és gazdasági) válságokra adott reakciók,

az azokból való kilábalásra hivatkozó, ezt szolgáló, az agressziót sem nélkülöző kampányok voltak – a múlt század harmadik harmadától kezdve, kb. 20 éves periódusokkal.

Jellemzően magyarnak azt az extenzív, szocialista iparfejlődést tarthatjuk, amely sajátos politikai hangszereléssel (tsz-szervezés a negyvenes évek végén, az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején, gazdaságpolitikai kampányok a hetvenes évektől stb.), de igencsak tradicionális eszközökkel törte be a parasztokat, később a cigányokat az iparba.

Noha nem lehetnek kétségeink afelől, hogy e folyamatokat nem a cigányok érdekei mozgatták, letagadhatatlan, hogy a cigányok hasznot húztak belőlük. Nem csupán arról van szó, hogy a biztos kereset biztosabbá tette a megélhetést, ha alacsony szinten is, de stabilabbá tette az egzisztenciát, konszolidáltabb életvitelt tett lehetővé. Az extenzív munkaerőpolitika bőséges kínálatot teremtett a munkaerőpiacon, azaz, ha nem is jó munkák között, de azért választani lehetett a különböző munkalehetőségekből. Ez a választási lehetőség tanulási, szocializációs esélyt is teremtett: mindenhol el lehetett jönni, és valahol, valamilyen munkát azért mindig lehetett találni.

A körülményektől egyáltalán nem függetleníthetően, de lehetőség volt különböző karrierrek befutására különböző stratégiákkal.

Ne legyenek illúzióink: a tipikus „cigány-karrier” a menekülés karrierje, vagyis addig maradni egy helyben, amíg elviselhető, és ha már nem lehet elviselni, akkor odébb kell állni. Ez a munkaerőpiaci szegmens a „napszámos” jellegű, „tróger”-munkák piaca. Ezen belül is dominánsak a rossz munkakörülményekkel jellemezhető „rabszolgamunkák”: a „szabad ég alatti” ágazatok (mezőgazdaság, építőipar, szállítás) segéd munkái vagy a nehézipari, melegüzemi segéd munkák. Az ilyen munkaúthoz kapcsolódva kialakult munkahelyváltási szokás, kultúra nem kis részben maga is oka a cigányok nagy arányú munkanélküliségének: a még létező munkahelyek továbbra is rosszak, onnan továbbra is csak menekülni lehet – csak már nincsen hova.

Aki bárhol gyökeret tudott eresztetni, annak már megnyíltak valamilyen felfelé mutató perspektívák (aki nem, az továbbállt). Ilyen pálya lehetett a jogosítvány megszerzése, a „szabad” sofőrré válás. A „számárlétrán” való felfelé araszolást kínálták a tradicionális nehézipari ágazatok és üzemek, mint a bánya, a kohó, az építőanyagipar (tégla, üveg stb.). Ezek a belső előmeneteli lehetőségekkel jellemezhető nagyüzemek nemcsak technológiai, hanem gyakran politikai lojalitást is igényeltek, így el lehetett mozdulni a politikai karrier felé is. Mára ezek a pályák is zsákutcákká váltak: a szóban forgó ágazatok mindegyike válságágazat. Itt igaz különösen az, hogy a korábbi relatív sikerek, felemelkedések még visszamenőleg is semmissé váltak.

Egyértelműen azok a karrierrek a legsikeresebbek, amelyeket a munkával kiérdemelt, munka mellett megszerzett „valódi” (azaz: univerzális és konvertálható) szakképzettség megszerzéséhez kötődnek. Azt lehet mondani, hogy a fizikai munkások körében – legyenek cigányok, vagy sem – azok az univerzális, legjellemzőbben karbantartó szakmunkások indulhattak eséllyel vállalkozóként, akik e szakmák gyakorlása közben megtanultak „mozogni”, alkudni és érdekeket képviselni a gyárvilágban, akik megtanulták eközben elhelyezni munkájukat a második gazdaság piacain. Nem lehetnek illúzióink

az efféle „univerzális szakmával” rendelkező cigányok tömegeiről, de valószínűleg e körben kereshetjük a mai és a jövőbeni „igazi” vállalkozókat.

Ennél persze súlyosabban megfontolandó szempont az, hogy ha a cigányok integrálódása és emancipálódása szempontjából a proletarizálódás a legbeváltabb, legegyszerűbb perspektíva, akkor nem az lenne-e az igazán cigánypárti támogatási stratégia, ha a cigányok munkavállalói pályáinak ápolását és fenntartását célozná meg a támogatás. Vagyis, *ha nem maguk a cigányok kapnák a támogatásokat, hanem azok, akik cigányokat foglalkoztatnak*. Nem könnyű támogatói feladat ez, hiszen abban sokkal könnyebb dönteni, hogy cigány-e vagy sem az, akinek pénzt akarok adni, mint arra garanciákat kapni, hogy delikvenssem a pénzemen cigányokat fog alkalmazni.

A parasztosodás

Igen ellentmondásos perspektíva. Épp annyira ellentmondásos, mint maga a paraszti lét a parasztság végérvényes felbomlása után, vagy mint a különböző romantikus ideákból táplálkozó parasztpolitikák és -ideológiák.

A perspektíva abból a szempontból vonzó, hogy olyan naturáliákra vél felépíteni kissé divatjamúlt, de üzemképes egzisztenciákat, amelyek még felkelhetők, megteremthetők. Ha pénz, pénzkereső munka, piacképes vállalkozás és tőke nincs is – azért egy kis kertecske, földecske, tehénke még akadhat. És ha ezek a források valóban megalapozhatnak valamilyen stabil létfeltételeket, akkor akár még valami szebb és emancipáltabb perspektíva is kikerekedhet belőle.

A parasztosodásra játszani nagyon hatékony segítségnek tűnik: azt kell használni, ami van; nem arról kell álmodozni, ami úgy sincs.

Ha az ember jobban megvizsgálja e lehetőségeket, számos erős kétely merülhet fel benne. Egyrészt azért, mert ma már nem lehet olyan önellátó háztartást üzemeltetni, mint a századfordulón vagy akár a harmincas években, másrészt pedig az értékesíthető termék előállításához, szállításához, eladásához már beruházás, tőke is kell. Tehát nem lehet megélni csak a föld és a természet adottságaiból. Azután: ha már tőke kell, akkor miért éppen a legváltságosabb ágazatba kellene tőkét befektetni, beruházni? Gazdaságilag teljesen értelmetlen olyan területekre tőkét kihelyezni, ahonnan a piaci tőketulajdonosok éppen menekítik, amit csak tudnak.

Röviden, ha már pénz is kell, tőke is kell – akkor az egésznek semmi értelme sincsen.

De tételezzük fel egy pillanatra, hogy nem kellene piaci kapcsolatok, nem kell nyitni a világra, megvalósítható az az önellátó háztartási gazdaság, ami az állandóan zárt kertkapuk mögött is üzemeltethető, és ami megélhetést tud biztosítani a családnak. Ámde akkor hol vannak az emancipatorikus társadalompolitikai értékek? Lehet azt remélni, hogy a remeteségbe visszahúzódó „új-parasztok” teljesebb értékű, a köz ügyeiben tájékozódni, azokat befolyásolni képes polgárok lesznek? Kétséges.

A parasztosodásnak egyetlen, meglehetősen korlátozott terjedelmű kontextusban lehet értelme. A probléma abban konceptualizálható, hogy a szo-

ciális jövedelmek és segélyek nem elegendőek egy család szükségleteinek fedezésére. Ha a segélyek kiegészíthetők egy kis krumplival, malaccal, házi pálinkával, akkor ezeket összerakva már ki lehet jönni valahogyan. Kertecske, földecske, tehénke – ez semmi. Segélyke plusz kertecske, földecske, tehénke: ez már egy gyakorolható túlélési stratégia.

Nem több ennél, de lássuk be, manapság már ez is valami...

Más megfogalmazásban: igen ritkán teljesülő feltételek esetén remélhető az, hogy vállalkozástámogatási eszközökkel a semmiből jövő, paraszti múlt nélküli cigányokat prosperáló farmergazdaság megteremtéséhez lehet segíteni. (Ez persze, igaz másokra is.) Sokkal gyakoribb eset az, hogy a cigányok megélhetéséhez hozzá lehet járulni olyan, a Magyary-féle hagyományban „produktív szociálpolitikának” nevezett szociálpolitikai eszközökkel, amelyek a természetes, paraszti önfenntartó gazdálkodást kiegészítő-megtámogató eszközök (igen durván: olykor egy malac vagy tíz csirke természetben jobban támogatja falusi családok megélhetését, mint annak egyenértéke pénzbeni segélyként.) Ezekkel az eszközökkel, sajnos, egyre gyakrabban kell számolnunk, akkor is, ha nem szeretjük őket. Nem szabad azonban összekevernünk a két „mezőgazdasági-szociálpolitikai” eszközt: a tíz csirkét vagy a zsák vetőkrumplit nem tekinthetjük „vállalkozásfejlesztési” támogatásnak, és üzleti tervet sem kérhetünk attól, akinek tíz csirkét akarunk támogatásként adni.

Vállalkozás

Ez lehetne a megoldás, ha összejön. De nem nagyon jön össze. A világban a vállalkozásokat támogató politikákat „középosztályi” politikákként szokták jellemezni. Ezek valóban a középosztálynak szóló politikák annyiban, amennyiben a valamennyi felhalmozott vagyonnal bíró réteget célozzák meg azzal az üzenettel, hogy kezdjenek vállalkozásba, csináljanak „működő” tőkét a banki széfelekben és értékpapírokból összegyűlt vagyonukból. Ez ma itt nem volna tisztességes üzenet, mert felhalmozni egyedül állampapírban érdemes, de egyébként nem is volna túl bölcs üzenet, mert nem lenne túl széles körű hallgatósága.

Szociológusként nem feledkezhetünk meg egy másik nehézségről sem. Nevezetesen arról, hogy ha külső támogatással, különösen, ha külső bátorításra egy cigány közösségben beindul egy vállalkozás, és működik is, akkor az garantáltan szétveri a tradicionális közösségi normákat, viselkedési és együttélési szabályokat. Egy vállalkozó csak akkor tudja üzemeltetni a vállalkozását, ha üzleti-társadalmi kapcsolatait érdekei szerint alakítja. Nem lehet sikeres vállalkozó az, akit nem érdekei, hanem a közössége tradicionális normái irányítanak.

Mindez ahhoz a szomorú konklúzióhoz vezet, hogy megeshet: a legjobb szándékú, sikeresen menedzselt, cigányokat célzó vállalkozásfejlesztési program a közösségi normák megváltoztatásához-szétveréséhez, a közösség vállalkozásba való „betöréséhez” vezet. Kockázatos dolog bármilyen vállalkozásba befogni, azt támogatni, de ebben az esetben a bukás hatványozott bukást fog jelenteni.

Ahhoz, hogy valaki egy cigányközösségben sikeres vállalkozó lehessen, nem elegendő, hogy az üzletmenetet képes legyen megtervezni és menedzselni: ehhez a társadalmi viszonyok alakítását is terveznie és menedzselnie kell. Társadalmi mértékegységekben is mérlegelni kell tudnia „cost”-okat és „benefit”-eket.

Hogy – akár általánosíthatóan is – a cigányok, a cigányság helyzete fenn tarthatatlan, az számomra evidencia. Hogy az emancipálódás, az integrálódás irányába lépni kellene, az is nyilvánvaló.

Mindazok, akikkel e munka során kapcsolatba kerültem, megpróbáltak lépéseket tenni ebben az irányban, és ha a „benefitek” egyelőre kétségesek is, már eddig is sokat ruháztak ebbe be, már eddig is nagy „árakat” fizettek meg.

Ezért mindent tiszteletem, nagyrabecsülésem és barátságom az övék. És ezért sem sikerülhetett ezen írásomban megmaradnom a hűvös, emócióktól mentes, tudományos tárgyilagosság stílusában...

Charles Zastrow

Mit tegyünk, hogy a szociális munka élvezetes hivatás legyen?*

Ennek a fejezetnek az a fő témája, hogy hogyan éljük túl és miképp élvezzük a szociális munkás hivatást. Az első részben arról fogok írni, hogyan kezeljük a szociális munkás hallgatók körében gyakran jelentkező problémákat. A következő részek arról szólnak, hogy miképp kerüljük el a kiégést, hogyan éljük túl a bürokráciát, illetve miképp élvezzük a szociális munkát és az életet általában.

A hallgatók gyakori kérdései

A szociális munka tanáraként szerzett tapasztalataim közül az egyik legmeglepőbb az volt, hogy bár a hallgatók általában igen hasonló kérdéseket tesznek fel a hivatásukkal kapcsolatban, mégis azt hiszik, ezekkel a problémákkal csak ők küszködnek, mások nem, és ezért igyekeznek ezeket titokban tartani, és nem is osztják meg szívesen másokkal. Ebben a részben sorra veszek néhány gyakran felmerülő kérdést, és igyekszem ötleteket adni a megválaszolásukhoz.

– *Képes leszek-e megfelelően teljesíteni a terephelyen?*

Több részletkérdés kapcsolódik a fenti kérdéshez. Elfogadnak-e majd, és szeretni fognak-e a kollégák a terephelyen? Elfogadnak-e majd, és szeretni fognak-e a klienseim? Tudok-e segíteni a klienseimnek? Elfogadható-e a ruha, amelyet viselek? Nem fognak-e akadályozni a munkában a hibáim? (Minden hallgatónak vannak elképzelései hibái tömegéről – ilyenek a szokatlan hang, az érthető beszédre való képtelenség, a nem megfelelő megjelenés, a képtelenség a beszélgetés kezdeményezésére és fenntartására stb.; a hallgatók önön maguk legkegyetlenebb kritikussai.) Érzelmileg elég stabil vagyok-e ahhoz, hogy kibírjam a terepen? Képes leszek-e telefonálni, diktálni a titkár-

* Részlet a szerző *The Practice of Social Work* c. művéből (Wadsworth Publishing Company, Belmont, California, 1992, 308–340. o.)

nőnek? Meg tudom-e tanulni az adminisztrációt? Nem fognak-e megtámadni a kliensek? Nem fog-e elomlani a kocsim, és odaérek-e, ahová mennem kell? Nem leszek-e túl ideges vagy rémült, ha megbíznak valamilyen feladattal?

Húsz éve dolgozom terepgyakorlatot végző hallgatók szupervizoraként, és gyakorlatilag minden hallgatótól hallottam ilyen vagy hasonló kérdéseket. Csak azokkal a hallgatókkal voltak gondjaim, amikor terephelyet kerestem nekik, akiknek nem voltak ilyen problémáik, ez azt jelentette ugyanis, hogy nem eléggé érzékenyek önmagukkal szemben. Ha egy hallgató nem eléggé érzékeny a személyes problémák és érzelmek iránt, nem lehet eléggé érzékeny a kliensek gondolatai és érzelmei iránt sem, és ezért nem lehet képzett tanácsadó.

Gyakorlatilag minden hallgató szorong az első terepgyakorlat előtt és az első pár hét alatt, amelyet a terepen tölt. Ez a szorongás biztosan megjósolható. A hallgatók azt fogják tapasztalni, hogy a szorongás nem túl magas szintje is kiszívja energiáikat, és esténként kimerülten mennek haza.

Bár az ilyen szorongás és problématudat normális, van mód a csökkentésére.

a. A legtöbb szociálismunkás iskolában van arra lehetőség, hogy a hallgató beleszóljon a gyakorlóterep kiválasztásába. Ilyen módon azt is megteheti, hogy ellátogasson arra a terephelyre, amelynek választását fontolgatja. Megismerkedhet a kollégákkal, kaphat leírást a programjairól, és megkérdezheti, hogy mit várnak a gyakorló hallgatótól. Más kérdéseket – például az öltözködési elvárásokat – is meg lehet beszélni. Ha a látogatás után jelentős fenntartásai maradnak a terephellyel kapcsolatban, beszélje ezt meg a terepmunkát szervező tanárral. Ha ezek után is marad valamilyen aggodalma a tereppel kapcsolatban, a legtöbb szociálismunkás képző iskola lehetővé teszi, hogy másik terephelyet is megnézzon.

b. Kérdezze ki azokat a hallgatókat, akik éppen terepgyakorlaton vannak, vagy voltak korábban. Beszélje meg velük aggodalmait, és kérje ki véleményüket. Az ilyen beszélgetés megvilágíthatja, hogy milyen is valóban a terepgyakorlat, és választ adhat kérdéseinek zömére. Különösen hasznos azokkal a hallgatókkal beszélni, akik már dolgoztak az Ön által választott helyen.

c. Beszélje meg problémáit a gyakorlatot szervező tanárral. Ő biztosan választ tud adni számos kérdésre, és további információkkal tud szolgálni az intézményről.

d. Vállalkozzon a tanórán a tanácsadói helyzetet szimuláló szerepjátékokban való szereplésre! Különösen hasznos ez, ha videofelvétel is készül a helyzetről. Az ilyen szerepjáték lehetővé teszi, hogy felmérje és fejlessze interjúkészítési készségeit. Zastrow és Navarre (1979) vizsgálatukban azt találták, hogy a tanácsadási helyzetet szimuláló szerepjáték, melyet videóra is rögzítettek, elmélyíti a hallgatóknak a saját tanácsadási készségeikre vonatkozó önbizalmát.

e. Meg kell jegyezni, hogy a fenti javaslatok csökkentik ugyan, de nem szüntetik meg az Ön aggodalmait a terepgyakorlattal kapcsolatban. Normálisnak tekinthető tehát, ha a gyakorlat kezdetén lesznek szorongásai. Ahogy

az idő múlik, a hallgatók többsége visszajelzéseket kap arról, hogy jól végzi a munkáját, és így egyre nyugodtabb lesz.

Jó, ha a gyakorlóhelyen végzett munka során megbeszéli problémáit a tereptanárával, és felteszi neki kérdéseit az intézmény eljárásaival, céljaival és a terepgyakorlaton lévő hallgatókhoz fűződő elvárásaival kapcsolatban. Akkor is kérdezzen, ha nem tudja pontosan, hogyan teljesítse az előírt feladatot. Az Ön és a tereptanára közötti nyitott kommunikáció kulcsfontosságú a terepgyakorlat sikeressége szempontjából.

–Képes leszek-e hatékonyan megcsinálni az interjút az első kliensemmel?

A hallgatóknak általában sokféle, a fenti kérdéssel kapcsolatos aggodalma van. Például: fogom-e tudni, hogy mit kell mondanom? Képes leszek-e fenntartani a beszélgetést? Ha rosszat mondok, nem okoz-e ez katasztrófát a kliensemnek? Hogyan mutakozzam be? A kliens rá fog-e jönni, hogy én csak egy hallgató vagyok, és nem fogja-e emiatt úgy érezni, hogy ő a kísérleti alany, akin én tanulok? Mi lesz, ha leblokkolok, és nem leszek képes meg-szólalni? Tudom-e egyáltalán vállalni azt az óriási felelősséget, amelyet a tanácsadás jelent? Magamnak is vannak megoldatlan problémáim, hogyan tudok így segíteni másokon?

A hallgatók egy része oly mértékben szorong az első kliensével való találkozás előtt, hogy nem tud éjjel aludni, vagy görcsös fejfájás gyötri. Néhányan elmesélték nekem, hogy idegességükben nem tudtak enni, hasmenésük támadt vagy hánytak. Ez mind előfordulhat. Bizony, még ezekkel a súlyos tünetekkel sincs senki egyedül. Továbbá nem valószínű, hogy „tarolni” fog az első interjúján. De ahogyan a legszorongóbb hallgatók később elmondták, miután az interjú elkezdődött, ők egyre nyugodtabban tették dolgukat.

Íme, néhány tanács, amely talán segíteni fog:

a. A tanácsadási helyzetet modellező szerepjáték, melyben egyaránt eljátsza a tanácsadó és a kliens szerepét, különösen hasznos, mert tanácsadói gyakorlatot biztosít.

b. Készüljön fel az interjú előtt! Határozza meg a céljait, gondolja végig, milyen kérdéseket kell feltennie, hogyan teljesítse ezeket. Gondolja végig, hogy mit tanult az interjú kezdéséről, befejezéséről, a kapcsolatteremtésről, továbbá, hogy miképp kezdje el a kliens problémájának megbeszélését.

c. A kliens sokkal kevésbé sérülékeny, mint azt a kezdő tanácsadó hiszi. Ha valamit elfelejtett, azt valószínűleg pótolhatja egy következő interjúban. Azzal, hogy nem tudott jól megfogalmazni egy kérdést, még nem csinált túl nagy zavart a kliens életében. Irracionális dolog azt hinni, hogy ha valamilyen hibát ejt az első interjúban, akkor katasztrófát okoz a kliensnek – senkinek sincs ekkora hatalma. A klienseknek rendszerint sokkal nagyobb traumákat és sokkal kaotikusabb helyzeteket kell kibírnuk, mint egy beszélgetés, túléltek azokat is, így valószínű, hogy a hallgatóval folytatott beszélgetést is túl fogják élni.

d. Nézze át az interjút a tereptanárral vagy az iskolai szupervizorával, hogy együtt meghatározzák, mit csinált jól, és mely aspektusokban kell még

fejlődni. Értelmetlen azt várni, hogy az első interjúja tökéletes legyen, még a későbbiekől sem kell ezt várni. Mindenki tévedhet, így Ön is el fog követni hibákat. Ráadásul a terepgyakorlat célja a tanulás, tehát az, hogy kipróbálja és fejlessze szociális munkás készségeit és technikáit. Ezért a terephelyen a kollégái azt várják magától, hogy tanuljon, fejlődjön, és hibákat kövessen el. A terepgyakorlaton általában azok a hallgatók teljesítenek a legjobban, akik igyekeznek kipróbálni és fejleszteni szakmai készségeiket. Súlyos hiba a gyakorlólóhelyen visszahúzódní a tevékenységtől azért, mert fél, hogy hibát fog elkövetni. Ha a hallgató igyekszik minél kevesebb hibát elkövetni, az azt jelenti, hogy igyekszik elkerülni a munkát, és ezért rosszabb osztályzatot fog kapni.

e. Ha sajátos kérdései vannak az első interjú elvégzése előtt, legjobb, ha megkérdezi a tereptanárt. Például, ha nem tudja, megmondja-e kliensének, hogy gyakorló hallgató. A különböző terephelyeken különbözőképpen kezelik ezt a problémát. A gyakorlólóhelyen a tereptanára szeretné hallani a kérdéseit, mert csak így tudja megállapítani, hogy Ön hol tart, és miképp tudja Önt a legjobban segíteni. A tereptanára is volt kezdő valamikor, és volt terepgyakorlaton, úgyhogy tudja, milyen nehézségekkel kell megküzdnie, és szeretne segíteni magának. Sok tereptanár mesélte, hogy a hallgatók kérdései gyakran új megvilágításba helyezték mindennapi gyakorlatukat, ami segítette tanácsadási és interjúkészítési készségeik fejlődését.

– Kétségbe vagyok esve, mert tereptanárom nagyszerűen dolgozik a kliensekkel, sokkal jobban, mint én – képes leszek én valaha ezt jól csinálni?

Sok gyakorlón lévő hallgató, amikor látja tereptanára, kollégái vagy iskolai szupervizora szakmai készségeit, kétségbeesik, mert rájön, hogy saját készségei kevésbé fejlettek. Ettől megijednek, és attól félnek, hogy ők erre sosem lesznek képesek. Értelmetlen volna elvárni, hogy a hallgató ugyanolyan jól tudjon interjúzni vagy tanácsadást végezni, mint a szupervizor, aki sokkal hosszabb ideig vett részt képzésben, és sokkal nagyobb tapasztalattal rendelkezik. További képzéssel és gyakorlattal a kezdő tanácsadó végül a szupervizorhoz hasonló szintű készségek birtokába jut. „Rómát sem egy nap alatt építették fel.” Kétségbeesés helyett tekintse a helyzet jobbik oldalát, és használja a tereptanárát szerepmódelként a saját szakmai készségeinek kialakításában.

– Hogyan fogom tudni elválasztani a tanácsadói szerepet a barátságtól?

A gyakorló hallgatóknak általában csak kevés kliensük van, ez lehetővé teszi, hogy jelentős időt töltsenek velük. Nem ritka, hogy a kliens kötődni kezd a szociális munkához, mivel a személyes problémák megosztása elősegíti a kötődés kialakulását. A hallgatók általában fiatalok és vonzóak, ez szintén elősegíti az érzelmi kötődés kifejlődését. Gyakran kérdezik is ezzel kapcsolatban a gyakorló hallgatók, hogy „ez a kliens szeretne barátkozni velem, hogyan kezeljem ezt az igényét?” Vagy: „A kliensem meghívott az otthonába. Menjek el?”; „A kliensem meghívott egy kólára (egy kávéra vagy vacsorára). Menjek el?”; „A kliensem javasolta, hogy menjünk el sétálni

(menjünk együtt golfozni, bárba vagy kártyázzunk). Fogadjam el a meghívást?”

Nem mondhatunk egyértelműen igent vagy nemet ezekre a kérdésekre. Sok intézmény helyteleníti, néhány tiltja a barátkozást a kliensekkel. Ha például egy pártfogó felügyelő barátkozik a klienseivel, ebből problémák származhatnak. A pártfogolt esetleg megszegheti a pártfogó felügyelethez kapcsolódó magatartási szabályok némelyikét, majd megpróbálhatja a pártfogóval kialakított barátságot felhasználva elkerülni a következményeket. Ráadásul más pártfogoltak tudomást szerezhetnek erről a baráti kapcsolatról, és arra a következtetésre juthatnak, hogy nem is kell olyan szigorúan betartani a szabályokat, mivel a pártfogó „jó fej”, és nem keménykező. Túl ezen, a pártfogó munkahelyi vezetői úgy gondolhatják, hogy a barátság érdekkonfliktusokhoz vezethet, és ezért komolyan ellenezhetik az ilyen kapcsolatot.

Továbbá: ha barátságba keveredik a kliensével, ez megnehezítheti a hatékony tanácsadást. Például a kliens nem fogadja el a javaslatait, mivel azokat az ő lebecsüléseként értelmezi. Tanácsadóként dolgozni olyan valakivel, akivel magánéleti kapcsolatunk is van, hasonlít ahhoz, amikor a családtagunkat próbáljuk tanítani autót vezetni.

Másrészről a kliens kötődése a tanácsadóhoz elősegítheti a kapcsolatépítést. Ezt a kötődést adott esetben pozitív módon hasznosítani lehet. Például láttam idős, apatikus, depressziós férfi klienseket a szeretetotthonban, akiknek nagyon tetszettek a fiatal gyakorló hallgatónők. A hallgatók pedig fel tudták használni ezt a kötődést az idősök motiválására, hogy részt vegyenek az otthon programjaiban (hobbi-tevékenységekben és barkácsolásban). Ha pedig valaki egyszer elkezdett ilyesmikkel foglalkozni, akkor elkezdti élvezni ezeket a dolgokat, következőképpen erősebb, boldogabb és aktívabb lesz.

Hogyan döntheti el a tanácsadó, hogy elfogadja-e a meghívást vagy sem? A válasz egyszerű. Ha a tanácsadó úgy látja, hogy valamilyen tevékenység javítani fogja a kettejük közötti munkakapcsolatot, és jótékony hatással lesz a kliensre, akkor meg kell tenni. Például vannak esetek, amikor érdemes elfogadni a kliens meghívását egy sétára, mivel a séta, a lazítás elősegítheti, hogy a kliens titkos, személyes problémáiról beszéljen. Másrészről: ha a tanácsadó úgy látja, hogy a meghívás elfogadása rossz hatással lehet a segítő kapcsolatra, akkor ne fogadja el. Ha például a tanácsadó úgy látja, hogy a sétára szóló meghívás mögött udvarlási szándék van, akkor jobb a meghívást udvariasan elhárítani.

Hasznos lehet, ha a kezdő szociális munkás tudatában van a baráti és a tanácsadói kapcsolat közötti alapvető különbségnek. A baráti kapcsolat mind az adás, mind a kapás mozzanatát magába foglalja, míg a segítő kapcsolatban a tanácsadó az, aki elsősorban ad, a kliens pedig elsősorban kap.

A kezdő tanácsadó gyakran nem tudja, hogyan lehet megkülönböztetni a kétféle kapcsolatot. A gyakorlattal ez a probléma általában eltűnik. A gyakorlott tanácsadók nyilvánvalóan könnyebben felfedezik a kliens hívása mögött megbúvó szándékot, és jobban meg tudják húzni a szakmai határokat. A gyakorlott tanácsadóknak több esetük van, emiatt általában kevesebb időt tudnak egy-egy kliensre fordítani, ezzel pedig csökken a barátkozás lehetősége.

– Hogyan kerülhetem el, hogy érzelmileg túlzottan bevonódjam a kliens problémájába?

Előbb vagy utóbb minden tanácsadóval előfordul, hogy egyes esetekben érzelmileg túlzottan bevonódik.

Nemrég szupervizora voltam egy hallgatónak, aki az önkormányzat gyermekvédelmi osztályán töltötte a gyakorlatát. Egyik esete egy tizennégy éves leány volt, aki korábban már több nevelőszülőnél is megfordult. A hallgató, Linda H. erősen kötődött klienséhez, főleg, mivel nagyon sajnálta, hogy a leány hároméves kora óta ide-oda hányódott a számtalan nevelőszülői család között. A tizennégy éves lány jártani kezdett egy fiúval, amit meglehetősen konzervatív nevelőszülei nem voltak képesek elfogadni. Konfliktusok támadtak közöttük, és a nevelőszülők javasolták a hivatalnak, hogy más nevelőszülőnél helyezték el a kislányt. Linda megszervezett egy találkozót a családdal és a lánnyal kompromisszumkötés céljával. A találkozó nem oldotta meg a problémákat, így Linda nagy erőfeszítéseket tett, hogy másik nevelőszülői családot találjon a lány számára. Megszervezte az első találkozót a lány és esetleges leendő nevelőszülei között. Saját állapotáról a következőket mondta: „Úgy érzem magam, mint egy ideges anya.” (Ebből azonnal tudta, hogy érzelmileg túlzottan bevonódott az ügybe.) Az ismerkedés elég jól sikerült, a nevelőszülők pár nappal később mégis úgy döntöttek, hogy abban az időben nem akarnak gyermeket magukhoz venni. A leány úgy érezte, mindenki elutasítja, senki nem szereti, és mélységesen elszomorodott. Mivel Linda is túlzottan bevonódott érzelmileg az ügybe, annyira depressziós lett, hogy kénytelen volt két nap szabadságot kérni a gyakorlóléhről. Empátia helyett sajnálta kliensét. Ezen a ponton szerencsére rájött, hogy érzelmileg túlzottan involválódott az ügyben, és – miután megbeszélte a nevelőszülőkkel, hogy még néhány napig maradhat a kislány náluk – újabb nevelőszülői család után nézett.

Ha tehát a tanácsadó érzelmileg túlzottan bevonódik egy ügybe, akkor kevésbé tudja segíteni kliensét a megoldási lehetőségek objektív felmérésében.

Többféle irracionális gondolatot fedezhetünk fel a túlzott bevonódás okai között. (A szerző egyfajta kognitív terápiás technika elkötelezett híve, melynek az a lényege, hogy a nem megfelelő – azaz a nem célravezető – viselkedés elsődleges oka az irracionális gondolatokban, hiedelmekben keresendő, a viselkedés pedig ezek „racionális analízisével” és konstruktív gondolatok, illetve hiedelmek kialakításával változtatható meg pozitív irányban. – A fordító.) Az 1. táblázat listába szedi ezeket az irracionális hiedelmeket, és racionális érveket ajánl legyőzésükre.

Irracionális gondolatok, amelyek túlzott érzelmi bevonódáshoz vezetnek,
és amelyek racionális ellenérvek segítségével megváltoztathatók

A szociális munkás irracionális gondolatai

Racionális ellenérvek

1. „A kliens megosztotta velem a problémáját, ezért segítenem kell azt megoldani.” (Ez a gondolat oda vezet, hogy a szociális munkás a sajátjának tekinti a kliens problémáját.)

2. „Ha a dolgok nem a kliens javára alakulnak, az az én kudarcom, én vagyok ezért felelős.”

3. „Ha a kliens helyzete nem javul, az borzasztó, elviselhetetlen.”

4. „Ha nem oldom meg a kliens problémáját, annak tragikus következményei lesznek a kliensre, családjára vagy a hozzá közel állókra nézve.” (Az érzelmileg túlzottan bevonódott szociális munkás gyakran látja a következményeket tragikusabbnak, mint a kliensek maguk.)

5. „Az egyetlen megoldást próbáltam meg, és az nem hozott eredményt. Nincs remény. A dolgok összeesküdtek a kliens ellen. Nem tudok többet tenni, feladom.”

1. „A kliensé a probléma, az övé a felelősség annak megoldásáért. Én nem tudom helyette megoldani. Csak annyit tehetek, hogy segítek a kliensnek a probléma megbeszélésében, a megoldási lehetőségek áttekintésében, és buzdítom arra, hogy válasszon.”

2. „Mindenkinek vannak jobb és rosszabb periódusai. Mindannyian tévedhetünk. Ha egy megoldási lehetőség nem javít a kliens helyzetén, ez azt jelenti, hogy az nem vált be, és nem jelenti az én személyes kudarcomat. Meg kell vizsgálnunk kliensem, hogy a választott megoldási mód miért nem vált be, más megoldási lehetőséget kell keresni és kipróbálni.”

3. „Ahogy Ellis és Harper (1977) rámutatott, irracionálisak az olyan következtetések, amelyek szerint egy probléma borzasztó vagy elviselhetetlen. A dolgok gyakran kellemetlenek, problémát jelentenek, de az olyan címkék, mint például a „szörnyű” és „elviselhetetlen”, csak nem kívánatos érzelmeket okoznak. Ahelyett, hogy hagynám magam elborítani a problémák által, sorra kell vennem őket, egyszerre mindig csak egyet, és lépésről lépésre ki kell dolgoznom a stratégiát a velük való foglalkozáshoz.”

4. „A kliensé a probléma, az övé a felelősség a megoldásért. Nem vagyok isten, nincs csodatévő hatalmam, mellyel megoldhatnám a problémákat. Csak annyit tehetek, hogy igyekszem a legjobb tanácsadói teljesítményt nyújtani. Irracionális eltúlozni a következményeket, és nem célra vezető. Ha a választott megoldási mód nem válik be, a kliensnek másikat kell keresnie és kipróbálnia.”

5. „Mindig van remény. Ha nem látok is most más lehetőséget, még biztosan van jó néhány. Beszélnem kell a terület valamely szakértőjével, biztosan tud még javasolni figyelembe nem vett lehetőségeket.”

A kezdő tanácsadók sokkal hajlamosabbak arra, hogy érzelmileg túlzottan átadják magukat az ügyeiknek, mint tapasztalt kollégáik. A tanácsadók ugyanis az idő múltával egyre inkább tudatosítják, hogy a kliens a probléma birtokosa, ő a fő problémamegoldó, és ahhoz, hogy a tanácsadó optimális módon tudjon az ügyben közreműködni, meg kell őriznie az objektivitását,

nem túlozhatja el a sikertelen megoldási kísérlet következményeit. (Az érzelmi elkötelezettség a legfőbb oka annak, hogy a tanácsadók kevésbé sikereseek a közeli barátaikkal és családtagjaikkal folytatott tanácsadásban.)

De még a legtapasztaltabb tanácsadóval is előfordulhat, hogy érzelmileg túlzottan bevonódik egy ügybe. Tapasztalatból beszélek. Néhány évvel ezelőtt egy magasrangú állami hivatalnok kért fel arra, hogy segítsék több, személyes problémájának megoldásában: kiégettség, a férje halála fölött érzett gyásza, túlzott alkoholfogyasztás, légzési nehézségek, depresszió és a tevékenység, illetve az élet értelmetlenségének érzése. Kliensemét őszintén becsültem. Egy idő után azonban felfedeztem, hogy irracionális gondolataim támadtak, amelyek túlzott bevonódáshoz vezettek: „Meg kell oldanom a problémáját. Tragikus következményekkel járna, ha megválna hivatásától, ez sok ezer embert érintene károsan az államban. Szörnyű lenne, ha visszavonulna.” Igyekeztem irracionális gondolataimat racionális ellenérvek felsorakoztatásával megváltoztatni, így jobban meg tudtam kliensemmel beszélni a problémáit, egyszerre mindig csak egyet, és sikerült megfelelő stratégiát kidolgoznunk a megoldásra.

A túlzott érzelmi bevonódás elkerülésére a következő lépések megtételét javaslom:

a. Ha a tanácsadó úgy érzi, hogy egy ügybe érzelmileg túlzottan bevonódott (például hazaviszi, és otthon órákig azzal foglalkozik), beszélje meg a kérdést kollégáival, főleg szupervizorával. Kívülállók gyakran tudnak javasolni addig figyelembe nem vett alternatívákat, és módszereket ajánlani a túlzott érzelmi bevonódás elkerülésére.

b. Végezze el az üggyel kapcsolatos érzelmeinek racionális elemzését. (Ellis [1977] kognitív eljárását javasolja Zastrow, melyre példát is ad az 1. táblázatban. – A fordító.) A racionális analízis képessé teszi Önt irracionális gondolatainak azonosítására és a megfelelő racionális ellenérvek kidolgozására.

c. Ha egy ügybe érzelmileg erősen bevonódott, komolyan fontolja meg, hogy nem lenne-e jobb az ügyet átadnia egy másik kollégájának. Ésszerűtlen dolog azt elvárni, hogy képes legyen minden üggyel optimálisan dolgozni. Biztos, hogy egyes ügyfajtákkal jobban tud dolgozni, mint kollégái, míg más ügyekkel inkább kollégái tudnak jobban bántani. Ha hosszú ideig erőteljesen bevonódott egy ügybe, ez nagy valószínűséggel lehetetlenné teszi az objektivitás megőrzését, ezért inkább az ügy átadása javasolható.

– *Valóban szeretném a szociális munkát élethivatásként választani?*

Az ezzel összefüggő hallgatói kérdések a következők: képes vagyok-e megfelelően felkészült szociális munkássá válni? A szociális munka melyik területét (például az egészségügyet vagy a pártfogó felügyeletet) válasszam? A szociális munkás hivatás biztosítani fogja-e azt a keresetet, amely elégséges az általam elképzelt életvitelhez? Mit szeretnék valójában csinálni az életemmel? Mit fognak rólam gondolni a szüleim, a barátaim, a rokonaim, ha a szociális munkát választom hivatásul? Létezik-e más olyan hivatás vagy szakma, amely élvezetesebbnek vagy ígéretesebbnek tűnik?

E kérdések többségére csak Ön képes felelni. Ha a várható fizetés érdekli, tanárai megmondhatják Önnek, hogy milyen fizetésre számíthat azon a területen egy főiskolát vagy egyetemet végzett kezdő szociális munkás. A kezdő fizetések nagy mértékben különböznek, régióként és alkalmaztatási területenként egyaránt. A fizetésemelés nagy mértékben Önön múlik – a képességein, azon, hogy mennyire hajlandó a továbbképzéseken részt venni, vagy mennyire törekszik vezető beosztást elérni. A vezető pozíciókban jobb a kereset, mint a kliensekkel való közvetlen munkában. Néhány sikeres, pszichoterápiás képesítést nyert szociális munkás (egyetemi végzettséggel és tanácsadói gyakorlattal) a magánpraxisban több mint 80 000 \$-t keres egy évben. A pályázatok megírásában mutatott készség, a konzultáció, a közszereplés és az új programok kifejlesztése szintén kifizetődő anyagilag.

De hogyan lehet eldönteni, hogy a szociális munka-e a megfelelő hivatás Önnek, vagy hogy a szakma mely ágát válassza? Ezeket a döntéseket csak Ön hozhatja meg. Ehhez adok néhány szempontot a következőkben.

a. Nem kell sietnie a végső pályaválasztási döntéssel. Néhány szociális munkás hallgató azt hiszi, hogy az ilyen döntést néhány héten belül meg kell hoznia. Oly mértékben szorongani kezdenek a mellette és ellene szóló érveket sorolva, hogy szó szerint kiborulnak, és nem képesek racionális döntést hozni. Bizonyos értelemben egész életében kell majd ilyen döntéseket hoznia. Sokan kezdenek sikerrel új szakmát negyven, ötven, sőt, hetven éves korukban.

b. Kövesse a próba-szerencse módszert. Ha megpróbálta a szociális munka valamely területét, és azt nem találta kielégítőnek, próbáljon ki egy másikat. Azok a készségek, amelyeket az egyik területen tanult, általában átvihetők egy másik területre. Az is előfordulhat, hogy egy területet egy ideig kielégítőnek tart, majd egyre inkább szürkénék, érdektelennek, kevésbé inspirálónak érzi. Ha ezt érzi, jobb, ha más után néz. Ha ténylegesen nem akarja tovább folytatni a szociális munkát, az is jó. Próbáljon valami más, talán azt jobbnak fogja érezni. Az is lehet, hogy egy idő után ismét kedvet kap a szociális munka végzésére. Ez nem probléma. Jelentkezhet továbbképző tanfolyamokra, vagy műhelyfoglalkozásokat látogathat készségei felfrísítésére, új módszerek és eljárások megtanulására. Vannak 40, 50, sőt, 60 éves hallgatóink, akik most szeretnék kipróbálni a szociális munkás hivatást. Hiba azt gondolni, hogy végső döntést kell hoznia pályaválasztásával kapcsolatban. Az idők változnak, az intézmények változnak, és változik érdeklődésünk és értékrendünk is. Az ilyen változások következtében hasznosnak tarthatjuk a jövőben foglalkozásunk megváltoztatását.

Nem azt ajánlom, hogy télenül üljön, és várjon, amíg kívülállók hozzák meg a döntést az Ön életpályájára vonatkozóan. Ez azt jelentené, hogy homokba dugja a fejét, ami nem célravezető. Viszont ajánlom, hogy használja a próba-szerencse módszert, próbálja ki azokat a szakmai lehetőségeket, amelyeket esetleg kielégítőnek találhat, és keressen más lehetőségeket, ha a ki-próbált foglalkozás mégsem válik be.

Kiegészítés

Ron Pakenham tíz nappal van elmaradva a papírmunkával. Pártfogó felügyelőként dolgozik három és fél éve. Mind a szolgálat vezetője, mind a fiatalok bírája nyomást gyakorol rá, hogy csinálja meg az elmaradt papírmunkát. Pakenham úrnak családi problémái is vannak. Édesanyjának tüdőbetegsége van, a felesége éppen most adta be a válókeresetet. Miközben a papírmunkával kínlódik, csörög a telefon, az egyik nevelőotthoni nevelő kérdezi, hogy mikor kezdődik a középiskola őszi féléve (Pakenham úr felügyelete alá tartozik az otthon két lakója). Pakenham úr a következőket válaszolja: „Honnan a fenéből tudjam? Hívja fel az iskolát, nem vagyok a kifutófiújuk. Fontosabb dolgom is van, mint információk után futni a maguk számára.” Miután lecsapta a telefont, Pakenham úrban tudatosul, hogy mennyire agresszíven reagált a hívásra. Eszébe jutnak az otthoni problémák, és az elmaradt munka is. Felismeri, hogy közel van a kiegészítéshez.

A kiegészítés meghatározása és tünetei

A kiegészítést egyre inkább olyan, sok embert érintő, súlyos problémának tekintik, amely főleg a humán szolgáltatásokban dolgozókat sújtja. Pines és Aronson (1981. 3. o.) a kiegészítést a következőkben határozza meg:

„lelki állapot..., mely általános rossz közérzetben és tünetek sorában nyilvánul meg: érzelmi, fizikai és lelki kimerülés, a kétségbeesés, a reménytelenség érzése és a munkával, sőt, az élettel kapcsolatos lelkesedés hiánya.”

Maslach és Pines a következő szakmák képviselői között folytatott kiterjedt vizsgálatot a kiegészítéssel kapcsolatban: szociális munkások, pszichiáterek, pszichológusok, börtönben dolgozók, pszichiátriai nővérek, jogsegélyszolgálatot ellátó ügyvédek, orvosok, a gyermekgondozásban dolgozók, tanárok, papok és tanácsadók. Maslach és Pines (1977. 100–101. o.) a következőképpen határozzák meg a kiegészítést, és foglalják össze tüneteit:

„A kiegészítés az érdeklődés elvesztését jelenti azok iránt az emberek iránt, akikkel az ember dolgozik. A fizikai kimerülésen (sőt, időnként betegségen) kívül a kiegészítést az érzelmi kimerülés is jellemzi, amelynek következtében a szakember nem érez többé szimpátiát, sajnálatot vagy megbecsülést a kliensei vagy páciensei iránt. Gyakran szemléli őket cinizmussal, nem emberi lényekként, rosszindulatú címkékkel jellemzi őket, és ennek megfelelően bánni velük. A dehumanizációs folyamat eredményeként ezeket az embereket úgy tekintik, mint akik valamiféleképpen kiérdemelték problémáikat, és vádolhatóak az áldozattá válásukért.

Így lerontják a nekik szóló szolgáltatások vagy gondozás minőségét. A kiegészített szakember nem képes sikeresen megbirkózni munkája során az őt érő stresszel, és ez többféle tünetben nyilvánul meg, amelyek a teljesítménycsökkenéstől és a hiányzástól sokféle személyes problémáig terjedhetnek (mint például az alkoholizmus és kábítószerfüggés, a házassági konfliktusok, lelki betegségek). A kiegészített szakemberek gyakran hagyják ott munkahelyüket, sőt,

szakmát változtatnak, mások pedig pszichiátriai kezelést igényelnek amiatt, amit ők személyes kudarcnak élnek meg.”

Freudenberger (1977, 90–91. o.) a kiégés tüneteit a következőkben foglalja össze:

„Röviden összefoglalva: a kiégést olyan tünetek jellemzik, mint a cinizmus, a negativizmus, a gondolkodás rugalmatlan, csaknem rigid volta, amely gyakran a változás és a megújulás elutasításával jár együtt. Előfordul, hogy a szociális munkás intellektuális fogalmakat vagy zsargont használva beszél a klienssel, és ezzel tartja távol magát mindennemű érzelmi bevonódástól. Ezzel együtt a paranoia bizonyos formája is megjelenik, amelynek hatására a szociális munkás úgy érzi, kortársai és főnökei csak arra jók, hogy megnehezítsék az életét.”

A kiégés a nagyfokú stresszre adott reakció

Hogy jobban megértsük a kiégés természetét, a fogalmat célszerű a nagyfokú stresszre adott reakcióként tekinteni. Ennek a megfogalmazásnak az a haszna, hogy eszerint a stressz-menedzsment stratégiákat felhasználhatjuk a kiégés elkerülésére, illetve kezelésére.

A stressz a legtöbb betegségnek oka lehet, beleértve ebbe a szív- és érrendszeri betegségeket, a migrénes fejfájást, a cukorbetegséget, az allergiákat, a náthát, a rákbetegséget, az ízületi gyulladást, az álmatlanságot, a tüdőtágulást, a magas vérnyomást és az alkoholizmust (McQuade és Aikman, 1974). A stressz hozzájárul egy sor érzelmi és viselkedési probléma kialakulásához, a depresszióhoz, a szorongáshoz, az öngyilkossági kísérlethez, a házastárs vagy gyermek bántalmazásához, az erőszakos bűncselekményekhez, az ingerlékenységhez és dadogáshoz (Greenberg, 1980). A stressz csökkentésének képessége tehát hatékony módja az érzelmi és fizikai zavarok megelőzésének és megfelelő kiegészítője ezen zavarok kezelésének (Pelletier, 1977).

A stresszt úgy határozhatjuk meg, mint a feszültség-együttesre, a stresszorra adott érzelmi és fizikai reakciót. A stresszor elvárás, helyzet vagy körülmények együttese, amely megbontja az egyén egyensúlyát, és kiváltja a stressz-választ. A lehetséges stresszorok száma végtelen: tömeg, zaj, egy közelálló halála, nagy hideg, munkahely elvesztése, toxikus anyagok, viták és így tovább.

Selye János (1956), a stresszel foglalkozó leghíresebb szakemberek egyike leírja, hogy három fokozata van a stresszre adott testi reakcióknak: a. alarm-fázis, b. az ellenállás fázisa és c. a kimerülés fázisa. Selye a három fázist általános alkalmazkodási tünetegyüttesnek nevezte.

Az alarm-fázisban az egyén érzékeli a stresszort. A test a harcra vagy a menekülésre való felkészüléssel reagál a stresszor jelenlétére. A testi reakciók számosak és sokfélék, ezeket most röviden ismertetjük. Az első fázisban a test üzenetet küld az agyalapi mirigynek, amely hormont bocsát ki. Ezek a hormonok váltják ki az adrenalin termelődését. Az adrenalin gyorsítja a légzést és a szívverést, fokozza az izzadást, növeli a vércukorszintet, kitágítja a pupillákat, és lassítja az emésztést. A folyamat során nagy mennyiségű

energia szabadul fel, javul a hallás és a látás, növekszik az izmok ereje – mindezek növelik az egyén képességét a harcra vagy a menekülésre.

A második fázisban, az ellenállás szakaszában a test igyekszik visszatérni az egyensúlyi állapotba. E fázis során a test helyreállítja azt a rombolást, amely az alarm-fázisban történt. A legtöbb stresszor esetében a test csak az első két fázison, az alarm és helyreállítás szakaszán megy keresztül. Az élet során az egyén sok ezerszer megy át ezeken a szakaszokon. A stressz jó része jótékony hatású. Fokozza a koncentrációt, és növeli a fizikai feladatok végrehajtásának képességét. Az élet stressz nélkül unalmas lenne, sőt lehetetlen, hiszen még az álmok is jelentenek bizonyos mennyiségű stresszt.

A stressznek az a típusa okoz hosszú távú károkat, amelynek során a test huzamos időn keresztül van kitéve a nagyfokú stressznek. Ez esetben a test nem képes helyreállítani az ártalmakat, és bekövetkezik a harmadik fázis, a kimerülés. Ha a kimerülés folytatódik, egy vagy több stresszel kapcsolatos betegség alakul ki, például gyomorfekély, magas vérnyomás és tüdőtágulás.

A stresszel foglalkozó tudósok megállapították, hogy a stresszornak két alkotó eleme van: az esemény vagy élmény, amellyel az egyén találkozik, valamint az egyén gondolatai és értelmezései, amelyeket a stresszornak ad. Ez a megközelítés azt sugallja, hogy a stressz csökkentésének két általános lehetősége van: az emberek stressz-helyzetben csökkenthetik a stresszt, vagy a stresszt okozó események megváltoztatásával, vagy az ezen eseményekhez kapcsolódó gondolataik, illetve értelmezéseik megváltoztatásával.

Ahogy korábban megjegyeztük, a kiégést az elhúzóóó nagy fokú stresszre adott reakcióként értelmezhetjük. A 2. táblázat foglalja össze ezt az összefüggést.

Ez az értelmezés a kiégést a folyamatos nagyfokú stresszre adott egyik lehetséges reakcióként mutatja be. A 2. táblázatban foglaltak szerint a *kiégés elsődleges okát azokban a dolgokban kereshetjük, amelyeket az emberek mondanak maguknak az eseményekről és élményekről, amelyekkel találkoznak*. Az effajta gondolkodásra példák a következők: „Elegem van.” „Bármit próbálok, nem sikerül.” „Nem vagyok képes tovább csinálni, feladom.” Meg kell jegyezni, hogy más emberek ugyanazokkal az eseményekkel és élményekkel találkozva nem égnék ki, mert nem adnak ezekre olyan reakciókat, amelyek a kiégéshez vezetnek. Ebből az következik, hogy a kiégés csak akkor történik meg, ha a fentebb leírt elhárítást szolgáló gondolkodási folyamat válik uralkodóvá.

A kiégés az elhúzódó nagyfokú stresszre adott reakció

Stresszorok	Események vagy élmények (pl. nagy mennyiségű papírmunka, súlyos családi problémák).
Stressz	A stressz következtében keletkezett gondolatok, amelyek kiégéshez vezetnek (pl. „Ez kibírhatatlan, elegendem van. Hagyjanak már békén. Ez már több a soknál!”).
	Érzelmek (amelyek a kiégést jellemzik: szorongás, frusztráció, harag, apátia és így tovább).
	Pszichológiai reakciók: az általános alkalmazkodási tünetegyüttes alarm és kimerülési fázisa.
	Cselekvés: a kiégésre jellemző cselekvések – mások tiszteletének hiánya, cinizmus, kevesebb odafigyelés a családra és a munkára, hiányzás, munkahelyváltogatás és így tovább.

Ez a gondolkodási folyamat, érzelmek, reakciók és cselekvés jelentik a KIÉGÉST

Strukturális okok, amelyek a kiégéshez vezethetnek

Ha úgy gondoljuk, hogy a kiégés az egyik lehetséges reakció az elhúzódó nagyfokú stresszre, akkor meg kell vizsgálnunk azokat az eseményeket vagy strukturális faktorokat, amelyek hozzájárulnak a nagyfokú stresszhez és ezzel a kiégéshez.

Edelwich (1980) meghatározott egy sor olyan, a foglalkozással kapcsolatos strukturális faktort, melyek nagyfokú elhúzódó stresszt és ezzel kiégést okozhatnak:

túl sok munkaóra,
a munkahelyi előmenetel hiánya,
túl sok papírmunka,
a munkakör ellátásához elégtelen képesítés,
megbecsülés hiánya a kilensek részéről,
megbecsülés hiánya a munkahelyi vezető részéről,
alacsony fizetés,
támogatás hiánya a fontos döntéseknél,

hatalomnélküliség,
a rendszer nem reagál a kliensek szükségleteire,
rossz munkahelyi politika,
a nők hátrányos megkülönböztetése,
túl sok utazás,
a kortársaktól való elszigeteltség,
a társas kapcsolatok hiánya.

Edelwich hozzáteszi, hogy a segítő foglalkozásokban dolgozók különösen veszélyeztetettek a kiégés tekintetében, mivel jó részük irreális elvárásokkal kerül a szakmába. Az ilyen elvárások közé tartoznak a következő elképzelések:

- az általuk nyújtott szolgáltatás meghatározó módon fogja javítani gyakorlatilag minden kliensük életét;
- az alkalmazó intézmény és mindegyik kliens nagy mértékben becsülni fogja őket;
- képesek lesznek arra, hogy alapvetően megváltoztassák a bürokráciát, hogy az jobban szolgálja a kliensek érdekeit;
- sok lehetőségük lesz a gyors előmenetelre és a magasabb státusz elérésére.

A frusztráció, amely a kezdőt a munkábaállás után éri, és amely annak fokozatos tudatosulásával függ össze, hogy ezen elvárások jó része irreális, hozzájárul a stressz és a kiégés kialakulásához.

Maslach (1976, 19. o.) vizsgálatában azt találta, hogy a segítő foglalkozásokban a nagy kliensszám a stressz és a kiégés legfőbb oka.

„A kiégés gyakran elkerülhetetlenül bekövetkezik, ha a szakembert túl sok kliens gondozására kényszerítik. Ahogy az esetszám növekszik, az érzelmi terhelés egyre nagyobb, míg egy ponton a szociális munkás, akár egy túl erős áramnak kitett vezeték, kiég, és érzelmileg leválik az ügyekről.”

Egy másik stressz-forrás, amely kiégéshez vezethet, a munka közbeni megengedett szünetek hiánya. A szünet nem pusztán egy rövid kávézást jelent, hanem arra is lehetőséget ad a szakembernek, hogy ha erősen megterhelő napja van, akkor beiktasson egy másik, kevésbé megterhelő elfoglaltságot. Az ilyen pihenőidő beiktatása a nagy intézményekben lehetséges, ahol megoszlanak a feladatok.

A kiégés egyéb okai között előfordulhat még a rossz időfelhasználás, a hatékony együttműködésre való képtelenség másokkal, a céltalanság és az életcélok meghatározatlansága, továbbá az, ha az illető nem tudja jól kezelni a sürgősségi helyzeteket (Pines és Aronson, 1981).

A kliensek szintén meghatározó tényezők lehetnek a munkatársak kiégésének (Maslach, 1978). Bizonyos kliens-típusok nagyobb valószínűséggel okoznak nagyfokú stresszt, mint mások, főleg azok, akiknek problémái lehangolóak és érzelmileg megterhelőek (például haldokló betegek, az ellen-szenves kliensek, az öngyilkossági gondolatokkal foglalkozók, az agresszív ügyfelek, az incestus-esetek és a súlyos veszélyeztetés elkövetői vagy áldozatai). A krónikus esetek, amelyekben nem lehet előrelépést elérni (például egy alkoholista család, ahol az alkoholista nem ismeri el a problémát), szintén

okozhatnak frusztrációt, és ezzel súlyos stresszt. Ugyancsak nagyfokú érzelmi megterhelést jelenthet olyan kliensekkel dolgozni, akik a szociális munkást saját problémáira emlékeztetik. Példa erre a házassági tanácsadó, aki saját házasságában is problémákkal küszködik.

Nagyfokú stresszt jelent, és így hozzájárulhat a kiégéshez, ha a szociális munkásnak súlyos családi kötelességei vannak, például haldokló szülőjét kell ápolnia. Az ottani megterhelés elveheti energiáit, és kiégéshez vezethet mind otthon, mind pedig a munkában.

A segítő foglalkozásokban a kiégés másik lehetséges oka a kliens problémájának a „felvállalása”. Amikor valaki elmondja nekünk a legbensőbb titkait és problémáit, hajlamosak vagyunk azt érezni, hogy meg kell mentenünk, meg kell védenünk azt az embert. A segítő foglalkozásúak, különösen a kezdők, gyakran esnek áldozatul a megváltási vagy megmentési fantáziáknak. Ennek a fantáziának a része, hogy a segítő azt hiszi, rendelkezik azzal az erővel, mellyel a kliensei életét jobbra teheti. Amikor ez nem sikerül, a segítő gyakran érzi magát érzelmileg kiüresedettnek és kiégettnek. Valójában a kliens a saját problémájának a fő megoldója, és ő az, aki eldönti, tesz-e erőfeszítéseket élete javítására, vagy sem.

A stressz-menedzsment és a kiégés megelőzése

A következő lista röviden összefoglalja mindazokat a módszereket, amelyek hasznosak lehetnek a stressz csökkentésében és a kiégés megelőzésében. Ez a lista bizonyos értelemben afféle, különböző fogásokat tartalmazó „svédasztal”, amelyből mindenki kiválaszthatja magának a legszükségesebbet vagy a leginkább kedvére valót. Ez a módszer hasonlít az egészséges étkezési szokások tervéhez – csak azok esetében hat, akik erőfeszítéseket tesznek a végrehajtásukért.

Célok meghatározása és az idővel való gazdálkodás

Nagymértékben okoz stresszt és lehangoltságot, ha valaki bizonytalan abban, hogy mit akar az életből – például milyen szakmát akar űzni. Sokan csak átevickeálnak az életben mindenféle cél nélkül – és ezért általában kielégületlenek, frusztráltak érzik magukat, és unatkoznak. A reális célmeghatározás növekvő önbizalomhoz vezet, javítja a döntéshozás minőségét, a célszerűség érzetét kelti, és javítja a biztonságérzetet. Meghatározta már a céljait az életben, vagy csak botorkál?

Jelentős mennyiségű stressz származik abból is, ha úgy érezzük, „túl sok dolgot kellene csinálnunk túl kevés idő alatt”. Az idő élet. Az idő elvesztegetése az élet elvesztegetése.

Az idővel való gazdálkodás módszere segíti az embereket a célok meghatározásában és az idő hatékony felhasználásában rövid távú és hosszú távú céljaik elérése érdekében. Az időgazdálkodás módszere első lépésként előírja mind az élet egészére szóló, mind pedig rövid távú célok meghatározását

(Lakein, 1973). (El kell ismerni, hogy ez gyakran elég hanyagul szokott megtörténni. Viszont a célok meghatározásának sikertelensége csaknem biztosan a kielégületlenség és az elégedetlenség érzéséhez vezet.) A legfontosabb célok (mind a rövid távúak, mind pedig az egész életre szólók) mellé a módszer felhasználója leírja azokat a feladatokat, amelyeket teljesítenie kell. Ezután sorba rendezi őket aszerint, hogy mennyire fontosak az egyes célok eléréséhez. Majd a módszer felhasználóját utasítják, hogy először teljesítse a legfontosabb feladatokat, és ne foglalkozzon a kevésbé fontos (alacsony hozamú) feladatokkal. A kevésbé fontos feladatok lefoglalhatják az egyén idejét, és ütközhetnek a fontosabbakkal.

Pozitív gondolkodás

Mindenki választhat, hogy negatív vagy pozitív módon szemléli-e az eseményeket. Akik hajlamosak a kiégésre, azok inkább a dolgok negatív oldalát veszik figyelembe, és olyanokat mondanak, hogy „Elegem van. Nem próbálkozom tovább. Csak úszom az árral. Feladom.” Az ilyen attitűddel az ember cinikussá, apatikussá, gondatlanná és tehetetlenné válik.

A pozitív gondolkodás filozófiája megállapítja, hogy a pozitív szemlélet és a pozitív cselekvés eredményeképpen mások szeretni, értékelni fognak minket, értékesnek fogjuk magunkat érezni, produktívak, kreatívak, jókedvűek leszünk, és jó dolgok fognak velünk történni. (A pozitív gondolkodást a fejezet későbbi részében részletesebben le fogjuk írni.)

A pozitív gondolkodással szoros összefüggésben áll az az életfilozófia, amely lehetővé teszi, hogy az életet egy kellemes sétahajó-utazáshoz hasonlónak tekintsük, ahol az ember nyugodt tempóban haladhat, és elengedheti magát. Ez a filozófia azt is lehetővé teszi, hogy élvezettel szemléljük a látképet, nyugodtak maradjunk a krízisek és sürgősségi esetek közepette, megfontoltan közelítsünk a munkához, így növeljük kreativitásunkat, és élvezzük a kikapcsolódást, mert az hozzájárul személyes fejlődésünkhöz.

A kiégést okozó gondolatok megváltoztatása

Ahogy korábban már megemlítettük, a kiégést nagyrészt egy bizonyos fajta gondolkodásmód okozza. A kiégéshez vezető gondolkodási folyamat tipikus példái: „Nem akarok tovább próbálkozni. Elegem van. Feladom. Olyan sokszor vallottam kudarcot eddig. Mától kezdve csak annyit teszek, amennyiből épp hogy megélek.”

A racionális terápia (a korábban jellemzett kognitív irányzat – A fordító) alapelvei szerint érzelmeink és cselekvésünk elsődleges okai a tapasztalatokhoz, eseményekhez kapcsolódó gondolatainkban keresendők. Tehát a kiégéshez kapcsolódó érzelmeinket és cselekvéseinket is elsősorban gondolkodási folyamatunk határozza meg.

Bár gyakran nem változtathatjuk meg a velünk megtörténő dolgokat, mindig hatalmunkban áll, hogy pozitívan és racionálisan gondolkodjunk, és ez-

által megváltoztathatjuk az összes nem kívánatos érzelmünket és célszerűtlen tevékenységünket, beleértve ebbe a kiégéshez kapcsolódó érzelmeket és tevékenységeket is. Például a kiégéshez vezető gondolatokat megtámadhatjuk és megváltoztathatjuk azzal, hogy a következőket mondjuk magunknak: „Nem fogom feladni. A harc feladása csak bajt okoz nekem s másoknak is. Már sokféle problémával megbirkóztam a múltban, képes leszek ezt is megfelelően kezelni. Ahelyett, hogy engedném a negatív érzéseket magamon elhatalmasodni, inkább építő módon fogok dolgozni a problémán, lépésről lépésre. Ha az út nehezebbé válik, még nagyobb erővel igyekszem előre jutni.”

A kiégést okozó gondolatok megváltoztatásának kulcsmomentumai a következők: 1. felismerni a kiégést okozó gondolatokat; 2. kiválasztani azokat a pozitív gondolatokat, amelyek segítségével vitába szállhatunk ezekkel; és 3. valahányszor csak észleljük a kiégést okozó gondolkodási folyamat elindulását, a negatív gondolatokat helyettesítjük a kiválasztott pozitív gondolatokkal.

Relaxációs technikák

A kiégésnek áldozatul esett emberek általában hosszú időn át fennálló súlyos stresszt élnek át. Nem tanultak meg lazítani. Ezért a lazítás megtanulása nagyon hasznos a kiégés megelőzésében. Több relaxációs technikát tanulhatunk meg. Ilyenek a mélylégzéses relaxáció, az imaginatív relaxáció, a progresszív izomlazítás, a meditáció, az önszuggesztió és a biofeedback. (Az utóbbi módszer lényege az, hogy különböző eszközökkel – pl. a testhőmérséklet mérésével, a szívverések számolásával, az izmok feszülésének mérésével stb. – elősegítik, hogy a technika elsajátítója kontroll alatt tartsa a stressz fizikai tüneteit, és így enyhítse annak következményeit. – A fordító.)

Testgyakorlás

A rendszeres testgyakorlás szintén segíthet a stressz csökkentésében és ezzel a kiégés megelőzésében. Egy olyan testgyakorlási program, amelyet élvezünk, (pl. futás, tenisz, úszás, gyaloglás, golf) sokféle módon van segítségünkre. Segít megtartani vonzó külsőnket, és ezzel megtartani az önmagunkról alkotott jó véleményünket, növeli a krízisek idején és a gyors döntést igénylő helyzetekben felhasználható energiáinkat. Segít megszabadulnunk a munka vagy családi élet során keletkező negatív gondolatoktól is. További előnye a testgyakorlásnak, hogy közvetlenül is csökkenti a stresszt. Ahogy korábban említettük, a stressz során az izmok felkészülnek a menekülésre vagy a harcra. A testgyakorlás során felhasználjuk a felszabadult energiát, csökken a szívverés szaporasága és a vérnyomás, és beindít más fizikai változásokat is, amelyek csökkentik a stresszt, és relaxációs választ indukálnak (Greenberg, 1980).

A testgyakorlás mellett több más komponense is van a testi gondozá-

sának: a megfelelő étkezési szokások, elegendő alvás és megfelelő orvosi ellátás. A jó fizikai teljesítőképesség hozzásegít minket ahhoz, hogy könnyebben viseljük el a stresszt, és így módon hozzájárul a kiégés elkerüléséhez.

Szabadidős elfoglaltságok

A hobbik vagy a szórakoztató rendezvények (koncert, mozi, sportmérkőzés) szintén elterelik a gondolatainkat a munkánk vagy a családi életünk negatív jelenségeiről, és ezáltal csökken a stressz, valamint megelőzhető a kiégés.

A kutatás (Schafer, 1978) azt mutatja, hogy a „stressz csökkenti a distresszt, azaz a megfelelő mértékű stresszt okozó tevékenység az egyik területen segít csökkenteni a nagymértékű stresszt a másikon.” A szabadidős elfoglaltságok elterelik a figyelmünket a mindennapi gondokról. (A stressz csökkentésének kulcseleme a kikapcsolódás, a lazítás – mindig sikerül lazítanunk, amikor eltereljük a figyelmünket a mindennapi gondokról.)

Lazítások

A lazítások jóérzést okoznak; megváltoztatják a tempónkat, és csökkentik a feszültséget; ezek személyes terápiák. Fűszerezik az életet, és figyelmeztetnek minket arra, hogy értékesek vagyunk. Hogy ki mit tekint lazításnak, az nagymértékben különböző: az utazás, a zenehallgatás, a nevetés, az ölelés, a vásárlás, a forró fürdő, egy pohár különleges ital, mind-mind a lazítás lehetséges formája. Ezek segítenek bennünket abban, hogy ismételten „feltöltődjünk”.

Egy-egy ilyen ellazító tevékenység alkalmas arra, hogy megjutalmazzuk magunkat a jól végzett munka után. Altalában habozás nélkül megdicsérünk másokat, ha jól végeznek el egy feladatot; ugyanígy meg kell jutalmaznunk magunkat is a sikeres feladatmegoldások után.

Egy „lelki egészségügyi” szabadnap olyan kellemes dolog, amelyet aligha lehet túlbecsülni. Az elhúzódó súlyos stressz napjaiban vegyünk ki egy szabadnapot, melyen csak olyasmit csinálunk, amit akarunk csinálni. (Néhány ügynökség ma már biztosít mentálhigiénés szabadnapot alkalmazottainak.) Ezek a napok segítenek a stressztől kimerült embereknek ismét feltöltődni.

Támogató társas kapcsolatok

A bizalmas és kölcsönösen gondoskodó munkakapcsolatok kiépítése „életmentő” támogató hálózat létrejöttét eredményezi, amelyre különösen szükség van az intenzív és kimerítő munkában. Maslach (1976, 19. o.) írja:

„Kutatásaink azt mutatják, hogy a kiégés kisebb mértékű azoknál a szakembereknél, akik aktívan kifejezik, elemzik személyes érzelmeiket, és megosztják őket kollégáikkal. Nemcsak tudatosan teszik le a vállukról a dolgot, hanem lehetőségük nyílik arra, hogy konstruktív visszajelzéseket kapjanak másoktól, és ezáltal új megvilágításban szemléljék a páciensekhez/kliensek-

hez fűződő kapcsolatukat. Ezt a folyamatot felerősíti, ha az intézmény külön alkalmat teremt erre, mint amilyen a támogató csoport, a speciális munka-értekezlet és műhelybeszélgetés.”

A támogató társas kapcsolatok (a munkahelyen vagy azon kívül) lehetővé teszik, hogy az ember elengedje magát, viccelődjön, beszélgessen az életről, kapcsolatba kerüljön másokkal, és olyan biztonságra tegyen szert, amely segíti a krízisek idején. Sokféle támogató csoport van: munkatársak, barátok, sporttársak vagy hobbitársak, a család, a gyülekezeti csoport vagy olyan közösségek, mint az Egyedülálló Szülők Egyesülete. A támogató csoportnak sokféle jellemzője van: 1. a csoport rendszeresen találkozik; 2. ugyanazok jönnek el; 3. kialakul az összetartozás érzése; 4. lehetőség van a spontaneitásra (Greenberg, 1980).

Változatosság a munkában

Ugyanazt – például a papírmunkát – csinálni hosszú időn keresztül, fárasztó és unalmas. Különösen fontos tudatosítanunk, hogy az érzelmileg megterhelő munka (mint amilyen az öngyilkossági kísérletet elkövetettekkel folytatott munka) a kiegészítés veszélye nélkül csak korlátozott ideig végezhető. Ezért igyekezzünk a munkánkat úgy strukturálni, hogy a hét folyamán többféle munkaköri feladatot végezzünk. „A változatosság gyönyörködtet.” A változatosság elérésének hasznos módja, amely személyes növekedésünket is elősegíti, a műhelymegbeszéléseken, konferenciákon, továbbképző kurzusokon és intézményen belüli képző programokon való részvétel.

Humor

A humor ellazít minket, a munkát élvezetesebbé teszi, és tompítja az intenzív érzelmeket tartalmazó helyzeteket. A humorérzék, a humor használata munkánk során és családi életünkben csökkenti a stresszt, segít a kiegészítés megelőzésében.

Megváltoztatni a distresszt okozó eseményeket, vagy alkalmazkodni hozzájuk

Végtelen számú distresszt okozó jelenség van: kielégülést nem hozó munka, hozzánk közelálló személy halála, egy kapcsolat megszakadása, megoldatlan vallási kérdések, nem kívánt terhesség és így tovább. Amikor a distresszt okozó események megtörténnek, nagyon fontos, hogy nyíltan nézzünk szembe velük, és próbáljunk javítani a helyzeten.

Ha például úgy érzi, hogy közel áll a kiegészítéshez, fontos, hogy meghatározza, melyek munkája frusztráló és kimerítő elemei, és igyekezzen olyan módszereket találni, amelyekkel kezelheti ezeket a kötelességeket. Vannak például, akik az incesztus-ügyeket különösen kimerítőnek érzik, míg mások

a halálos betegségben szenvedőkkel folytatott munkát érzik kimerítőbbnek – ezeket az ügyeket esetleg ki lehet cserélni.

Ha a szociális munkás frusztrálónak érzi, hogy a program céljai és a munkaköri elvárások nincsenek világosan meghatározva, ezt célszerű meg tárgyalnia a munkahelyi vezetővel, és törekednie kell a tisztázásra.

A legtöbb distresszt okozó jelenséget javítani lehet, ha nyíltan szembenézünk velük, és ezután pozitív cselekvéssel igyekszünk megváltoztatni őket. Vannak viszont olyan események vagy helyzetek, amelyeket nem lehet megváltoztatni. Elképzelhető például, hogy Ön nem képes megváltoztatni munkája bizonyos kellemetlen vonásait. Ha így áll a helyzet, akkor az egyetlen konstruktív megoldás „lenyelni a békát”, és elfogadni ezeket a dolgokat. Értelmetlen kétségbeesni vagy panaszkodással tölteni az időt olyan esetekben, amikor a helyzet megváltoztathatatlan.

Fordította: Kozma Judit

Irodalom

- Edelwich, Jerry (1980): *Burn-Out*. Human Sciences Press, New York.
- Ellis, A. és Harper, R. (1977): *A New Guide to Rational Living*. Wilshire Boock Co., North Hollywood, Calif.
- Freudenberger, Herbert (1977): Burn-Out. Occupational Hazard of the Child care Worker. *Child Care Quarterly*, 6. sz., 90–99. o.
- Greenberg, Herbert (1980): *Coping with Job Stress*. Spectrum, Englewood, Cliffs, N. J.
- Knopf, Ron (1979): *Surviving the BS* (Bureaucratic System). Mandala Press, Wilmington, N. C.
- Lakein, Alan (1973): *How to Control of Your Time and Your Life*. Signet, New York.
- Losoncy, Lewis (1977): *Turning People On*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N. J.
- Mandino, Og (szerk.) (1967): *A Treasury of Succes Unlimited*. Hawthorn Books, New York.
- Maslach, Christina (1976): Burned-Out. *Human Behavior*, 5. sz. (szeptember), 16–22. o.
- Uő. (1978): The Client Role in Staff Burn-Out. *Journal of Social Issues*, 34. sz., 11–24. o.
- Maslach, Christina és Pines, Ayala (1977): The Burn-Out Syndrome in the Day Care Setting. *Child Care Quarterly*, 6. sz., 100–113. o.
- McQuade, Walter és Aikman, Ann (1974): *Stress*. Bantam Books, New York.
- Pelletier, K. R. (1977): *Mind as Healer, Mind as Slayer*. Dell Publishing, New York.
- Pines, Ayala és Aronson, Elliot (1981): *Burn out. From tedium to Personal Growth*. Free Press, New York.
- Ringer, Robert J. (1977): *Looking Out for No. 1*. Fawcet Book Group, New York.
- Schafer, Walt (1978): *Stress, Distress and Growth*. International Dialogue Press, Davis, Calif.
- Schuller, Robert II. (1973): *Move Ahead with Possibility Thinking*. Pyramid Publications, Moonachie, N. J.
- Selye János (1956): *The Stress of Life*. McGraw-Hill, New York.
- Sherman, Harold (1966): *The Surest Way in the World to attract Succes – or failure*. Mandino, Og (szerk.) id. mű, 111–113. o.
- Stone, W. Clement (1966): Be Generous. In Og Mandino (szerk.): *A Treasury of Succes Unlimited*. Hawthorn Books, New York, 9–10. o.
- Zastrow, Ch. és Navarre, R. (1979): Using Videotaped Role Playing to assess and Developed Competence. In Clark, F. és Arkava, M. (szerk.): *The Pursuit of Competence in Social Work*. Jossey-Bass, San Francisco, 193–204. o.

Heinz J. Kersting–Marlo Riege

A szociális munka és a szociálpedagógia professzionalizálása Németországban*

1. Történeti áttekintés

A professzionális szociális munka történeti fejlődése a segítségre szorultság észrevételét és magyarázatát, valamint ennek megfelelően a segítség meg-alapozását és szervezeti formáit tükrözi.

Fogalmilag a szociális munka megnevezés a következő változáson ment keresztül: Armenpflege–szegénygondozás, Fürsorge–gondozás, szociális munka. Ez annyit jelent, hogy az eredeti (hosszú ideig meghatározó) szegénysegítés, amely tisztán anyagi aspektussal rendelkezett, olyan segítő formákkal bővült, amelyek már a részvét (participáció) nézőpontját is hangsúlyozták.

A mai professzionális szociális munka és a szociálpedagógia kettéválásának az eredete is ehhez a fejlődési folyamathoz köthető. Ez a kettéosztódás a maga jól elhatárolható hivatásprofiljával és sajátos képzési állomásaival a német fejlődés egy sajátossága. Mindez hozzávetőleg tíz éve kezdett magától felbomlani, hiszen a tevékenységi körök tényleges kereszteződése, átfedése és ennek megfelelően a képzés tartalma egyre intenzívebbé vált, de továbbra is fennmaradt mindkét megjelölés: szociális munka és szociálpedagógia.

1.1. A szegénygondozástól a szociális munkáig

A szociális munka a szegénygondozásból alakult ki. Ez a 19. században az egyház messzemenő igyekezetén alapult**, és karitatív hajlandóságú vállal-

* A tanulmány a „Fachhochschule Niederrhein Fachbereich Socialwesen Gemeinsames europäisches Projekt Social Work Education on an European Level” megbízásából készült.

** Mindez a katolicizmusban a szerzetesrendek új típusának kialakulásához kötődött, a „könyörületesség és jótétemény” vallásos szövetségéhez, amelynek fontos eleme a régi, szerzetesi fogadalom, azaz a szegénység, engedelmesség és a nőtlenség, a tevékeny felebaráti szeretettel egybekötve.

A protestantizmusban is születtek ebben az időben az előbbihez hasonló szerzetesrendi alapok: megjelentek a „diakónusok”. Segítő tevékenységük elsősorban az ipari proletariátusra, a gyermeknevelésre és a betegápolásra irányult.

kozókra, a nagypolgárság tagjaira épült, egyúttal a nagyobb városok (az egykori birodalmi és hanzavárosok) szegénygondozásából eredt, és néhány állami intézmény (pl.: nevelőintézetek és árvaházak, amelyek a 18. században még fegyházakkal voltak összekötve) szórványos, ill. egyes szolgáltatásait jelentette.

1.2. Az „elberfeldi modell”, 1853.

A karitatív alapú szegénygondozás területileg és helyileg különbözött egymástól, jogilag pedig önkéntes jellegű volt.

Ezek a formák azonban már nem voltak elég hatékonyak az iparosodás miatt kiszélesedő szegénység kezelésében. Éppen ezért megpróbálták községi szinten megszervezni az általános szegénygondozást, mégpedig tiszteletbeli alapokra helyezve.

A legismertebb és legeredményesebb az úgynevezett „elberfeldi modell” volt.

Az Elberfeld nevű várost (ma Wuppertal része, Engels szülővárosa) a hamburgi példát követve tíz megyére osztották, egy mindenkori, tiszteletbeli megyei elöljáró vezetésével (hivatali jogkör, fizetés nélkül). Minden megyének 14 kerülete volt, a kerület élén egy ugyancsak tiszteletbeli férfi, a szegénygondozó állt.

A férfiak túlsúlya abból adódott, hogy e tisztt betöltése polgári jogokhoz volt kötve, amellyel a nők a 19. században még nem rendelkeztek.

(A teljes polgárjogi egyenlőséget csak a választójog megszerzésével, 1918-ban érték el a nők.)

E rendszeren keresztül támogatták a segítségre szorulókat, ugyanakkor ez egyfajta szociális ellenőrzést is jelenthetett. Sok város tiszttviselőként alkalmazta a tiszteletbeli elöljárókat és ápolókat.

Emellett még mindig sok önkéntes segítőtevékenység létezett keresztényi, emberbaráti, szakszervezeti, szocialista, kommunista és egyszerű emberi, szolidáris alapon.

1.3. A tiszteletbeli szociális munkától a fizetett és kvalifikált szociális munkáig

Az „elberfeldi modell” néhány évtizedig nagyon eredményes volt, és egyéb nagyvárosokra is kiterjedt.

A 19. század vége felé azonban egyre nyilvánvalóbban mutatkoztak meg sajátos korlátai:

- a gyors városiasodás, a nagyarányú mobilitás, a családformák változása felborította az eddig áttekinthető és stabil kerületi struktúrákra szervezett segítőrendszer bázisát;

- a bismarcki szociálpolitika (1880-as évek) kezdetével a segítő szolgáltatások jogi és szakmai követelményszintje emelkedett;

– mindezt a kialakuló tudományos tevékenység támasztja alá, vagyis a szegénység egyéni aspektusból szemlélve szociális problémaként merül fel.

Az angol Royal Commission hagyományát követő, a 19. század végén megalakult „Verein für Sozialpolitik” vizsgálatokat végzett a szegénység, a munkanélküliség, az egészségügyi problémák, a táplálkozási és higiéniai károk mértékéről és következményeiről, azzal a céllal, hogy a segítség-megértés két irányban kiszélesedjék:

– nem csupán az anyagi szegénység kezelésének, hanem a központi életterületekről való gondoskodásnak az irányában, és

– ennek megfelelően nemcsak az anyagi segílyt, hanem egy széleskörű, megelőző intézkedéseket is magába foglaló, elnyomorodás elleni küzdelmet is megcéloltak.

A tiszteletbeli alapon működő „elberfeldi modell” az effajta követelményeknek nem tudott megfelelni.

A gondoskodás úgymond nyilvános feladattá vált (bár nemzeti és jogi szinten csak a húszas években rögzítették). Vagyis átalakult fizetett és kvalifikált munkává.

1881-ben alapították meg a német szegénygondozási és jótékonyági egyesületet, mindazon intézmények összefogásaként, amelyek a társadalmi jóléttel foglalkoztak.

Az új értelmezésnek megfelelően 1891-ben a következő névre kereszteltek: *Deutscher Verein für öffentliche und private Fürsorge* (Német Egyesülés nyilvános és magángondoskodás céljára).

A nyilvános gondoskodás mellett továbbra is megmaradtak a kiterjedt és sokoldalú tiszteletbeli, társadalmi tevékenységek. De ezen a területen is egyre nyilvánvalóbbá vált a képzés iránti igény.

1.4. A gondoskodás mint női hivatás

A nők ebben az időben kerülhettek közel a tiszteletbeli szegénygondozáshoz, de még mindig csak kiegészítő tevékenységet folytathattak.

Ehhez a még mindig nem fizetett, vagyis önkéntes tevékenységhez ki kellett őket képezni.

1889-ben indult a gondozónői *iskoláztatás* első évfolyama

1905. Protestáns világszemléletű szociális nőiskola alapítása *Hannoverben*.

1909. Filantróp szemléletű szociális nőiskola létrehozása *Berlinben*, a polgári nőmozgalmak hatására (Alice Salomon).

1926. Katolikus szociális nőiskola alapítása *Aachenben* (ma a katolikus főiskola része), alapította a Katolikus Nőszövetség (Helene Weber), a polgári nőmozgalmak katolikus ágaként.

Az első világháború után számos, addig társadalmi munkában önkéntesen dolgozó nő kényszerült arra, hogy eddigi munkáját hivatásként űzze. Ez részben az első világháborút követő női munka megjelenésének a következménye.

Az 1992. évi „Reichsjugendwohlfahrtsgesetz” (birodalmi ifjúságjóléti tör-

vény) 1922 és a „Fürsorgepflichtverordnung” (eltartáskötelezettségi rendelet) érvényesítésével (1924) az addig helyileg különféleképpen kialakult gondoskodást egységes alapokra helyezték. Ez magával hozta a képzett munkatársak iránti szükségletet is.

A helyi szervek olyan nőket alkalmaztak, akiket a szociális nőiskolában képeztek ki, és mint hivatali foglalkozású (tehát hivatali státusszal rendelkező) egészségügyi dolgozókat tartottak nyilván (tanfolyam anyák számára csecsemőápolásról, az „iszákosok és idióták gondozásáról”, és mindenekelőtt egy körzeti jellegű ellátás, amely felváltotta az elberfeldi modellt).

1.5. Az ifjúságvédelem mint történeti kiindulópont a szociálpedagógia kialakulásához

A Weimari Köztársaság kibocsátotta az első, az akkori viszonyokhoz képest igen modern ifjúságjóléti és ifjúságvédelmi törvényt, amely előtérbe helyezte a nevelési elveket a jogelvekkel szemben. A törvény – a jogrendeletek mellett – kiterjedt mindazon társadalmi és állami nevelési, gondozási és ellátási formákra, amelyek kívül estek az iskola hatáskörén.

Az a hivatás, amely a törvényben kitűzött, meghatározott tevékenységeket jelölte, a „Jugendleiterin” (ifjúságvezetőnő) elnevezést kapta. (Később, a második világháború után, a férfiak képzésével párhuzamosan természetesen kialakult a „Jugendleiter” megnevezés is.)

A jövőendőbeli „Jugendleiterin”-eket a gondozónőkhöz hasonlóan iskolákban (szemináriumokon) képezték ki. Közülük kerültek ki az óvodák, gyermekotthonok és ifjúsági hivatalok főfoglalkozású vezetői.

Ilyen impulzusokat tartalmazott a szociális munkának a húszas évek reformmozgalmából, ifjúsági mozgalmaiból, a szakszervezetek, a szocialista és a kommunista pártok megmozdulásaiból kialakuló „szociálpedagógiai vonala”. A közös kiindulópontot pedig az emancipációs törekvések jelentették (reformpedagógia).

Ebből a hagyományból adódott a német szociális munka csak ma feloldható kettéosztódása – a mai megjelölés értelmében vett szociális munka és szociálpedagógia.

1.6. A nemzeti szocializmus időszaka

A képzési egységeket egységes tantervvel látták el. Az iskolákat mint egyfajta világnézet „hordozóit” kisajátították, és kommunális iskolákként vezették tovább.

A hivatali szerepet betöltők új nevet kaptak: népgondozó(nő) (Volksfürsorgerin). Előtérbe kerültek a biológiai (vagyis rasszista), örökletes és nép-egészségügyi (világ)nézetek. A gondozónők és az ifjúsági vezetők részt vettek a fogyatékosok kiirtásában (euthanasia).

A szociális munka kimagasló elméleti szakemberei és tanárai kényszerültek elhagyni Németországot világszemléletük vagy esetleges zsidó

származásuk miatt (pl. Konopka, Salomon, Lewin). Az ő tevékenységük az Egyesült Államokban döntő mértékben hozzájárult a szociális munka professzionalizálásához és az elméleti képzés megindításához.

1.7. A háborút követő időszak

Jól nyomon követhető a Weimari Köztársaság háború előtti időszakának tapasztalataihoz való kötődés. Elsősorban a háború következményeivel kellett megbirkózni, ezért a hivatással való foglalkozásra nem jutott elegendő idő.

A háborút követően a hallgatók egy harmada férfi volt, és ez az arány máig változatlan. A képzés idejét két évről háromra emelték, amely – miután az állami bizonyítványt megkapták – egy gyakorlati évvel zárult. A képző intézményeket emelt szintű szakiskoláknak (Höhere Fachschulen) hívták, és a gimnáziumokhoz hasonlóan a középfokú iskolarendszerbe sorolták.

Az ötvenes évek közepétől fejlesztették ki az Amerikában, Hollandiában, Svájcban és Belgiumban már elterjedt szociális munka klasszikus módszereit (case-work, social group-work, community organization és ezzel egybekötve a szupervízió), melyeket a német viszonyokra adaptáltak.

Ezzel egyrészt kialakult a professzionális munkának egy sajátos, állandósult módszere, másrészt pedig a módszer egyoldalú orientáltságával szembeni kritika. Szükségessé váltak olyan integrált kezdeményezések, mint például a segély-szükségletek és szociális problémák elemzése.

Bizonyos tekintetben a hosszú ideig egyeduralkodó módszerorientáltság ellenhatásaként alakult ki a hetvenes években a szociális munka elmélete, amely a szociális problémák társadalmi okaira összpontosított, és ezzel szükségyszerűen társadalomkritikai szerepet töltött be, kétségtelenül kevesebb figyelmet fordítva az egyéni problémákra.

A szociális munka átfogó elméleti megalapozása tehát csak hézagosan sikerült, és így a nyolcvanas években újra hangsúlyt kaptak az egyéni és kapcsolatirányultságú kezdeményezések.

1.8. A szociális munka és a szociálpedagógia mint főiskolai stúdium

A szociális munka tudományos megalapozására irányuló törekvésben fontos lépés volt, hogy a képzést áthelyezték főiskolai szintre.

Ezzel egyidejűleg — az átfogó képzési reformok időszakában vagyunk — egy sor szakmai irányultságú évfolyamot az újonnan megalapozott főiskolán belül újjászerveztek.

Máig is vitatják e döntés hatását a szociális munkában:

– mindig vannak ellenvetések az úgymond „eltudományosítással” szemben (pl. túl sok az elmélet, kevés a gyakorlati, szakmai dolog);

– mások abból a megfontolásból támogatták ezt a fajta „tudományosítást”, hogy ez fokozza a szakma elemző és kritikai képességét, növeli az önállóságát. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a szociális munkás, szociálpedagógusképzés konkrét, tudományos elvárásai, feltételei hiányosak vagy gyérek, ki-

váltképp azért, mert az emelt szintű szakiskolák (Fachhochschule) alacsonyabb státusszal rendelkeznek, mint a főiskolák (Hochschule).

Vagyis: Németországban nem sikerült a szociális munka és a szociálpedagógia School of Social Work-höz hasonló, teljes akadémiai státuszát (pl. doktorálási jog vagy egyetemi kutatás) kivívni. Ez mind a szakmai tekintély szempontjából, mind „hivatáspolitikailag”, mind pedig egy új tudomány (SW, SP) kialakulásának szempontjából negatív következményeket von maga után mind a mai napig:

- a „szakmaidegen” (fachfremd) tanerők meghatározó része nem áll intézményesítési kényszer alatt (mivel a SW nem önálló tudomány, következésképp nincs önálló intézményrendszere), s emiatt a szociális munka tárgyai és feltételei automatikusan a tanárok által képviselt tudományba és ezek intézményeibe integrálódnak;

- az „eltudományosítás” végül is nem feltétlenül azonosítható a szociális munka elméletével, s még kevésbé „az elmélettel”. Tudományos karaktere sokkal inkább arra vonatkozik, ill. azt célozza, hogy mint a szociális problémák analizálására és feldolgozására alkalmazott önálló tudomány, elismert legyen.

2. A professzionalizálás problémái

2.1. Csekély társadalmi tekintély

A szociális munkát és a szociálpedagógiát még mindig egy olyan segítő szakmának képzelik el, amelyhez bárki, különösebb képzés nélkül érthet (a laikusok kompetenciájával).

Ennek egyebek közt az az oka, hogy a szociális munka és a szociálpedagógia először a német társadalom nőmozgalmainak eredményeképp, önkéntes női munkaként jelentkezett.

2.2. Hiányos professzionális szervezés

A polgári nőmozgalmak ideológiai elmélete („anyaiság”) és az első gondozónők tanárainak nagypolgári – gazdag és gyakran vallásos családokból való – származása volt az egyik oka annak, hogy a hivatáspolitikai és bérkérdések csak később kerültek felszínre, és máig is alig vitatottak.

Léteznek ugyan „szakma-szövetségek” és egy egységes, ütőképes szervezet létrehozására irányuló kísérletek, de a mai szakemberek érdeklődése nem kifejezetten komoly. A szociális munkásoknak és szociálpedagógusoknak nincs szakszervezetük. Tipikus példaként szolgálhat a szupervizorok szakmai szövetsége, vagyis egy olyan tevékenység szervezete, amelynek eredete egyértelműen a szociális munkához és a szociális munkásokhoz vezethető vissza. E szövetség megalapítását azonban a „nem szociális munkások, ill. pedagógusok” szorgalmazták és érték el.

2.3. Hogyan határozzák meg a szociális munkát és szociálpedagógiát mások?

– a hivatalnokok általánosságban

A németországi szociális munka társadalmi „lobby-csoportja” a Deutsche Verein für öffentliche und private Fürsorge (Német Egyesülés nyilvános és magángondoskodásra), vagyis az összes szociális munkás és szociálpedagógus fedőszervezete. Ez a szervezet társadalmilag szociális munka érdekelt-ségű volt, de hivatáspolitikai szempontból nem.

– az egyház

A szociális munkás állások több mint a felét a két nagy egyház kínálja, erősítve ezzel a II. világháború utáni helyzetét, tekintélyét.

Mivel az egyház szervezetei az egyház és az állam nem teljes szétválasztása miatt nyilvános jogokkal rendelkeznek, maguk szabhatják meg a bértarifát, és – mivel ők magukat Dienstgemeinschaftnak, „szolgáltató közösségnek” definiálják – nem szükséges ennek szakszervezetekkel való megvitatása.

(A szociális munkások munkajogi értelemben nem munkavállalók, hanem a kereszténység képviselői, akik az evangélium szerint embereket szolgálnak.)

Különösen a katolikus egyháznak van erős befolyása alkalmazottainak magánéletére, ezt az állami bíróság is elfogadja, sőt helyesli (pl. válás utáni diszkrimináció).

– a nem közvetlen felettesek

Mivel a szociális munkásoknak (ellentétben az USA-beli gyakorlattal) igen ritkán van vezető funkciójuk, a szociális problémák megoldását más hivatásként definiálják. Vagyis a szociális munkások és pedagógusok egy másik szakma funkcióit ellátni képes „megoldó, kivezető szervek”.

A szociális munka vezetői és tervezői legtöbbször jogászok, teológusok, pedagógusok, pszichológusok, orvosok stb.

– jogilag intézményesített szervezetek

Az, hogy a professzionális szociális munka szervezeti összefüggésben jön létre és áll fenn, nem különös, hiszen ez gyakorlatilag minden fizetett munkára érvényes.

Ám a történelem során kifejlődött és a Hilfe zur Selbsthilfe, „az önmegsegítésre” irányuló jogi és intézményes struktúráknak a gyakorlati szociális munkába való átültetése komoly nehézségekbe ütközik.

– a „szakmaidegen” tudományágakat képviselő tanárok

A szociális munkások, szociálpedagógusok tanárainak túlnyomó része más szakmákból kerül ki, alapvetően a szociális munka egyetemi rendszerbe való besorolásának hiánya miatt. Emiatt ők maguk sohasem hozták létre a szociális munkások, szociálpedagógusok igazi szakmai státuszát, más, idegen

szakmához való tartozásuk miatt. A főiskolán dolgozó professzorok, jogászok, pszichológusok, szociológusok, orvosok, teológusok, filozófusok, pedagógusok, politológusok, nyelvtudósok, művészek stb. rendszerint az általuk képviselt tudományágakkal azonosulnak, a szociális munkások tevékenységéről gyakran kevés ismerettel rendelkeznek. Az Egyesült Államokban – ezzel ellentétben – egy szociális munkás képző iskolában nem alkalmaznak olyan tanárokat, akik maguk valaha nem szociális munkásként kezdték.

A szociális munkának és a szociálpedagógiának azonban nincs olyan egyetemes és tudományos alapja, amelyen a szociális munka mint tudomány kifejlődhetne.

Ha egy szociális munkás professzorként akar egy főiskolán tanítani, akadémiai feltételeknek kell megfelelnie, vagyis diplomát kell szereznie egy teljes akadémiai stúdiumról, majd ezt követően doktorálnia is kell.

Főiskolánk és mások példája azonban egyaránt azt igazolja, hogy ezen az úton az egykori szociális munkás gyakran elveszíti eredeti identitását.

2.4. A szociális munka és a szociálpedagógia konkurensei a szociális piacon

Németországban időközben kifejlődött a szociális munka mellett egy magasabb státusszal kitüntetett hivatás, a „Dyplom”-pszichológus, és „Dyplom”-pedagógus, amely az Egyesült Államokban nem önálló szakma, hanem a szociális munka specializálódása. Ez a foglalkozás a szociális piacon rendszerint eredményesebb, mint a szociális munka vagy szociálpedagógia, hiszen a pszichológusok gyakran maguk alá rendelik a szociális munkásokat vagy a szociálpedagógusokat, akik ily módon korlátozva tevékenykedhetnek saját szakterületükön. A pedagógusoknál még élesebb a piaci konkurencia: a szociálpedagógia vezető pozícióit nem ritkán ők foglalják el.

Fordította: Fülöp Rita

Irodalom

- Gildemeister, R.: *Als Helfer überleben. Beruf und Identität in der Sozialarbeit/Sozialpädagogik*, Neuwied/Darmstadt: Luchterland, 1983.
- Hamburger, F (Hg.): *Sozialarbeit in Deutschland und in Spanien*, Berlin: Schauble 1991
- Krapohl, L–Simon, W.: Die Entwicklung von Arbeitsfeldern und Berufsstrukturen (Berufsbildern) der Sozialarbeit/Sozialpädagogik, in: Jers, N. (Hg.): *Soziale Arbeit gestern und morgen*. Festschrift zum 75 jährigen Bestehen der katholischen Ausbildungsstätte für Sozialarbeit und Sozialpädagogik in Aachen, Aachen: Einhard 1991, S. 96–151.
- Landwer, R.–Baron, R. (hg.): *Geschichte der Sozialarbeit*. Hauptlinien ihrer Entwicklung im 19–20. Jahrhundert, Weinheim/Basel: Beltz, 1983
- Lowy, L.: *Sozialarbeit/Sozialpädagogik als Wissenschaft im angloamerikanischen und deutschsprachigen Raum*, Freiburg im Br.: Lambertus, 1983
- Mühlfeld, C. u. a.: *Mehr Professionalität—mehr Lösungen?* (Brennpunkte Sozialer Arbeit) Frankfurt/Main: Diesterweg, 1988

- Otto, H. U.-Untermann, K. (Hg.): *Sozialarbeit als Beruf*. Auf dem Weg zur Professionalisierung? München: Juventa, 1971
- Projectgruppe soziale Berufe (Hg.): *Sozialarbeit: Expertisen*. 3. Professionalisierung und Arbeitsmarkt, München: Juventa, 1981
- Sachsse, CH.: *Mütterlichkeit als Beruf*, Frankfurt, 1986
- Wienand, M.: *Sozialsystem und soziale Arbeit in der Bundesrepublik Deutschland*, Frankfurt/Main, 1988

A Liget februári számából

Farsang a ligetben – Horgas Béla, Balassa Péter, Györe Balázs, Rába György, Orbán Ottó, Rapai Ágnes, Novotny Gergely, Dalos Margit, Márton László, Györffy Iván, Székhelyi József, Takács Zsuzsa, Bóna László, Levendel Júlia írásai.

Lipp Tamás beszélgetése Csányi Vilmos etológussal

Bíró Béla a kisebbség-politikáról

Jarry Mander: A szent visszatérte

Földényi F. László a hónap verséről

Vizsolyi Ákos

A segítség útjai

Kissé szokatlan szempontok alapján szeretnék a „segítő szakma” etikai kérdéseivel foglalkozni. Célom, hogy az e témában eddig kialakult felfogásokat, álláspontokat tárgytsam, illetve újragondolásra invitáljak, és újabb kérdéseket tegyek az eddigiekhez. A felvetett kérdések és dilemmák bemutatására a Szentírásból vettem néhány példát. Igen fontosnak tartanám a későbbiekben a további közös gondolkodást e témakörben.

Mit tesz a segítő?

„...Hát segít...!” válaszolhatnánk egyszerűen. A kérdés, persze, nem is ez. Akkor vagyunk inkább bajban, ha bővebben szeretnénk válaszolni erre a kérdésre. Mikor a legjobb segíteni és milyen módon, hogy a segítség ne legyen megalázó, bántó, de eredményes legyen? Azt is fontos tudnunk, hogy ehhez valójában milyen eszközök állnak rendelkezésünkre. S folytathatnánk a sort, számtalan kérdést lehetne feltenni arról, hogyan, milyen mértékben, meddig segítsünk. Minden esetben más és más körülményt kell mérlegelnünk, figyelembe vennünk.

Úgy gondolom, hogy a segítség célját tekintve többé-kevésbé konszenzus van: szeretnénk hozzásegíteni a hiányt szenvedőket szociális jóléthez, a környezetükhöz való alkalmazkodáshoz, a belső egyensúly eléréséhez és megtartásához, magyarul az ember méltóságának, természetének megfelelő élet kialakításához. Másképpen: a boldogság elérésében szeretnénk segítségül lenni. A hiány lehet anyagi és lelki természetű. A tapasztalat azt mutatja, hogy hol az egyik, hol a másik hangsúlyosabb, de többnyire mindkettő egyidejűleg jelen van.

Egy külföldi előrejelzés szerint (Newsweek 1993 június) növekvő létszámgigényre lehet számítani a szociális munka területén. Jelenleg is van rá igény, és méginkább lesz az ezredfordulón, ugyanúgy, mint a számítástechnika területén dolgozókra. De míg az utóbbi növekedése inkább pozitív irányba mutat (a technika fejlődését látjuk benne), addig a szociális terület létszámnövekedésének prognosztizálása súlyos gondokat vetít elénk. Úgy tűnik,

a technika, az automatizálás helytelen felhasználása növeli az elidegenedést. Természetesen más tényezők együttes hatásaként. Ezek a folyamatok szükségessé teszik a „mesterséges kapcsolatokat”. Szükségessé válik a közvetítő, a segítő személy, aki segít a világgal kapcsolatban, mégpedig kielégítő kapcsolatban maradni.

Szeretnénk, ha az e szakmába belenövő nemzedékek konkrét etikai és specifikus szakma etikai ismeretek birtokában kezdhették el munkájukat. Úgy tűnik, hogy a szakma ismerete és az etikai elvek megtartása szorosan összefüggenek. Egymást feltételezve és kiegészítve léteznek.

Sajnálatos dolog, hogy egyre jobban csökken az érzékszerveink kifinomultsága. (Az okokat lehetne kutatni és sorolni, de tény.) Ezzel párhuzamosan az észleléseinket is kevésbé tudjuk választékosan kifejezni, s a hozzájuk kapcsolódó érzéseinket is alig-alig tudjuk „láthatóvá tenni”. Sajnos, érzelmeink többnyire hátrányt szenvednek racionális világunkban. Gyermekünkötől azt kérdezzük: „ebédeltél?” A tényre kérdezzük rá, és nemleges válasz esetén azonnal leülletjük enni, ha akar, ha nem. Nem azt kérdezzük: „ízlett-e a mai ebéd?”, pedig ennek megválaszolása lehetőséget adna az érzelmek kifejezésére, és természetesen azt is megtudhatjuk: evett-e, éhes-e. Egyre inkább csak a tények érdekelnek minket, pedig fontos lenne az is, hogy a tények mögé lássunk. Az eseményekhez fűződő érzelmi reflexiókat is figyelembe kellene venni, a történések érzelmi összefüggéseit keresni, a dolgokat komplexitásukban értékelni. A tények önmagukban állva, önmagukra vonatkozóan nem adnak magyarázatot.

Példabeszéd a konkolyról. Más példabeszédet is mondott nekik: „hasonlít a mennyek országa az olyan emberhez, aki jó magot vetett a földjébe. Amikor mindenki aludt, jött ellensége, és konkolyt szórt a búza közé, aztán eltávozott. Szárba szökött a vetés és kalászt hányt, de fölütötte fejét a konkoly is. Erre a szolgák elmentek a gazdához és megkérdezték: Uram, ugye jó magot vetettél szántóföldedbe? Honnan került belé a konkoly? Mire ő azt felelte: Ellenséges ember műve az. A szolgák tovább kérdezték: Akarod, hogy kimenjünk és kigyomláljuk? Nem, válaszolta, hogy a konkolyt gyomlálva ki ne tépjétek vele együtt a búzát is. Hagyjátok, hadd nőjön föl mind a kettő az aratásig. Aratáskor majd megmondom az aratóknak: Előbb a konkolyt szedjétek össze és kössétek kévébe, hogy tűzre kerüljön, a búzát pedig gyűjtsétek a csűrömbé.” Mt. 13., 24–30.

Az idézet a Szentírásból való. Ehhez hasonlót valószínűleg a világ-irodalomban is lehetne találni, de ismertsége és egyéb belső erői miatt ezt választottam.

Máté megtért zsidóknak írta evangéliumát 50 körül, célja a hitbeli megerősítés volt. Az elemzők nagyjából megegyeznek a szöveg értelmezésében: nem a mi feladatunk a gyomlálás, ez szereptévesztés lenne a részünkről. Nem a mi dolgunk a gyom eltávolítása, mintha a helyes magatartás a passzivitás volna. E példabeszéd valószínűsíthető hallgatói a zelóták (buzgók, ügybuzgók) voltak.

A szakmában járatosak számára ismerős jelenség lehet a fenti történetben a segítő szindróma jelenléte. A fejlődéslélektanból ismert jelenség, az omnipotens magatartás is megfigyelhető.

A történelmi forrásokból tudjuk, hogy a zelóták miatt a zsidók háborúba keveredtek, és az egész ország Jeruzsálemmel együtt római provincia lett 67-ben. Nem kikerülhető kérdés etikai szempontból a következmények értékelése.

Az irgalmas szamaritánus. Akkor odalépett egy törvénytudó és próbára akarta tenni. „Mester, monda, mit tegyek, hogy eljussak az örök életre?” Ő megkérdezte: „Mit szab meg a törvény? Hogyan olvasod?” Az így válaszolt: „Szeresd Uradat Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, minden erődből és teljes elmédből, felebarátodat pedig mint önmagadat.” „Helyesen feleltél, dicsérte meg, tégy így, és élni fogsz.” Ő azonban igazolni akarta magát, és tovább kérdezte Jézust. „De ki az én felebarátom?” Erre Jézus vette át a szót: „Egy ember lement Jeruzsálemből Jerikóba. Rablók kezére került, azok kifosztották, véresre verték, és félholtan otthagyták. Egy pap jött lefelé az úton, észrevette, de továbbment. Később egy levita jött arra, meglátta, de ő is elment mellette. Végül egy szamaritánusnak is arra vitt az útja. Mikor meglátta, megégett rajta a szíve. Odament hozzá, és bort öntött sebeire, és bekötözte azokat. Aztán föltette teherhordó állatára, szállására vitte és gondját viselte. Másnap reggel elővett két dénárt, és a gazdának adta e szavakkal: „Viseld gondját. Amivel többet költesz rá, megadom neked, amikor visszatérek.” Mit gondolsz, e három közül melyik a felebarátja annak, aki a rablók kezére került?” „Aki irgalmasságot cselekedett vele”, felelte az. Jézus így szólt hozzá: „Menj, és tégy hasonlóképpen.” Lk. 10., 25–37.

A két fenti idézet történései ellentétes megközelítést tartalmaznak, amelyek eredményeikben is ellentétesek. Nevezzük az egyiket „felfedezett” problémának. A zelóták azt látták meg, ami őket foglalkoztatta, és annak megoldásán fáradoztak. A másik lehetne a „hozott” probléma, az irgalmas szamaritánus esetében.

Kérdések: vajon mit kezdek a „hozott” problémával és az általam „felfedezett” problémával? Melyiket fogom inkább fontosnak tartani? Egyáltalán, mi az, amit meglátok?

A szamaritánus tette, amit kell. Nem kérdezgetett – „Hogyan történhetett ez meg veled?”, nem sajnálkozott: „Jól elbántak veled!”, nem mondta azt sem: „Talán biztosan hibás vagy abban, ami történt, talán te provokáltad” stb. Látta a látnivalót, és cselekedett. A feladat számára egyértelmű volt.

Azt gondolom, hogy a segítő kapcsolatban két ember találkozásáról beszélhetünk. A kliens és én. Az a kérdés, hogy mi ketten együtt, „vajon mire megyünk”. Mindketten az addig megélt élettörténetünkkel vagyunk együtt, adott életállapotban, és ezt fontos tudni. Kapcsolatunk a helyzetből adódóan aszimmetrikus. A személyes kvalitástól függetlenül alá-fölrendelt állapot alakul ki. Törekedni kell a szimmetriára, de megszüntetni az aszimmetriát nem lehetséges. A kliensnek van valamilyen hiánya, melyet feltár előttem, betekintést nyújt megoldatlan helyzetébe. Én ezt a hiányt kísérel meg megszüntetni a közös munkánkban. Könnyen gondolhatnánk, hogy én „jó” vagyok, ő pedig „rossz” és „javítandó”, de korántsem ez a helyzet. Ő a jelenlegi körülményei között nem tud valamit megoldani, de ez nem azt jelenti, hogy általában alkalmatlan mindenre. Azt hiszem, hiba volna, ha nem a teljes embert látnánk, sokoldalú képességeivel együtt. A kliens nemcsak a hiányt

„hozza” magával, hanem leküzdésének lehetőségét, képességét is. Az én szerepem annyi lehet – mert hogy „kívülről” nagyobb esélyem van a lehetőségeket körüljárni –, hogy az „objektív rálátás” birtokában segítek, és ez a segítség szintén a klienssel való együttgondolkodásból fakad.

A fenti példákban igen fontos szempont húzódik meg. Tudniillik, hogy figyelembe veszem-e a másik autonómiáját és a saját autonómiámat. Hol a „segítő”, hol a „segített” részéről merül fel ennek a fontossága, mert csak ennek birtokában tudunk jól és helyesen dönteni.

A zelóták elvakultak voltak a saját céljaik tekintetében, a pap és a levita rabjai voltak valaminek, ami meggátolta őket abban, hogy helyes döntést tudjanak hozni.

Nagymértékben befolyásol minket a kliensek felé fordulásban az előzetesen kialakított képünk az emberről, a véleményünk világról, mit tartunk céljának, feladatának, elképzelésünk arról, hogyan kell élnie egy „rendes” embernek stb. Ezek mögött az előfeltevések mögött olyan kérdések állnak, amelyek igen régóta foglalkoztatják az embert, és minket sem hagynak közömbösen. Mit tartunk jónak, illetve rossznak; cselekvéseinket milyen normák szerint kell irányítanunk, és milyen rendezőelvek alapján értékeljük őket; mi az érték valójában; a szabadság felszabadít-e vagy menekülnünk kell-e előle? Továbbá: az a személyes tapasztalat, hogy a körülöttünk lévő világot milyennek ismertük meg, és ez hogyan viszonyul az előbbiekre összességéhez. Nem mindegy, hogy csak a fejünkben lévő elképzelések alapján döntünk, vagy pedig a valóságnak megfelelően is egyeztetett döntést hozunk.

A segítő feladata a hiány pótlása. A hiány természetéből adódóan a segítség igen sokféle lehet, egyik formája az ismeretátadás, a látókör gazdagítása. A szabad döntés érdekében. Persze, fontos különbséget tenni, hogy miben kell nekünk döntenünk, és miben kell döntenie a kliensnek. Ehhez hol a segítőnek, hol a segítettnek van szüksége információra, hogy felelős döntést hozhassanak. Kérdés, hogy milyen mértékben vesszük figyelembe, hogy a segített egy önállóan gondolkodó autonóm lény, még ha bizonyos mértékben korlátozottá vált is a helyzete az adott körülmények között.

A jerikói vak. Történt, hogy amikor Jerikóhoz közeledett, egy vak koldus állt az út szélén és kéregetett. Hallotta, hogy nagy tömeg vonul arra, megkérdezte hát, hogy mi történt. Megmondták neki, hogy a názáreti Jézus halad arra. Erre elkezdett kiabálni: „Jézus, Dávid fia, könyörülj rajtam!” Akik elől mentek, csitították, hogy hallgasson. De annál hangosabban kiáltozott: „Dávid fia, könyörülj rajtam!” Jézus megállt s szólt, hogy vezessék elé. Amikor odaért, megkérdezte: „Mit akarsz tőlem, mit tegyek?” Azt válaszolta: „Uram, add, hogy lássak!” Jézus így szólt hozzá: „Láss! Hited megmentett.” Azon nyomban visszanyerte szeme világát, és Istent dicsőítve követte. Ezt látta a nép, és magasztalta az Istent. Lk. 18., 35–43.

A „Mit akarsz tőlem, mit tegyek?” figyelembe veszi a kliens autonómiáját, pedig számtalan ötletünk lenne, hogy mit kellene tenni az érdekében.

Azt gondolom, hogy e felvetett kérdések megválaszolásában is, ugyanúgy, mint a gyakorlati munkában, józanul, higgadtan, alázatosan a saját egyéniségünkkel is összhangban kellene magatartásunkat kialakítani.

Lőrincz Norbert

Szociális munkások az utcán, a prostituáltak között

Előszó

Ez a dolgozat az utcai szociális munka egy sajátos területét kívánja bemutatni – a prostituáltak körében végzett szociális munkát. A prostitúció mögött álló hatalmas erők és esetleges indulatok miatt minden részletre nem térhetek ki. Erre kötelez a szociális munkások etikai kódexe s a személyiségi jogok védelme is.

1993 márciusában kezdtünk AIDS-prevenációs munkába. Ekkor még csak hallomásból ismertük az egyik legveszélyeztetettebb réteg, a prostituáltak csoportjának életét. Megpróbáltuk megérteni a valóságot, s megtudni, hogy egyáltalán szükség van-e a szociális munkásra körükben. Annál is inkább fontosnak tűnt a feladat, mert városunkban a szociális problémák súlyosbodása (munkanélküliség, alacsony kereseti lehetőségek stb.) a megélhetési lehetőségek kétségbeesett keresését hozza magával, s néha azt is, hogy a túlélés érdekében akár önmaguk eladását is vállalják egyes emberek.

Szomorú személyes tapasztalat is motiválta munkánk megkezdését. Esetenként a „magukat még jól bíró” régebbi hajléktalan klienseink is igénybe vették bizonyos lányok szolgáltatásait, néhány olyan kistíplű „gazember” révén, akik hajléktalanok számára „közvetítenek” tizenéves, főként GYIVI-s lányokat. S hétvégén, kissé távolabb városunktól, egy-egy kertben, előzetes bejelentkezés után néhány száz forintért a lányok rendelkezésre állnak.

A tanulmányban a kolléganőmmel közel egy éve elkezdett munkánk során megszerzett tapasztalatokat igyekeztem rendszerezni. Sokat köszönhetek cigány származású munkatársnőmnek, hisz ő mind a cigány, mind a román mentalitást, szokásokat jól ismeri. Nagyon sokat tanultam tőle, főként a cigány szokásrendről. Annál is fontosabbnak bizonyult ez a munkánkban, mivel a magyar és a román lányok jelentős része cigány származású.

Az esettanulmány felépítésében egy etnográfiai vizsgálat szempontrendszeréhez próbáltam igazodni úgy, hogy az érdeklődő betekintést nyerhessen a prostituáltak különleges és gyakran könyörtelen világába. Együtt vizsgáltam a lányokat és a „striciket”, hogy mindkét felet megismerhessük. Az esettanulmányt az autópálya „életére” korlátoztam, mert úgy ítéltam meg, hogy az komplex rendszerként működik, s így önmagában is tanulságos.

1. Helyszínek és szereplők

Munkánk egyes lépéseit az alábbiak szerint vázoltuk fel:

1. A prostitúció lehetséges színtereinek feltérképezése (kocsmák, szórakozóhelyek, autópályán lévő pihenők stb.).

2. Az első információkat nyújtó kulcsemberek megkeresése.

3. Első ismerkedés a hellyszínnel: betekintés az autópályán zajló életbe, a szerepek tisztázása.

4. Alaposabb ismerkedés a hellyszínnel: a kulcsfigurák „becserkészése”, a folyamatok és az emberi viszonyok áttekintése; a feladat, hogy elfogadottá tegyük jelenlétünket a terepen.

5. Az első interjúk elkészítése a „stricikkel” és a „lányokkal”; eldönteni, van-e létjogosultsága a munkánknek, elképzeléseink bemutatása, a közelkerülés stratégiáinak kidolgozása, segítői lehetőségek kialakítása.

6. A tényleges munka: a segítés különféle formái, az AIDS-prevenció és vonzatai.

A munka megkezdésekor néhány információ-töredék alapján elmentünk leendő terephelyeinkre, hogy egy-egy este vagy éjszaka alatt megfigyeljük: melyek azok az alapvető szabályok, amelyekre oda kell majd figyelni. Felkerestük a fiatalok által látogatott s munkánk szempontjából lényegesnek ígérkező szórakozóhelyeket: a diszkókat, kocsmákat, klubokat. Meglátogatunk az autópályán menti két benzinkutat, a hozzájuk tartozó ellátóegységeket és a két éttermet. Végül munkánk elsősorban az autópályák környékére összpontosult.

Sajnos, kevés olyan ember akadt, aki vállalkozott volna arra, hogy bevezessen – legalább egy bizonyos határig – az „életbe”. Sok mindent a szerencsénknél és személyes ismerőseinknek köszönhetünk. Így három pincérnek, az egyik benzinkút WC-tulajdonosának s egy hajléktalannak, akinek az egyik kocsmában a törzshelye – itt dolgozik feketén. Ő egyszemélyben kifutófiú, kidobóember, s mint tőle megtudtuk, történetünk szereplői ebben a kocsmában is megfordulnak, estéről estére. Akadt olyan lány és „strigó” is, akit már valahonnan ismertünk, s így hozzájuk rövidebb idő alatt közelebb tudunk kerülni, ők pedig könnyebben juttattak el másokhoz.

A benzinkutaknál a forgalom legnagyobb részét az autósok bonyolítják, de míg a személyautók többsége csak tankol, s már megy is tovább, addig a kamionosok kötelező pihenőjüket töltik ezeken a helyeken. Többnyire ők veszik igénybe az itt nyújtott szolgáltatásokat is, az ételtől, italtól a prostituáltakig. De – mint egész életük – ez is csak utazás, s nem szeretnek „unatkozni”. Többségük török és német állampolgár.

Az úgynevezett kiszolgálószemélyzet (benzinkutasok, pincérek, eladók WC-sek stb.) szinte kivétel nélkül bízik a túlélésben, a gyors meggazdagodásban. A törvénytelenes dolgokról hallgatnak. Az üzletnek mennie kell. Bejáratott rendszer szerint, profi módon működik itt minden, az ügyintézésről a prostitúcióig. Csak ritkán fordul elő, hogy kitiltják az étteremből egy időre a „lányokat”. Az egyik kút panzióegyüttesének tulajdonosa például nem tűri a prostituáltakat. Csupán az éjszakai bárban és a játékkeremben húzhatják meg magukat, s ha egyedül térnek be, nem szolgálják ki őket.

A „lányok” sokan vannak, és sokfélék. Egy részük román állampolgár, aki az embercsempészek segítségével szökött át hozzánk abban a hiszemben, hogy itt rövid idő alatt majd sok pénzt kereshet. Más részük magyar, a környékbeli falvak lakói, a város szülöttei, valamint a Pestről kiszorultak.

A „stricik” különböző városokból valók, koruk változó, a huszonévestől az ötvenévesig mindenféle korú van köztük. Néhány profitól eltekintve általában viszonylag „kis tételben utaznak”, néhány „lányt” futtatnak. Tartanak a profi társaiktól, a rendőrségtől, valamint a behajtóktól.

Az éttermekben a „lányok”, a „strigók”, a vendéglősök és a vendégek kapcsolata általában jó. Szabályozott, bejáratott rendszerben zajlanak az események, mindenki tudja a maga dolgát. A vendégek általában az éhes vagy az egyéb szolgáltatást igénylő utazók, de szép számmal jönnek ide a közeli településekről is. Ahogy több lesz a „lány”, közeleg a tél, úgy népesülnek be ezek a helyek.

A helyszíni felderítő munka során megpróbáltuk megismerni a „futtatás” rendszerét. Megfigyeltük, ki kihez tartozik, kinek mi a területe, feladata, azt hogyan védi, milyen riasztási rendszerük van, kinek mi a szerepe, hogyan épül fel a hierarchikus rend.

Ezeket a megfigyeléseket kezdetben autóból végeztük, majd pedig turistaként, a legtöbb szolgáltatást „kipróbálva” kíséreltük meg végigkísérni a folyamatot (pl. tankolás, WC-használat, pénzváltás, vásárlás, étel-italfogyasztás, játék stb.). Közben figyeltünk, kérdeztünk, ismerkedtünk. Fontosnak tartottuk egy-egy helyszín előéletének feltérképezését is: mióta alakult ki az adott helyen a prostitúció, milyen mértékű, kik a meghatározó „figurák”, milyen az üzlettulajdonosok viszonya hozzájuk.

Persze, csak látszólag volt könnyű a dolgunk. A nagymenőket csak fél év után kezdtük megismerni, hiszen ők egy védett rendszer tagjai.

Megtudtuk, hogy ma már többnyire legális tevékenységnek számít az autótutakon a prostitúció. Hónapról hónapra jobban prosperál az „ipar”, egyre több a „lány”, s egyre több a „strigó” is. Egyúttal egyre élesebb a helyzet, veszélyesebbek, elszántabbak a „vigyázó fiúk”. Valószínűleg kevés „strigó” akad, akinek ne lenne fegyvere, s ha kell, azt használja is. A pénzükért, az üzletért mindenre képesek.

A „lányok” a játéktérembe szoktak behúzódní, ezért mi is bementünk. Szerencsénk volt: ügyetlenkedésünket látva az automatánál, leszólított minket egy idősebb hölgy, s felajánlotta tanácsait. Segített is játszani, eközben elterelhetjük a szót a játékról. Egy kávé és egy gyümölcsle mellett hamarosan megtudhattuk, hogy ő a „Madame”, s román lányokat futtat a férjével együtt.

1. Interjú: „A Madame”

(Miután megmutatta nekünk az automatát, bemutatkoztunk, s kiderült, hogy kolléganőm régi ismerőse.)

– Juci, hát tényleg te vagy! Nem akartam hinni a szememnek, jaj, de megváltoztál, más a hajad, meg...

– Erzsike, te vagy? Nekem is nagyon gyanús voltál, de nem mertem szólni.

– Még régről ismerjük egymást, már vagy öt éve, hogy nem találkoztunk. Tudja, Jucika sokat segített nekünk még annak idején, mikor átköltöztünk. Áldott jó teremtes. Mesélj, Juci, mi van veled, Ő a fiúd? Hogy vagy?

– Nem, mi munkatársak vagyunk, most együtt dolgozunk. Egyébként köszönöm, jól vagyok, de inkább te mesélj. Mi van a gyerekekkel, hogy kerültök ide? Itt dolgoztok?

– Tudjátok, sok minden történt velünk az elmúlt években. Árpinak fölmondtak a munkahelyén, én el sem bírtam helyezkedni. Szomorú. De legalább lakás van, lehajthassuk a fejünket, csak igen drága a fönntartás, ebből legalább meg lehet élni. Igen, én vagyok a Madame, nézzétek, az a négy „lány” dolgozik nekem, az Áрпи meg vigyáz rájuk. Hajcsa őket, s így vagyunk. A gyerekek iskolába, de a nagynak a számolás sehogy sem akar menni. Nem tudtok valakit? Ha így marad, meg fog bukni. S ti mit csináltok ilyenkor itt?

– Mi is dolgozni jöttünk, mivel mi szociális munkások vagyunk, s most AIDS-megelőző munkába kezdtünk. Hallottuk, hogy itt is sok a „lány”, s most őket szeretnénk megismerni, nekik szeretnénk segíteni.

– S mit tudtok ti segíteni?

– Még nem ismerjük a „lányokat”, így nem tudjuk, mi az, amire a leginkább szükségük lenne. De van óvszerünk, vannak prospektusaink, s mi magunk is elég sokat tudunk az AIDS-ről. Igyekeztünk rendesen felkészülni.

– Tudtok adni óvszert? Mert hát az is olyan drága, és sok fogy.

– Persze, van a kocsiban, majd hozok be. Ezek szerint a „lányai” rendszeresen használnak óvszert?

– Á, nem, nem is tudják mind, milyen az. Van, aki még magyarul sem tud egy szót sem. Tudjátok, nekünk román „lányaink” vannak. De van néhány, aki kéri, meg használja is. Meg egyre többször van olyan sofőr, aki csak azzal akarja.

– Hány lányod van?

– Változó, most négy van kint, mikor hogyan jön össze. Van, aki Pesten van, van, aki éppen otthon, mindég más.

– S hol laknak a „lányok”?

– Többnyire nálunk. Elég nagy a lakás, bár már néha szűknek tűnik. Nézzétek, itt jön Márján, ő a legszebb „lányom”. Ide húzódnak be a játéktérembe ilyenkor, ha hideg van, meg ha nincs munka. A többi helyről kitiltottak bennünket, csak itt a bárban meg a játéktéremben lehetünk, s itt sem szolgálnak ki mindig.

– Milyen idősek a „lányai”?

(Egy lány:)

– Erzsi néni, baj van, az új „lány” már túl régen bent van, már rég ki kellett volna jönni neki.

– Rögtön megyek, ne haragudjatok, de mennem kell, mindig csak a vesződés.

– Mikor tudnánk folytatni a beszélgetést?

- Gyertek el hozzánk valamelyik nap, úgyis akarok én tőletek kérdezni, mert félek, nekem is bajom van.
- Kell most óvszer, vagy ráér akkor?
- Van most itt?
- Néhány a zsebemben, tessék.
- Ez most elég is lesz, akkor majd gyertek!
- Csütörtök, két óra felé megfelel?
- Jó lesz! Akkor otthon maradok, a címet tudjátok! De most megyek, nehogy megint valami gond legyen.

A következő interjúkban sok minden kiderült Erzsikéről, népes „családjáról”, s igen sokat megtudhattunk általa mind a „lányok”, mind a saját életéről, napi gondjaikról, bajaikról. Megismerhettük közvetlen ismerőseiket, akik szintén a „lányok” dolgoztatásából élnek. Elmondhattuk AIDS-megelőző munkánk lényegét, segíthettünk, ahogy tudtunk. Bedolgoztuk magunkat, s így a pályán lévő többi „lányhoz” és „strigóhoz” is szép lassan közel tudtunk kerülni.

Megértve szándékainkat, hagyta, hogy dolgozzunk, hiszen saját maga számára is segítséget kért (épp nőgyógyászati műtét előtt állt). Orvost szereztünk neki, néhány nap múlva már otthon segíthettünk „lányaival” együtt az ápolásában.

Hogy mennyire fontos a munkánk, azt mi sem bizonyította jobban, mint az, hogy hamarosan kiderült: ezek a román „lányok” teljesen tájékozatlanok, még saját testük működését illetően is.

2. Tevékenységeink

Hetente egy-két alkalommal jártunk fel a pályára, s miután már teljesen megszoktak bennünket, hétről hétre egyre több „lányt” és „strigót” ismerhettünk meg. Ahogy a „strigókkal” sikerült megfelelő kapcsolatot kialakítanunk, mihelyt akadt egy-egy lazább nap a „lányok” számára, hosszabban elbeszélgethettünk. Átadhattuk ismereteinket az AIDS-ről, s mindenről, amit kérdeztek. Amihez nem értettünk, azt elhalasztottuk, utána néztünk, s visszatértünk rá. Rendszeresen hordtunk fel óvszert, tájékoztató szórólapokat.

S szép lassan meggyíltak és meséltek.

2. Interjú: Feri

– Szia, bocs’, hogy zavarunk, no meg, hogy picit beszélgettünk a „lányoddal”, de látom, elég pangás van.

– Az, hogy rohadjon meg. Nem tudom, mi van, megint lezárhatták a határt, vagy mi. Apropos, hallottam már rólatok, ti vagytok azok, akik óvszert osztogattok, meg az AIDS-ről beszéltek, ugye?

– Igen, mi szociális munkások vagyunk, s prevenciós munkát végzünk itt fönt a „lányok” körében, ezért beszélgettünk a te „lányoddal” is.

– Ez a rohadt kurva utál dolgozni, inkább szövegel. Elüldölgélne itt egész

este, ha hagynám neki. Ilyet ti még nem láttatok! Eredj már dolgozni, te lusta dög!

(A „lány”:))

– Hagyjál békén, te hülye, megyek már. De úgy sincs kedvem, meg alig van kamion is.

– Ide figyelj! Ha föl húzol, nagyon megverlek! Még legalább öt menet kell, addig úgysem megyünk haza. Ilyen nőt még nem láttatok, ezzel több gondom van, mint eddig bármelyikkel.

– Ez az egy „lányod” van?

– Hála Istennek! Még ez is sok! Na, de, hadd halljam, mit tudtok mondani az AIDS-ről? Hogyan kell szerintetek használni az óvszert? Bár én eléggé utálok, de ha egy-egy ilyen jobb kurvával elmegyek, szoktam használni, mert ezeknél ki tudja. Még a végén megfertőződnek, pedig még nem akarok meghalni, igaz, kicsikém?

– A „lányaid”, s ha olykor velük vagy, te is veszélyeztetett vagy. A „lányoknál” az lenne a minimum, ha minden egyes alkalommal használnák, hiszen jelenleg ez a megelőzés egyik legjobb módja, bár korántsem elég. Az AIDS jóval összetettebb, mint gondolnánk, nemcsak a nemi közösülés útján terjed. Szóval, dióhéjban ennyi, ha van kérdésed, vagy valami nem világos, nyugodtan szólj.

– Akkor ezek szerint előfordulhat az is, hogy még én is fertőzött legyek?

– Sajnos, lehetséges, ha nem stabil barátnőd van, s nem használsz óvszert. De nem akarunk megijeszteni.

– Hogyan lehet megtudni egyáltalán, hogy valaki fertőzött-e vagy sem?

– Van szűrővizsgálat, ott a vérből vett minta alapján meg tudják állapítani, hogy valaki fertőzött-e vagy sem. Ez a szűrővizsgálat ingyenes, bárki kérheti. Budapesten egyébként működik egy hely, ahol anoním szűrést végeznek.

(A „lányhoz”:))

– Eredj dolgozni, mondtam már, te hülye tyúk! Hogy ez a nő, hogy tud ilyen lenni?

(A „lány”:))

– Ne beszélj velem így, mert belédnyomom a cigimet!

– Tűnj a francba, hülye lotyó!

– Nos, van valami kérdésed?

– Nem vagyok az a hirtelen döntő típus, én úgy emésztgetem a dolgokat. Úgy hallottam, hogy rendszeresen jártok föl, igaz?

– Igen, minden héten itt vagyunk, így valószínűleg fogunk még találkozni, s remélem, tudunk majd beszélgetni is. Addig is, itt van négy féle tájékoztató az AIDS-ről, ha van rá időd, olvasgasd. A „lányod” meg mondta, hogy nem mindig veszel neki óvszert.

– A jó nénikéjének panaszkodjon ez a szemét!

– Nem panaszkodott, mi kérdeztük, így ne haragudj rá, s hogy segítsünk, itt van tíz doboz óvszer. Nagyon köszönjük a beszélgetést, s majd találkozunk!

– Szevasztok, megyek megnézem ezt a ribancot, csinált-e valami üzletet.

3. Interjú: „Kis falusi szép”

Első találkozás

– Sziasztok, látom megint alig lézeng egy-két autót. Géza, beszélhetünk picit a „lányaiddal”?

– Amíg nincs meló, addig nyugodtan, aztán nyomás, mert rohadtul mínuszban vagyunk. Amíg beszéltek, vidd be őket, legalább ők ne fázzanak ilyen szar időben.

– Nos, te még talán nem ismersz bennünket, még nem találkoztunk. Mi szociális munkások vagyunk, s rendszeresen járunk ide föl a pályára, próbálunk segíteni itt a „lányoknak”. Beszélgetünk, óvszert adunk.

– Óvszert adhatsz, mert már csak ez a három van itt nekem. Egyébként mondták itt a „lányok”, hogy az AIDS-ről beszéltek, és hogy már segítettek itt néhányukon.

– Igen, szerencsére tudtunk segíteni már többnek is.

(A „lány”-hoz:)

– Te mióta vagy itt?

– Épp ma van egy hete, hogy elkezdtem ide följárni.

– Hogy csöppentél bele ebbe az egészbe?

– Nem is tudom, a Géza hozott ide, néhány hete ismerkedtünk meg. Még igazából nem is értem, hogy mit is csinállok.

– Hol ismerkedtetek meg?

– Az egyik diszkóban egy pénteken. Nekem nagyon elegendő volt mindenből, aztán nála kötöttem ki.

– Idevalósi vagy?

– Nem, egy kis faluban éltem, innen 25–30 kilométerre.

– S most?

– A Géza bérel nekem egy lakást, ott vagyok.

– A munkából tartod el magad?

– Is. A Géza nagyon rendes, mert csak úgy eljöttem otthonról, nem volt semmim, ő meg segített nekem. Vett szép ruhákat – ezt is tőle kaptam –, bérlő a lakást, kaját vett, szóval tényleg rendes.

– Hogyan érzed magad itt?

– Nem is tudom, ezen még nem is gondolkoztam. Az a jó, hogy nem vagyok egyedül, a húgommal vagyunk itt ketten.

– Ő is dolgozik a Gézánál?

– Persze, együtt is lakunk, meg minden. Most is itt van, csak már vagy 25 perce bent van abban a piros kamionban, azért nézek kifelé állandóan.

– Aggódsz miatta?

– Nem, biztosan csak jól érzi magát.

– Szokott olyan lenni, hogy valakivel jól esik?

– Már volt olyan, s ilyenkor szívesen ráhúzzunk, hiszen nekünk is jó.

– Tényleg, hány éves vagy?

– Majdnem húsz.

– Tesód?

– Ő 18 – majdnem.

- Mi készítetett arra, hogy egyáltalán elkezdjétek ezt a munkát?
- A pénz. Már majdnem két éve nincs munkahelyem. A szüleink nagyon szegények, nem tudnak eltartani.
- Előtte hol dolgoztál?
- Egy varrodában, de megszűnt.
- Meddig akarjátok ezt csinálni?
- Nem tudom. Majd meglátjuk. Talán, míg kicsit megszédjük magunkat, vagy míg bírjuk. Nem tudom.
- Visszatérve a munkákra, szoktatok óvszert használni?
- Általában igen, a Géza azt mondta, hogy jó, ha használjuk, megelőzhető a baj, s így nem lesz semmi gond. Csak van néhány erőszakos fráter, főleg a törökök meg az oroszok, akik gumival nem jönnek el. A németek meg általában csak azzal.
- S hogyan szoktad használni?
- Hát ahogy kell! Mi az, hogy hogyan?
- Ha megkérhetlek, pontosan mondd el, pontról pontra.
- Fölnyitom,
- Hogyan?
- Általában foggal föltépem a zacskót.
- Látod, ezért kérdeztem, mert nem jó, ha így nyitod ki. A fogadtól megsérülhet az óvszer, esetleg elgyengül azon a ponton, s így könnyebben kiszakad. De akár rögtön is kiszakadhat, s így már nem ér semmit. Valamint azt is jó tudni, hogy... Nos, ennyi, amit el akartam mondani neked. Úgy látom, már a harmadik kamion gördül be, Géza biztosan vár. Ezeket a prospektusokat olvasgasd, meg gondolkozz azon, amiről beszélgettünk, s legközelebb folytathatjuk, oké?
- Oké, köszö, jön a hugi is.

Harmadik találkozás

- Szia, Réka, hogy vagy, mi van veled?
- Semmi.
- Az látszik. Egyébként?
- Mondom, hogy semmi. Csak kicsit kivagyok.
- (Géza:)
- Semmi baja, csak nem akar dolgozni. Azt hisz, ő itt az úr. Kis hülye, meglátod, itt foglak hagyni a francba. (Elviharzik)
- No, ki vele, min kaptatok így össze?
- Géza teljesen megváltozott, olyan hideg, kemény lett, nem érti meg a gondomat.
- S mi a gondod?
- Kivagyok. Azt hiszem, kezdek rájönni, hogy mit kezdtem el csinálni. Itt estéről estére eladom magam, mint egy kiló cukrot. Engednem kell mindenkinek, hogy kihasználjon. A Gézának is csak azért kellett, hogy pénzt keressek, pedig én úgy bíztam benne. Már nem merek a tükörbe nézni, félek attól, aki visszanéz, az már nem én vagyok. Érted? Az már nem. Úgy érzem,

hogy belül meghalok, undorodom magamtól is, nem hogy attól a sok buzi kamionostól.

– Történt valami, ami ezt kiváltotta?

– Képzeld el, mi történt. Az egyik (már régóta feszítő sírása most zokogásba tör ki) szemétláda szétszakított, most vérzek, és nagyon fájok, és mindenki a jó büdös francba.

– Nyugodj meg, találunk valami megoldást.

– Ha jól esik és megkönnyebbülsz tőle, meséld el. Ha nem, ne mondj semmit. (...) Oké, köszönöm, hogy elmondtad. Úgy gondolom, a legjobb az lenne, ha elmennénk orvoshoz.

– Nem, még nem akarom. Géza mit fog szólni?

– Úgy gondolom, a jelen helyzetben majdnem mindegy, hogy mit mond. Most a munkát folytatni nem tudod, pihenésre van szükséged, és szerintem nagyon jó lenne orvoshoz menned. Ha akarod, elkísérlek, vagy ha nincs orvos ismerősöd, el tudlak vinni ahhoz az orvoshoz, aki már több „lánynak” is segített itt a társaid közül. Jobban vagy már? Picit meg tudtál nyugodni?

– Igen, már jobb, de még fájok.

– Jön Géza, nos, mi legyen?

– Nem tudom. Legszívesebben itt hagynám az egész kócerájt, visszamennek Szandrához, meg haza.

– Ki az a Szandra?

– A kislányom. Nagyon hiányzik.

– Mikor láttad utoljára?

– Amikor eljöttem otthonról, lassan három hete.

– Milyen idős?

– Lassan két éves lesz.

– Mióta eljöttél, semmi híred róla?

– Semmi.

– Na, mi van, helyrerázódtál kékszeműm?

– Géza, Réka most nem fog tudni dolgozni. Lehet, hogy sokáig nem. Próbáljunk megoldást keresni. Tudod... Szóval ez van, orvoshoz kellene vinni. Én bízom benned, hisz nem olyanak ismertelek meg, mint aki nem érti meg a másik ember problémáját. Ha az neked segítség, mi elvisszük Rékát orvoshoz, hogy te itt tudj maradni a többi „lánnyal”.

– A jó francba, pedig kedveltem ezt a nőt, komolyan. Jól is dolgozott. Oké, vigyétek.

– Bízom benned, köszönöm. Ha esetleg nem lesz otthon Réka, hívj fel holnap, tudod a számom. Lehet, hogy bent tartják.

Ötödik találkozás: a bérelt lakásban

– Réka, már egészen jó színed van.

– Igen, most már kezdek egészen jól lenni, de az orvos szerint még sokat kell pihennem.

– A lelked hogy van? Gondolsz még a gyerkőcre?

– Persze. Mindennap vele kelek, vele fekszem. Azért mégsem engedhetem, hogy az anyám nevelje fel.

- Lesz elég erőd visszamenni?
- Ez egy örök tanulság lesz számomra.
- És Géza?
- Sikerült beszélnem vele is, megegyeztünk, elenged.
- Ez nagyszerű! Még több mindent át kell gondolnod, a jövődet új alapokra kell fektetned. Nagyon nem könnyű ugyan, de új életet kell kezdened. Tudom, hogy most érzel elég erőt magadban, de vigyázz, hogy így is legyen. Még mielőtt azonban elindulsz hazafelé, ebben a néhány napban sok mindent át kell gondolnod. Ha szükséged van valamire, nyugodtan szólj, s amennyiben neked nem gond, amíg itt vagy, két-három naponta beugrunk hozzád.
- Köszönöm. Mindent köszönök nektek, s biztosan lesz néhány olyan dolog, amiben fogom kérni a segítségeteket. De hát úgy is tudjátok, hogy csak rátok számíthatok egyelőre.

4. Interjú: A „Profi”

Első találkozás

- Szevasztok! Megint itt vagytok?
- Szervusz! Mivel ez a munkánk, természetesen itt vagyunk.
- Már hallottam rólatok, mondták a srácok, mit csináltok. De higgyétek el, fölösleges. Kár is volt kijönnötök, s egyáltalán beleártanotok magatokat ebbe az egész dologba, ami itt folyik.
- Mi úgy látjuk, hogy nem hiába vagyunk itt hétről hétre.
- Higgyetek nekem, én már öreg róka vagyok a szakmában, ti nem értetek semmit.
- Már sikerült beszélünk jó néhány „lánnyal” és kísérőjükkal, s ezért bármennyire is nem hiszed, néha talán tudunk segíteni mi is.
- Most úgy gondoljátok, éppen én vagyok soron a beszélgetésekben?
- Nem, bár te is lehetnél, csak gyűjtjük a tapasztalatokat.
- Idefigyeljete! Nem tudom igazán, hogy kik vagytok, s mit akartok. Az a szerencsétetek, hogy ez a sok hülye valamilyen szinten elfogadott benneteket. Egyébként lehet, hogy már nem is lennétek. A srácoktól informáldtam, tudom, hogy nem zsaruk vagytok, hanem ilyen szociális...
- Szociális munkások.
- Igen, csak nem ugrott be. Idefigyeljete! Van egy ajánlatom számotokra. Vagy elfogadjátok, vagy nem, ez mostanra szól, egyetlen alkalomra. Hajlandó vagyok leülni veletek egy asztalhoz, s elbeszélgethetünk. Kérdezhetek nyugodtan, sőt idehívom Verát, ő itt a legprofibb „lány”, de többet nem akarok itt látni benneteket. Nos?
- Oké, elfogadjuk az ajánlatodat. Hova megyünk?
- Ide az étterembe, ez egy nyugis hely, nem nagy most a forgalom. (...)
- Nos, elöttetek a lehetőség, szociális munkások, kérdezhetek. Vera, a barátnőm, a „lánnyom”, garantáltan ő itt a legprofibb, a legszebb és a legokosabb.
- Vera a te „lánnyod”? Te vigyázol rá?
- Vigyáz ő magára, elég nagy már, s elég régóta van a szakmában. Egyéb-

ként is önálló, egyedül dolgozik. Van saját autója, azzal közlekedik. Neki ez a forma tetszik. Én csak leugrom időnként, elbeszélgetünk, segíték neki, ha kell valami.

– Vera, nem félsz itt egyedül, hogy valami bajod esik?

– Ugyan már! Itt ismer mindenki, meg én már nem megyek el akárkivel. Én nem olyan vagyok, mint azok a román kurvák, akiket itt annyit látni. Nekem megvannak az ügyfeleim. A kamionosok közül, aki jó, s rendszeresen erre jár, azt én várom. Nekem többnyire rendszeres, visszajáró palijaim vannak. De nekem magas is az áram, nem mint ezeknek az útszéli lotyóknak. Csak rontják az üzletet, lassan a normálisabb emberek meg sem mernek itt állni.

– Ennyire rosszak a román „lányok”? Neked mi bajod velük?

– Tudjátok, Verának nagyon igaza van. Ezek mocskosak, még magyarul sem tudnak rendesen, nemhogy más nyelveken, kulturálatlanok, szóval az alja nép. Vera, mint látjátok, tiszta, kétszer nem látod rajta ugyanazt a ruhát, öt nyelven beszél, intelligens, szép. Mi kell még?

– Még egy picit Veránál maradva, ő hogyan védekezik a fertőzések, az AIDS ellen?

– Nehogy azt higgyétek, hogy azzal segítetek valamit, hogy itt óvszert osztogattok. Ezek a „lányok” olyan igénytelenek, elmennek bárkivel óvszer nélkül is. Pedig a törökök igencsak veszélyesek.

– Én mindig használok óvszert, nem is akármilyet, én csak az angol márkát szeretem. Az, amit ti szoktatok hozni, az nekem nem is jó.

– Komolyan úgy gondoljátok, hogy ennyire igénytelenek a román és egyéb más „lányok”?

– Higgyétek már el! Azt sem tudják, hogyan kell normálisan felhúzni, mit csináljanak, ha valami gond van.

– Azt mi is tapasztaltuk, hogy meglehetősen tájékozatlanok, de, őszinte legyek, reménykedtünk abban, hogy legalább használják.

– Ezek amatőrök.

– Miért, te a „lányaidnak” nagyobb biztonságot tudsz nyújtani?

– Na, idefigyeljete! Nem tudom, mit képzeltek rólam, de én benne vagyok a szakmában rendesen, s teljesen legálisan.

– Ezt meg hogy érted?

– Tessék, itt a névjegykártyám. Én pesti vagyok, van ott két masszázsszalonom, meg üzemeltetek egy erotikus centert. Az én „lányaim” komoly szűrés után kerülhetnek csak be az üzletbe, van egy külön orvosom, aki kéthetente megvizsgál minden „lányt”. Kiterjedt külföldi kapcsolatrendszerrel rendelkezünk. Általában a kliens egy héttel, néhány nappal hamarabb bejelentkezik, elmondja az igényeit, s a megbeszélt időpontban – persze, teljes diszkréció mellett – minden úgy várja, ahogy megrendelte. Ez üzlet, gyerekek, itt nem lehet hibázni. A legtöbbet kell nyújtani. Ez baromi sok pénz.

– Megmondom őszintén, picit leforráztál. Erre nem számítottam, hogy ilyen „profi” vagy. Mióta csinálod ezt az egészet?

– Nem is tudom. Ez a szalonom két éve él.

– Mikor kerültél bele ebbe az egész körforgásba?

– Régen, nagyon régen.

– Hogy kezdődött?

– Intézetben nevelkedtem, a szüleimnek nem kellettem. Próbáltam a helyemet keresni a világban. Szerencsére volt egy jó tanárom, s a kedvéért jól tanultam. Fölvettek egy nagyon jó gimibe, s én mindenképpen ki akartam törni. Így tanultam, meg nőztem.

– S a gimi után?

– Amilyen gyorsan csak tudtam, megléptem az intézetből. Felvételiztem, s fölvettek a Közgázra, koleszbe kerültem. De nem nagyon tudtam eltartani magamat, mint ahogy ez már a gimi utolsó két évében sem ment, így az lett a dologból, hogy tizenhat-tizenhét évesen már prostituált lettem. Vén, negyven-ötven éves banyákhoz jártunk, mindenféle perverz igényeiket elégítettük ki. Nagyon jól tudtunk ezzel keresni. Néhányan voltunk benne a buliban, az egyik haver hozta a címekeket.

– Hogy bírtátok ezt csinálni?

– Mindent meg lehet szokni, nagyon kellett a pénz.

– Így már nem csodálkozom, hogy mára így „felfutottál”, s valóban heylesen nevezted magad öreg rókának. De talán térjünk vissza a mához. Gondolom, az időd véges, s még néhány kérdést szeretnék feltenni. Ha ilyen kialakított hálózatod van, akkor – már ne haragudj –, mit keresel itt vidéken, az autópályán?

– Szórakozom. Ez az egyik legjobb nőm, most is együtt élünk, s így gyakran lejárók hozzá.

– Vera egyáltalán miért van akkor itt?

– Neki ez az élete, szereti a mindennapok kihívásait, az autópályát, a kamionokat.

– Ha jól értettem, együtt éltek?

– Mindkettőnknek van külön lakása, de ha szükségünk van egymásra, akkor együtt vagyunk. Az a lényeg, hogy mi így jól vagyunk.

– S nem félték attól, hogy valamit összeszedhet Vera? Egyáltalán, miért kell dolgoznia?

– Egyáltalán nem kell dolgoznia, ő szabad, akkor s annyit dolgozik, amennyit akar. Ő szereti ezt a munkát csinálni, igaz? Figyelj, a legjobb barátomat most temettem el. Szörnyű volt. Tudod, miben halt meg? AIDS-es volt. A legszörnyűbb az az öt hónap volt, amíg szenvedett. Láttál már AIDS-es embert az utolsó napjaiban?

– Nem, még nem.

– Akkor nem is tudod, milyen szörnyű az a kór. Először csak legyengült, aztán teljesen összement, elhagyta minden ereje, megkopaszodott. Az utolsó hetekben pedig szinte már nem is tudott magáról, mintha elevenen pusztult volna el.

– Igazán sajnálom!

– A legszörnyűbb az volt, hogy két évet várt, mire meg tudott halni. Még lehetett volna másfél szép éve, s ehelyett az utolsó két év pokol volt számára. Idegileg is teljesen kikészült. A halálos ágyán, ahogy szorította a kezem, megesketett, hogy soha nem megyek el szűrővizsgálatra.

– Nagyon sajnálom, hogy felkavartuk az emlékeidet.

– Én vállaltam, hisz megmondtam, most az egyszer mindent, aztán semmit. Nos, ennyi volt. Így is több dolog jött ki, mint aminek kellett volna.

– Mindenesetre igen megköszönjük bizalmadat, s hogy megosztottad velünk életed dolgait. Ígérem, a bizalmaddal nem fogunk visszaélni! Nagyon köszönjük.

Második találkozás

– Ha jól emlékszem, megállapodtunk valamiben, nem?

– De igen, nem is akarunk zavarni. Csak igyekszünk végezni a dolgunkat.

– Legközelebb nem akarlak itt látni benneteket!

Harmadik találkozás

– Azt mondtam legutóbb, hogy többet nem akarlak itt látni benneteket! Nem voltam elég érthető?!

– De igen. Hidd el, tényleg nem akarunk zavarni.

– Gyere, mutatok valamit, hátha ez majd segít emlékeztetni. Emeld fel az ülésen lévő pokrócot!

– Nagyon is értem. Szép darab!

– Igen, ez a lefűrészelt csövű az egyik kedvencem. Remélem, érthető voltam!

3. Tapasztalataink

A prostituáltak

A „lányok” egy része ezt az „ősi mesterséget” kívánja űzni, így érzi jól magát. Ezt csinálják több-kevesebb nyilvánossággal már évek óta. Így természetes is számukra ez a létforma. Ismerik szakmájuk minden fortélyát, jó és rossz oldalait.

A „lányok” egy másik csoportja csak időszakosan, többnyire kényszerből jelenik meg a pályán, nem profik, védekezni is kevésbé tudnak, sebezhetőbbek. Ők vannak többen, s számuk a szociális problémák sokasodásával egyre gyarapszik.

Ahogy egyre több a „lány”, növekszik a feszültség a pályán, egy-egy kamionért mind nagyobb harc folyik. A „strigónak” nehezebb a napi minimumot összehozni. Az állandó feszültségben viszonylag gyorsan cserélődnek a „lányok” és a „strigók” is. Hosszú távon csak a profik tudnak megmaradni.

A „lányok” mindegyike fordított időbeosztás szerint él, felcserélődnek a napszakok. Attól függően, hogy ki a „strigójuk”, élhetnek elfogadható, rossz s rosszabb életet. A munka általában leghamarabb délután négy körül kezdődhet, de inkább este hét után, így eltart hajnali 3–4-ig. Mire ágyba kerülnek, lesz öt óra, majd alvás délig, néhány óra pihenő, és indul az egész előlről.

Lakásukat tekintve két főbb típust ismertünk meg.

Ha a „strici” lakást bérel, a „lány” „önálló” lakáshoz jut, kitarítja őt a

strici, sőt öltözteti, s időnként eteti is. Miután délben felkel, szabad kb. 4-ig, ettől kezdve készenlétben kell lennie a bevetésre, s az adott jelre indul. Ha délelőtt vagy kora délután nem alszik, ilyenkor van módja hétköznapi életet élni, kapcsolatokat ápolni, vásárolni, amit ekkor viszonylag szabadon megtehet. Természetesen azonnal változik a helyzet, ha a „strigó” vagy valamilyik barátja másként tervezi a napot. Az adott jel s a találkozás után a „strigó” elviszi a „bevetési” helyre, akár a pályára, benzinkutakhoz vagy étterembe.

Előfordul, hogy a „strici” magához veszi a „lányt”. Ez általában román „lányoknál” és „strigóknál”, valamint cigányoknál figyelhető meg. Különös világ ez, a kihasználás magasiskolája. A „strigó” mindenben kiszolgáltatja magát, gyakorlatilag a „lány” (lányok) látják el, esetenként a „strigó” egész családját is. A „lányok” mosnak, főznek, takarítanak, ha vannak gyerekek, azokat is ellátják. Így ezek a „lányok” sokkal kiszolgáltatottabb helyzetben vannak, mint a többiek, s egy feszes napirend részesei. Reggel ha tetszik, ha nem, fel kell kelniük, s neki kell esniük a házimunkának. A bevetésig mindennel meg kell lenni, mindenkit megetetni, s aki igényli a családból, annak testi vágyait is ki kell elégíteni. Gyakorlatilag ezek a „lányok” teljesen elzárva élnek a külvilágtól, s így arról nem is tudnak sokat.

A „lány” kiszáll az autóból, s miután a szokásos biztonsági intézkedéseket megbeszélték és egyeztették, amíg csak van kuncsaft, addig dolgozik, télen, nyáron, hidegben, melegben, ha tetszik, ha nem. (Kivéve, ha a „strigó” másként nem rendelkezik.) A „lány” bekopog minden kamionba, integet az autósoknak, kelletli magát az utcán és az étteremben, minden lehetséges helyen és formában. S ha összejön az üzlet, nincs megállás a kamionig vagy a kiadó szobáig. Persze, még mielőtt bármi is történne, az összeg már átvándorol a „lány” tárcájába, s ettől kezdve, mint egy robot, teszi, amire beprogramozták. Ha vége egy körnek, s épp nincs egy újabb lehetőség, akkor következik az elszámolás a „strigóval”, aki közben az autóban ülve figyel minden mozgást, időt mér, számol. A „lány” meghívattathatja magát egy pohár italra vagy egy vacsorára, de ettől a tarifa nem módosul. Az alapszolgáltatásban csak egy gyors „menet” van, ha a páciens ettől eltérő szolgáltatást is igényelne, úgy felár ellenében minden lehetséges. Persze, más a helyzet, ha a „lány” jól érzi magát, de csak akkor, ha a „strici” is úgy akarja. Általában a „lánynak” egy fix összegig kell mennie, s ha a napi bevétel már biztosított, nem kötelező ugyanolyan intenzitással dolgoznia tovább. Válogathat is, hogy kivel megy el, s kit hagy ki. Persze, csak akkor, ha a „strigó” is úgy gondolja. Ha nem, akkor jön a csúnya világ. (Egy „lánynak” naponta minimum 5–8 alkalommal kell elmennie valakivel, ez után lehet esetleg lazítani.) Mindez csak akkor igaz, ha a „lány” nincs büntetésben, ha jól viselkedik, és ha toleráns a „strici”. A „műszak” leteltével a „strici” hazaszállítja a „lányt”, alvás, kis pihenés, majd kezdődik minden előlről.

A „lányok” külseje kihívó, hogy az is kedvet kapjon, aki álmában sem gondolna éppen akkor és éppen arra. A magyar „lányok” többsége viszonylag jólápolt, csinos, ami azonban a román „lányokról” egy-két kivételtől eltekintve nem mondható el.

E munka előtt általában semmijük sem volt, vagy ami volt, azt feladták egy reményért. Sok olyan „lány” van, aki gyermekét vagy vőlegényét hát-

rahagyva kezdi prostituált karrierjét. Mivel az első időben a „strici” látja el (ruházza, eteti, lakást bérel, fizeti a fodrászt, a kozmetikust), a nagymértékű eladósodás következtében a „stricinek” törleszt, tehát ingyen dolgozik. (Egy „lány” kelendő állapotba hozása, „felszerelése” minimum 40 000 Ft.)

A második fázisban – a törlesztés után –, a „lány” már maga fizeti saját költségeit, a „strigó” már csak esetenként száll be a „lány” kiadásába, attól függően, miben állapodtak meg. Egy normális, rendes „strigó”, miután a „lány” törlesztett, felesben van a „lánnyal”.

A harmadik fázisban a „lány” már tud félretenni, s lát is valami esélyt, hogy kiutat talál majd a pénz segítségével.

E lányok – a sajátos életforma következtében – általában a társadalom egészétől elszigetelten élnek. Kapcsolatuk csak a „strigójukkal”, a divatboltokkal, a kuncsaftokkal, esetenként egy-egy régi ismerőssel van. Amint elkezdi ezt a munkát, megszokott közegüktől hamarosan eltávolodnak, elvesztik kapcsolataikat, s beszűkülnek a „szakma” által elfogadott „barátokra”. A „strigók” ellenzik az új ismeretségeket vagy a régi ismerősökkel való kapcsolattartást. Az idők során kapcsolataik teljesen szétesnek. Így ha egy idő után vissza szeretnének térni régi életükbe, már elvesztették kapcsolódási szálakat, magányosok maradnak, ezért hamar visszaeshetnek.

Egészségi állapotuk rossz. A „lányok” többsége – főleg a külföldiek – nincs tisztában még saját teste működésével sem. Általában hiányos az étkezésük, sok cigarettát szívnak, esetenként az alkoholt sem vetik meg. Néha előfordul a drog is, bár ez utóbbi szerencsére nem jellemző. Mivel még az óvszer pontos használatával sincsenek tisztában (sajnos, jó néhányan a védekezés e módját sem használják) mindenféle fertőzést és különféle betegségeket is könnyen összeszedhetnek. Az AIDS veszélyeiről sem tájékozottak. Nemi szerveik működését sem ismerik, így folyásaik, vérzéseik, fájdalmaik okát sem. Nem merik felfedni gondjaikat, így nehezebb előrehaladott betegségeik gyógyítása is. Nem is tudják, hová fordulhatnak problémáikkal, ha már vettek annyi bátorságot, hogy el szeretnék valakinek mondani. Ezért a tájékoztatás mellett sok esetben megfelelő orvost kellett keresni, ami mindig nagy háborút jelent a „strigókkal”, hiszen erre az időre a „lányok” kiesnek a „munkából”. Egyébként nehéz megtalálni azokat az orvosokat, akik hajlandók foglalkozni ezekkel a „lányokkal”. Legtöbb esetben nőgyógyász, bőrgyógyász és sebész segítségét kellett keresnünk.

A „lányok” döntő többsége személyiségzavarokkal küzd. Nagyon sok tévinformációval rendelkeznek, sok mindentől félnek. Így a nemi betegségektől, az AIDS-től, a „strigóktól”, a veréstől, az ismerősöktől s fiatalságuk ellenére a haláltól. Nem tudják kellő időben kontrollálni magukat, érzelmeik szabadon „garázdálkodhatnak”, többnyire csak állandó körforgásban mozognak. Hiányzik belőlük a célszerűség, a kitartás, a kezdeményezés. Általában meglehetősen infantilisak. Amit csinálnak, azt jó bulinak tartják, vagy az utolsó lehetőségnek a túlélésre, az eddig elszenvedett, óriási traumáik után (családi konfliktusok, zaklatott gyermekkor, intézeti nevelés). Többségük próbálja tartani magát, s szeretnék hinni, hogy nem tart örökké, s ezt a „kevéske” rosszat elviselve egyszer talán egy jobb életre ébredhetnek, vagy legalább ki tudnak kerülni mostani helyzetükből.

A „lányok” többsége tökéletesen a „strigó bűvkörében” él. Tudják, hogy ő rendelkezik az életükkel, neki köszönhetik a jelenlegi nem túl rossz, a korábbiánál mindenesetre jobb anyagi helyzetüket. Néhány „lány” nagyon is jól tudja, mit akar, s azt is, hogy a „strigó” szintén függ tőle, s hogy milyen módszerekkel tudja megfogni a „strigót”, hogyan tudja elérni, amit akar. Ha a „strigó” nem figyel, könnyen a „lány” eszközévé válhat, bár ehhez a „lánynak” már igen profinak kell lennie.

Örülnek a pénznek, ha nem egy szadistával kell lefeküdniük, ha nem verik meg őket. Kifelé elégedettek a helyzetükkel, s úgy mondják, jól vannak. Belül azonban iszonyatosan gyötrődnek, s utálnak mindent. Mindegyikük reménykedik – hiszen mást nem nagyon tehet –, hogy egyszer lesz elég erejük, pénzüik, hogy valahová nagyon messze elmehessenek, ahol senki nem ismeri őket, s ahol új életet kezdhettek. A maximalista tervek között ház, autó, család, munkahely, a nagystílusú élet álma is szerepel. De hogy miként, kivel, hol, mire építve – nem fogalmazzák meg maguknak sem.

A fiatal „lányok” többsége gyorsan cserélődik, hosszú távon csak a profik maradnak meg a „szakmában”. A fiatal „lányokat” vagy bepalizták, vagy kényszerítették, esetleg megzsarolták, s így fogságba estek. Általában, miután rádöbbennek, mit is csinálnak, néhány hét elteltével összeomlanak, s ettől a pillanattól kezdve vagy elmenekülnek, vagy profivá válnak.

A „lányok” többsége csak néhány hónapot, esetleg fél-egy évet tölt a pályán. Ha minden simán megy, s egy kicsit sikerül megszédniük magukat, megpróbálnak lelépni. Miután így prostituált karrierjük megszakad, hosszabb-rövidebb ideig látszólag be tudnak illeszkedni a társadalom egészébe, azonban ez vagy nem marad tartós, vagy pedig időszakos visszaeséssel párosul, esetleg bűnöző karrierrel. Hiszen a „strigók” nem mondanak le minden esetben könnyen a „lányaikról”, s többnyire a „lányok” sem tudnak vissza-illeszkedni a hétköznapi kerékvágásba, nehezen tudják csökkenteni a megszokott életszínvonalat. Hosszú távon nem tudják miből eltartani magukat, munkát nem találnak, vagy ami akadna, az már nekik nem felel meg.

A „strigók”, a profik kivételével általában hagyják is, hogy lelépjenek. Elég, ha egy-egy „lány” néhány százezer forintot hoz a „strigó konyhájára”, akkor már bőven megérte a fáradozást. A román „lányok” is csak néhány hónapra jönnek, aztán hazamennek, hogy pénzüikkel picit föllendíthessék családjuk életét. Persze a család vagy a vőlegény erről a munkáról semmit sem tud, esetleg csak annyit, hogy egy étteremben dolgozik, persze felszolgálóként. Vagy addig dolgoznak, míg egyszer le nem buknak, s ki nem utasítják őket. Ám illegális úton, néhány hét múlva, új útlevéllal ismét megjelenhetnek.

A „stricik”

Ha a „strici” nem veszi magához a „lányt”, általában külön él, saját vagy bérelt lakásában. Többnyire nem egyedül: családjával, kurvájával, barátnőjével. A kisstílusú vagy még kezdőnek számító „strigók” szüleiknél, albérletben, esetleg „nagyobb” társaiknál húzzák meg magukat.

A „strici” kevés alvás után nyakába veszi a várost, esetenként az országot.

Ápolja kapcsolatait, új kapcsolatokat teremt, biztosítja a „lány-utánpótlást”, költi a pénzét, üzletel. Némelyikük meglepően sok időt fordít művelődésre. Aki valamire tartja magát, az könyveket olvas, gondolkodik az „üzleten”, ábrándozik a profizmusról vagy épp a túlélésről. Időtöltésük az autózás, a seftelés, a játék (kártya, rulett, biliárd, játékautomaták stb.). Elvileg négy óra tájtól együtt él „lányaival”, végzi nem túl nyugodt, s nem könnyű munkáját. Mindenre oda kell figyelnie, hiszen elég lehet egy apró hiba, és évekre lekapcsolhatják. Éppen ezért a profik már nem dolgoznak a terepen, csak a háttérből irányítanak, s kis utódaikkal végeztetik el a piszkos és veszélyes munkát. Ez idő alatt vezetik a már beforgatott pénzükből a maguk jól menő üzleteit, saját illegális masszázs- vagy szépségszalonjukat.

Külsejük attól függ, milyen szinten állnak az „üzletben”. A csillogó sportkocsiktól az ütött-kopott Ladáig minden megtalálható, s benne az autóhoz illő ember. Tekintetük többnyire zavart, gondterheltek, idegesek, arcvonásaik aránylag fiatal koruk ellenére mélyek.

Anyagi helyzetük jobb, mint bárkié, aki a megszokott módon keresi a kenyerét. Mindig van pénzüik nőkre, játékra, autóra, szórakozásra, s marad a „lányok” kitartására, az esetleges új „lányok” beszoktatására is. (A kezdőknek – még ha feleznek is – a napi 10 000 Ft minden további nélkül a zsebükbe pottyán úgy, hogy ebből már a maffiának is leadták a helypénzt.)

Életformájuk miatt a társadalom egészétől kissé elszigetelten élnek. Többkevesebb szállal az alvilághoz, a maffiához tartoznak, ez a szervezet old meg számukra mindent. Bármit kiharcolnak, amire szükségük van. Ha kell, senkit és semmit nem kímélnek. Az autópályán ők az urak, bármit megtehetnek, s adott esetben meg is tesznek. A maffiával szemben azonban tehetetlenek.

Jó egészségi állapotban vannak, de mivel a közvetlen környezetükben élnek a „lányok”, és esetenként „használják” is őket, a veszélyekkel nekik is számolniuk kell (bőrbetegségek, nemi betegségek stb.). Általában tájékozottabbak „lányaiknál”, s így védekezni is jobban tudnak, bár köztük is akad prostituált.

Ők is sérült személyiségűek. A pénz, a vágy, a szórakozás, az erő, s persze önmaguk rabjai. Egyértelműen a „kemény” oldalhoz csatlakoztak, az ő elveik és elvárásaik szerint teljesítik munkájukat, néha szenvedve, máskor örömmel, olykor kínok kínjával. Általában mindegyikük „ludas” néhány dologban, ezt tudják is magukról, s így a gyötrő gondolatok nem hagyják őket nyugodni. Kétféle céljuk lehetséges: vagy az, hogy profikká váljanak, vagy kicsit megszédve magukat messze földre „elhajózhassanak”. Éppen ezért mindenről igyekeznek valós képet kapni. Ha megy az üzlet, ha a „lány” jól dolgozik, minden rendben van. Ha nem, akkor akár könyörtelenné is válhatnak. Amíg pénz van a kezükben, nincs baj, biztonságban is érzik magukat. Terveik nem túl realistik, inkább csak álmoképek. Így marad az apró örömek keresése. A nagymenőknek pedig már szinte mindenük megvan. A kilépést ebből a rendszerből általában valamilyen kényszerhelyzet idézheti elő: a lebukás vagy valami egyéb törés.

A *toleráns* „strici”-típus kényszerből van fönt a „lányokkal” a pályán. Hajlandó odafigyelni a „lányokra”, öltözteti, kényezteti egy kicsit őket. A „lány” dönthet, hogy dolgozik-e vagy sem. Ha beteg, kap néhány szabadna-

pot. A kölcsön ideje alatt is ad némi zsebpénzt a „lánynak”, lejárta után pedig feleznak.

A *gyilkos* a legkeményebb, a legrámenősebb. Komoly „műszakkezdés” és „műszakvég” van, s közben a „lánynak” egyfolytában mennie kell, nincs megállás. Ha máshogy nem megy, a „strigó” maga dobja fel a kamionra, vagy megveri, megcsúfítja, pénzt nem kap, csak rabszolga. Nem számít hideg, betegség, az sem, hogy kivel, az sem hogy mennyiért, a fő, hogy menjen az üzlet.

A *kezdőnek* csak egy vagy két „lánya” van, vigyáz rájuk, mintha a sajátja lenne. A „lány” élhet valamennyi magánéletet, válogathat, a fő, hogy legyen némi haszon az üzleten. Hasonlít a toleráns típushoz.

A *profí* egy személyben toleráns és gyilkos. Nála nincs pardon, nincs bocsánat. A „lányoknak” komoly szűrővizsgálaton kell átesniük, csak az abszolút profik, a legcsinosabbak, a több nyelven beszélők kerülhetnek hozzá. A „lányok” rendszeres orvosi vizsgálat alatt állnak (gyakran külön orvosuk is van). Itt azonban a „lány” részéről elkövetett legkisebb hiba is végzetes lehet, mivel a profi hiúságán, hatalmán esett csorba, s aki ilyet tesz, annak vesznie kell.

Nagyon érdekes a „lány” és „strigója” viszonya, mivel a jelenleg érvényben lévő jogszabályok szerint a strichelést nem bünteti a törvény, viszont a futtatást igen. A „lány” függ a „strigó”-jától, hiszen, főleg az elején, ő látja el, eteti, ruházza, lakásról gondoskodik. A „lánynak” szüksége is van valakire, akire számíthat, ha baj éri, s aki esetenként babusgatja.

Am a „strici” is függ a lánytól, hiszen elvileg bármikor „fölnyomhatná” őt a „lány”. Nem lehet teljes úr azért sem, mert a lány hozza a pénzt, s érdeke, hogy egy-egy csinos, jól dolgozó lányt megtartsion.

Tehát egyfajta kölcsönös egymásrautaltsági rendszer működik. Ettől azért is nehéz megszabadulni, mert idővel túl sokat tudnak egymásról. S ha a lány mégis feljelenené a „stricit”, komoly veszélybe kerülhet, mert azonnal működésbe lép a maffia. Tehát a cél a békés egymás mellett élés.

Nem ejtettünk szót eddig a drog és a prostitúció külföldön oly jellemző összefonódásáról. Szerencsére, munkánk folyamán mi nem tapasztaltuk, hogy szervesen kapcsolódna a két dolog. A lányok többsége nem fogyaszt rendszeresen drogot, esetenként is csak a „lágýabb” drogot veszik igénybe. Ezzel szemben szinte mindegyikük cigarettázik, kávézik, s az alkoholt sem vetik meg, bár az alkoholos állapot többségükre nem jellemző.

A „strigók” többsége szintén nem használ rendszeresen drogot, viszont nagy részük kezén valamilyen formában keresztül megy a drog, s így a kereskedelem részeivé válnak, amely némi többletbevételt jelent a számukra. Szinte kivétel nélkül dohányoznak, kávéznak, a többségük a különféle italokat is szívesen fogyasztja, akár nagyobb mennyiségben is.

A maffia

Jól szervezett, komoly rendszer az, amiben a „lányok” dolgoznak. Mivel a prostitúcióból magas jövedelemre lehet szert tenni, komoly maffiahálózat

épült ki körülötte. Ennek leírására itt nem vállalkozom. Csupán néhány jellegzetességgel próbálom meg érzékeltetni a helyzetet:

A „lányokkal” a pályán lévő „stricik” általában igencsak kisfiúk, náluk csupán segítők kisebbek (sofőrök, mindenese). De ők is egy-egy nagyobb emberhez tartoznak, aki már nincs rendszeresen jelen a pályán, csak a háttérből irányít. Nyugodtabb életet él, más „bulikban” is utazik. Az ilyenek már komoly profiknak minősülnek, akad köztük bűnöző, többszörös börtönviselt, s többségük állig fel van fegyverkezve. Komoly helypénzt kell fizetni minden „lány” után, függetlenül attól, hogy volt-e elég kuncsaft, vagy sem. Egy „strigó” csak a maffia tudtával kezdhet munkát, egyébként megkeserítik életét, vagy ha nem engedelmeskedik, esetleg elteszik az útból. Hatalma érvényesítésére s a pénz beszédésére időnként megjelenik 4–6, két méter körüli, 100 kilós óriás, s így a területen ők az abszolút urak. Ha épp játszani van kedvük, bárkit megfenyegetnek, megvernek, eltüntetnek, bármelyik „lányt” kipróbálhatják, s az árakat mindig ők szabják meg.

A „felhasználók”

Fontos és nagyon érdekes vizsgálat lenne, ha a „felhasználókkal” (a szolgáltatásokat igénybevevőkkel) is megismerkednénk. Vizsgálódásaink, segítő tevékenységünk során erre nem volt módunk. A szórványosan összegyűjtött ismeretek nem elégségesek ahhoz, hogy bármilyen általános tanulságot lezűrhesünk.

4. A társadalmi környezet

Nagyobb városainkban általában az alábbi, munkánk szempontjából fontos egészségügyi intézmények találhatók:

- bőr- és nemibeteg gondozó szakrendelő, ahol ambuláns betegeket látnak el;
- kórházi bőrgyógyászati osztály, a súlyos bőrbetegségekben szenvedők, valamint az ambulánsan nem kezelhető nemi betegségek gyógyítására;
- nőgyógyászati szakrendelő és osztály – mind az ambuláns, mind a fekvő betegeket itt látják el;
- „maszek” szakrendelők; ezekről azért érdemes szót ejteni, mivel szomorú tapasztalataink szerint ezeken a helyeken nemcsak ambuláns kezelés folyik, hanem ennél akár több is.

A segítő szervezetek közül a mai napig csak mi, az Utcai Szociális Segítők Egyesületének tagjai tartunk kapcsolatot a terepen ezekkel az emberekkel. Így többnyire általunk kerülnek kapcsolatba más, elsősorban egészségügyi segítő szervezetekkel. Jó viszonyt tudtunk kiépíteni a Nemzeti Egészségvédelmi Intézettel, a Vöröskereszt Országos Központjával, a megyei Állami Népegészségügyi és Tisztiorvosi Szolgálattal, a már említett bőrgyógyászati osztállyal, a bőr- és nemibeteg gondozóval s néhány más orvossal.

A rendőrség a magyar „lányokat” – amennyiben nem fiatalkorúak – többnyire nem bántja, esetleg „csak” igazoltatják, felírják őket. Azonban erre

sem kerül gyakran sor, mivel a „lányok” és a „strigók” az esetleges razziákra is fel vannak készülve. Így veszély esetén néhány perc alatt kiürül a placc. Ekkor mindenki tudja, mit kell tennie, hiszen ez az első, amit mindenkinek meg kell tanulnia. Más a helyzet a külföldi „lányokkal”. Ha őket elkapják, el is viszik, s azonnal kiutasítják az országból. A mai törvények értelmében veszteni valójuk csak a „striciknek” van, akik általában emiatt többszörösen is bebiztosítják magukat.

Külsőleg a rendőrség többnyire csak a rendszeresen előforduló autókat és személyeket figyeli.

5. Eredmények, dilemmák, tanulságok

Az utcai szociális munkán belül is ez az egyik legveszélyesebb terület. Azzal, hogy munkánkat összekapcsoltuk az említett AIDS-prevenációs munkával, létrejött a közvetítő csatorna a szociális munkás és a prostituáltak között, s ez az induláskor nagy segítséget jelentett.

A „lányok”, főként az első időben, nagyon vívódnak, rengeteg stresszhatás éri őket, s ha nincs biztos támaszuk, bizony, nem is sikerül a kilépés a prostituált életből. Megpróbáltunk mi is a lehetséges támaszt nyújtók körébe belépni, a család, a barátok, a hozzátartozók közé. De a mi munkánk csak átmeneti segítséget nyújthat, hiszen a „lányoknak” maguknak kell önállóvá válniuk. Meg kell próbálni közösen kialakítani valamiféle stabil, a „lány” számára is elviselhető állapotot, melyben újraépülhetnek a korábbi kapcsolatok.

Munkánk egyik nehéz pontja a kliensek motivációinak megértése, s valamiféle, a pozitív változás irányába ható motiváció létrehozása. Az esetek többségében a „strigók” nem érdekeltek abban, hogy bármi megváltozzék, s így a „lányok” sem válhatnak egykönnyen motiválttá. A félelem miatt nehéz a „lányok” bizalmatlanságát megtörni, a segítő kapcsolatot kialakítani.

A szociális munka területén még fokozottabban kell alkalmazni minden olyan technikát (szupervízió, problémamegbeszélő csoport stb.), amely a szociális munkás pszichéjének megóvását segítheti. Fokozottan fenyeget itt a kiegés, a belefáradás, a nemtörődomség, a kliens elutasítása. A szociális munkás gyakran kerülhet olyan éles helyzetbe, amely önmagára s társára is veszélyes lehet.

Mi sem felejtettük el egy percre sem a helyzet komolyságát. Társammal folyamatosan megbeszéltük az eseményeket, hiszen mindkettőnknek ismerünk kellett a teljes rendszert ahhoz, hogy otthonosan tudjunk mozogni. A szociális munkásnak ilyen helyzetben szigorúan el kell „felejtienie” saját címét, telefonszámát. Hasznunkra volt a magunkkal vitt igazolvány. Klienseink, kollégáink és a magunk jól felfogott érdekében a megszerzett információkat szigorúan titokban kell tartani. Segíthet, ha a döntéseket, beavatkozásokat megelőzően tudunk valakivel konzultálni.

Ha valaki ilyen közegben kíván dolgozni, jó, ha előre felkészül az alábbi kérdésekre:

– Te a rendőrségtől jössz?

- Mit akarsz a „lányoktól”?
- Kinek és mit tudsz segíteni?
- Ki küldött?
- Miért végzed ezt a munkát?
- Mennyiért csinálod ezt?
- Miért avatkozol bele a dolgainkba?
- Mit tudsz te erről az egész életről?
- Honnan veszed a bátorságot, hogy megszólíts?

Különösen veszélyes lehet, ha a szociális munkás nem méri fel reálisan az erőviszonyokat, s nincs tisztában saját kompetenciájának határaival. Komoly következményekkel járhat kliense és önmaga számára is, ha egy beszélgetést rossz irányba terel, ha kényszerűen beavatkozik kliense magánéletébe. Lehetőleg ne keveredjék nézeteltérésbe a „strigóval”. A szociális munkás identitászavara, félelmei, gátlásossága, önérvényesítési képességének hiánya a munka sikertelenségét idézheti elő.

Munkánk során sok kétséggel kellett megküzdenünk. Hiányzik egy olyan háttérintézmény, amely fel tudná vállalni a szociális munka e részét is, s klienseinket is tudná segíteni. Gondot okoz, hogy jelenleg csak ketten végezzük ezt a munkát, nem főállásban, hanem karitatív jelleggel. Így kevés sikert lehet elérni. Nem könnyű eldönteni, hogy a „lányok” életében meddig legyünk jelen. Mire visszakerülhetnek eredeti közegükbe, az esetek többségében már szétesnek kapcsolataik, kevés emberhez kötődnek. Ám ha nincs valamiféle stabil, pozitív erő körülöttük, akkor tapasztalatunk szerint gyakori a visszaesés. Azt sem egyszerű felmérni, hogy a szociális munkás meddig lavírozhat ezen a munkaterületen úgy, hogy ne veszélyeztesse az életét, a családját.

Minden nehézség ellenére szerencsére azért vannak pozitív példák. Sikertült néhány „lányt” „jobb útra térítenünk”, s a többségükkel mind a mai napig fenntartjuk a kapcsolatot. Egy kiskorú, intézetből szökött leányt visszahelyeztünk az intézetbe (kellő egyeztetés és megállapodás után). Egy 18 éves leányt, miután a családi konfliktusokat sikerült rendezni, családja visszafogadott. Három huszonéves leányt egészségügyi problémáira hivatkozva „mentettünk le” a pályáról. Két román nemzetiségű leányt a hazajutásban támogattunk. Gyakorlatilag nagyrészt elfogadottá vált az óvszer használata a „lányok” körében. Prospektusokkal, beszélgetésekkel sikerült felhívni a figyelmüket az egészségügyi veszélyekre. Két „lánynak” volt szüksége sebészeti beavatkozásra, ötnek bőrgyógyászati kezelésre, tíznek nőgyógyászati vizsgálatra. Két „strigónak” sebészeti beavatkozást, ugyancsak kettőnek nemibeteg kezelést, háromnak pedig bőrgyógyászati kezelést intéztünk el. AIDS szűrővizsgálatra sikerült elvinnünk hat „lányt”, s két „strigót”.

Hatékonyabb lehetne tevékenységünk, ha megszerveződne a megelőző munka, s még azelőtt tudnánk segíteni, hogy a „lányok” kikerülnek a pályára. Mindenképpen több embernek kellene bekapcsolódni a segítő munkába.

S végül, hasznos lenne egy olyan információs füzet kiadása is, amely tartalmazná a „lányok” számára a legszükségesebb információkat (AIDS prevenció, betegségek tünetei, veszélyhelyzetek, orvosok címe, segítő szervezetek listája, nyitvatartási ideje, szűrések helye, ideje stb.).

Elengedhetetlen a prostituáltak megfelelő egészségügyi ellátórendszerének megszervezése. Az anoním szűrésekre talán a „lányok” is inkább elmernének menni.

Külföldi mintára nálunk is lehetne különféle szolgáltatásokat nyújtó klubokat létrehozni.

A rendszerből kikerült „lányok” utógondozása, megfelelő körülmények közé juttatása elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy tartósan meg tudjanak maradni a „civil” életben.

Mindezek nélkül a mai sikereink is csak esetlegések maradhatnak.

CALL FOR WORKSHOPS AND PAPERS

**BOSTON COLLEGE
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL WORK**

and

THE DEMOCRITUS UNIVERSITY OF THRACE, GREECE

announce an international conference

TRANSITION TO WHAT? THE IMPLICATIONS OF PRIVATIZATION IN EASTERN EUROPE, THE EUROPEAN UNION, THE BALKANS, AND BEYOND

**June 26–July 2, 1995
in Komotini, Thrace, Greece**

For more information contact:

Prof. Demetrius Iatridis

Boston College Graduate School of Social Work

Chestnut Hill MA 02167 USA

Telephone: (617) 552-4041

Telefax: (617) 552-3199

E SZÁMUNK SZERZŐI

Barr, Nicholas – szociológus
a Világbank tanácsadója

Győri Péter – szociológus
MTA Szociológiai Intézet

Kersting, J. Heinz – a szociális munka professzora
Fachhochschule, Niederrhein

Krémer Balázs – szociológus
MTA Szociológiai Intézet

Lőrincz Norbert – egyetemi hallgató
ELTE Szociálpolitikai Tanszék

Riege, Marlo – szociális munkás
Fachhochschule, Niederrhein

Széman Zsuzsa – szociológus
MTA Konfliktuskutató Intézet

Vizsolyi Ákos – szociális munkás
HÍD Családsegítő Szolgálat

Zastrow, Charles – a szociális munka professzora
Belmont, California
